

Ο ΠΟΛΙΤΗΣ

Δεκαπενθήμερος

Παρασκευή 10 Οκτωβρίου 1997 • τεύχος 41 • 8px. 800

Ο ΠΟΛΙΤΗΣ
Δεκαπενθήμερος
Παρασκευή 10 Οκτωβρίου 1997
τεύχος 41 • δρχ. 800

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΣΥΝΔΡΟΜΕΣ

Ελλάδα
Ετήσια (24 τεύχη): 15.000 δρχ.
Εξαμηνιαία (12 τεύχη): 7.500 δρχ.
Φοιτητική (24 τεύχη): 10.000 δρχ.

Ευρώπη

Ετήσια (24 τεύχη): 17.000 δρχ.

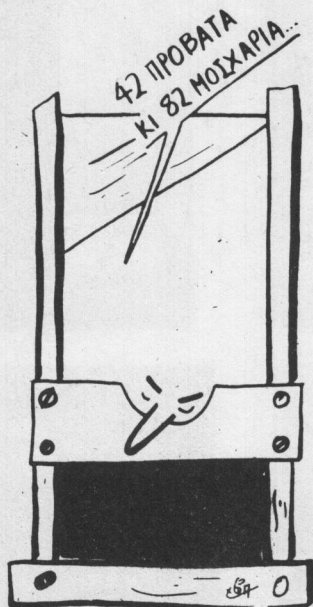
Άλλες χώρες

Ετήσια (24 τεύχη): 20.000 δρχ.

ΕΚΔΟΤΗΣ

Άγγελος Ελεφάντης
Κέκροπος 2 Αθήνα 105 58
Τηλ. 3239.645 • FAX 3227.706

Του Χρήστου Πικράδ

Ν. ΘΕΟΤΟΚΑΣ, Μέτωπο παιδείας II	5
Ε. ΣΥΡΙΓΟΥ-ΡΗΓΟΥ, Δύο βήματα μπρός κι ένα πίσω ...	8
Γ. ΒΕΡΒΕΝΙΩΤΗ, Για τό βιβλίό τής 'Ιστορίας στήν Α' Λυκείου	12
Γ. ΠΕΤΡΑΚΗ, 'Η πόλη αλλάζει	16
Θ. ΤΖΑΒΑΡΑ, Γράμμα από τόν Μισοισιτή ή Sokal? So... who? So... what?	20
Γ. ΤΣΙΑΚΑΛΟΣ, Σεξισμός, ρατσισμός, κοινωνικός αποκλεισμός: 'Ο ρόλος τής εκπαίδευσης	23
Κ. ΣΤΑΜΑΤΗΣ, Κεντρικός σχεδιασμός και ελεύθερη άγορά κατά τή σοσιαλιστική μετάδωση	28
Κ. ΚΡΑΒΑΡΙΤΟΥ, 'Η ζωγράφος 'Ελένη 'Αλταμούρα ...	32

ΚΑΙ ΓΡΑΜΜΑΤΑ ΓΝΩΡΙΖΩ

Α. ΤΑΛΙΓΚΑΡΟΥ, 'Αλέξανδρος Παπαδιαμάντης, από τή «Βασιλική Δρυ», στή «Φόνισσα»	37
Κ. ΛΑΛΑΓΙΑΝΝΗ, Για τό βιβλίό τής 'Ελισάβετ-Μουτζάν Μαρτινέγκου «Αυτοβιογραφία»	46

ΕΠΙΣΤΟΛΕΣ	48
-----------------	----

Παρακαλοῦμε ὅσους ἔχουν τεύχη τοῦ Πολίτη τῆς περιόδου 1976-1986, δηλαδή ἀπό τό 1 ἕως τό 73, διπλά ἢ τά προορίζουν γιά τά σκουπίδια, νά μᾶς τά δώσουν. Πολλά ἔχουν ἐξαντληθεῖ καί μᾶς τά ζητοῦν. Χρειάζεται ἀνακύκλωση.

ΜΕΤΩΠΟ ΠΑΙΔΕΙΑΣ II

του Νίκου Θεοτοκά

Με τα τελευταία νομοθετήματα για τη δευτεροβάθμια και την τριτοβάθμια εκπαίδευση φαίνεται να μεταβάλλεται ραγδαία το τοπίο που είχαμε μάθει να αναγνωρίζουμε ως *δεδομένο πλαίσιο των εκπαιδευτικών μας πραγμάτων*. Κάτω από τα μάτια μας, θήμα τό θήμα, συντελούνται μεγάλης σημασίας αλλαγές σέ όσα, κριτικά ή όχι, έθεωρούντο μέχρι τώρα ως «σταθερές» στο χώρο της παιδείας. Έπιτέλους! Ήταν καιρός, ή πολιτεία να αναγνωρίσει τό τέλμα στο οποίο είχε περιέλθει ή παιδεία και να πράξει κάτι γι' αυτό. Τί είναι, όμως, εκείνα που έχουμε ως πρώτο «άπολογισμό πεπραγμένων»; Πρός τά που μās οδηγούν; Μετά την πρώτη άμχανία από τον καταγισμό των «έκσυγχρονιστικών ριπών», είναι ώρα να ξαναδοϋμε τά πράγματα μέ ψυχραιμία και περίσκεψη.

Η ίδρυση μή κρατικών πανεπιστημίων (όπως, λόγω χάριν, τό σκοτεινό κατασκεύασμα της Όλυμπίας) είναι κιόλας δεδομένη. Δεδομένα αποτελούν και τό Έλεύθερο Άνοιχτό Πανεπιστήμιο, οί Έλεύθεροι Κύκλοι Σπουδών, ο πρόσφατος νόμος για τη βαθμολογική εξέλιξη των διδασκόντων στή τριτοβάθμια εκπαίδευση, τά νέα μέτρα για τό Λύκειο και, τέλος, οί ρυθμίσεις περί Ύπηρεσιακής Κατάστασης του διδακτικού προσωπικού και των έρευνητών στα ΑΕΙ, τά ΤΕΙ και τά έρευνητικά ιδρύματα. Τά δεδομένα, λοιπόν, όλα όσα προαναφέρθηκαν, μά κι εκείνα που φαίνονται άπλώς να είναι έγγεγραμμένα στήν άτζέντα των αύριανών κυβερνητικών προγραμματισμών, μās δίνουν τό περίγραμμα μιάς κατάστασης ριζικά διαφορετικής από εκείνη που ίσχυε ως σήμερα. Δυστυχώς, κατά τό δύσκολο διαψεύσιμο τεκμήριο των ήδη πεπραγμένων, κάθε καλόπιστος παρατηρητής είναι υποχρεωμένος να αναγνωρίσει ότι ή βροχή των γενικών ρυθμίσεων που ένέσκηψε δέν συνοδεύτηκε από μέτρα που θά διασφάλιζαν ένα

σχεδιασμένο και μελετημένο μεταρρυθμιστικό έγχείρημα. Άντίθετα, τόσο τά πρόσφατα νομοθετήματα όσο και τά συγκεκριμένα μέτρα που, μέρα τή μέρα, σκαρφίζεται, άναγγέλλει, άποσύρει ή άποφασίζει να υλοποιήσει ή κυβέρνηση για τήν έφαρμογή της «μεταρρύθμισης» χαρακτηρίζονται από έρασιτεχνισμό, άερολογία και, κυρίως, από άμετρη τσαπατσουλιά. Τσαπατσουλιά που, σέ όρισμένες περιπτώσεις, υπερβαίνει ακόμα και τά όρια του γελοίου.

Κατά τό τεκμήριο των πεπραγμένων, λοιπόν, οί νομοθετικές πρωτοβουλίες της κυβέρνησης σέ όλο τό φάσμα της εκπαίδευσης εκδηλώθηκαν βεβιασμένα. Θεμελιωμένες στον άέρα, άτεκμηρίωτες και άπροετοίμαστες, επιβλήθηκαν άυταρχικά μ' ένα «άποφασίζομεν και διατάσσομεν».

Κοινό χαρακτηριστικό των νέων ρυθμίσεων για τήν παιδεία είναι ο αίφνιδιασμός και μάλιστα σέ συνθήκες όπου οί συνδικαλιστικοί φορείς έχουν, τεχνηέντως, οδηγηθεί να έξαντλήσουν κάθε περιθώριο και δυνατότητα νέων κινητοποιήσεων. Ή άδιαλλαξία της κυβέρνησης άπέναντι στις διεκδικήσεις που άποτέλεσαν τήν αίχημή των τελευταίων συνδικαλιστικών άγώνων στο χώρο της εκπαίδευσης έσπρωξε τά κινήματα των εκπαιδευτικών να περιοριστούν στή στενωπό των περί του μισθολογικού διεκδικήσεων. Έτσι, όταν τό ύπουργείο Παιδείας αίφνιδιασε τήν εκπαιδευτική κοινότητα και τήν κοινή γνώμη μέ καταγισμό θεσμικών μέτρων που άλλάζουν συνολικά τή φυσιογνωμία της παιδείας, τά συνδικάτα έχουν πιά έξαντλήσει κάθε περιθώριο πρακτικής αντίδρασης, άλλα και κάθε δυνατότητα διακλαδικών συσπειρώσεων.

Τό πασοκικό όραμα για τήν «παιδεία του 2000» μοιάζει μέ νυχτερινό εργοτάξιο υπό άνέγερσην άθαιρέτου. Έτσι, τό σκοπούμενο της «μεταρρύθμισης» είναι δύσκολο να τό διακρίνουμε μέ σαφήνεια. Ύπό τον άνεπαρκή φωτισμό που μειώνει έλεκτικα τό σκοτάδι, μόνο ή μυρωδιά της διάλυσης και του χάους γίνεται αισθητή. Κι έπειτα, κάθε που χαράζει, οί εργασίες σταματούν. Μόνο κακοτεχνίες, άνακατωσούρα και μπάζα υποδέχονται τό φώς της ήμέρας. Ή πραγματικότητα που βλέπουμε μπροστά μας, τό μόνο δηλαδή που έχουμε ως «θετικό δεδομένο», δέν δικαιολογεί ούτε τήν έπαρση ούτε τή σπουδή του ύπουργείου Παιδείας.

Αυτή ή έπαρση και ή σπουδή έκαναν ώστε κάθε διάλογος μέ τους ένδιαφερομένους να θεωρείται περιττός. Και τούτο, παρ' όλο που οί κυβερνητικές παρεμβάσεις αποτελούν, όλες,

ἀπαντήσεις σέ θέματα γιά τά όποία είχαν ήδη ώριμάσει στην εκπαιδευτική κοινότητα και στην κοινωνία προοδευτικά μεταρρυθμιστικά αίτήματα ή σχεδιασμοί: Τό *ένιαίο Λύκειο* και ή άποσύνδεση τής φοίτησης σ' αυτό τό σύστημα εισαγωγής στην τριτοβάθμια εκπαίδευση έχει τεθεί, από πενταετίας τουλάχιστον, ως ζήτημα στην ήμερήσια διάταξη τών συζητήσεων γιά τήν παιδεία. Η προβληματική γιά τό *Άνοιχτό Πανεπιστήμιο* και οί ανάλογοι πειραματισμοί χρονολογούνται κιόλας από τήν εποχή του Σάκη Καράγιωργα. Η *πλήρης και άποκλειστική άπασχόληση* του διδακτικού και έρευνητικού προσωπικού είχε τεθεί υπό συζήτηση πρίν ακόμα από τό 1982, πρίν, δηλαδή, από τήν ψήφιση του Ν. 1268 και τών λοιπών νομοθετημάτων πού συνιστούν τόν νόμο-πλαίσιο γιά τή δομή και λειτουργία τών ΑΕΙ. Κι άκόμη, εκτός αυτών, εκκρεμούν μία σειρά άλλα «καντά» ζητήματα πού χρήζουν έκσυγχρονιστικών άπαντήσεων, όπως τά θέματα τής έρευνητικής πολιτικής, τών μεταπτυχιακών σπουδών, τής κατάστασης τής πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης και του Γυμνασίου. Άφού έτσι είναι τά πράγματα, τότε πρός τί τόση διασύνθη, συνδυασμένη μάλιστα μέ τέτοια προχειρότητα και πληθωρικά αυταρχική άλαζονεία;

Οί ρυθμίσεις γιά τό «νέο Λύκειο» δείχνουν αρκετά καθαρά τήν άμεση πολιτική σκόπευση τής κυβέρνησης νά μετατραπεί αυτή ή βαθμίδα του σχολείου σέ άτεγκτο μηχανισμό έπιλογής όσων, μέσ' άπ' τό φίλτρο τών πολλαπλών και συνεχών έξετάσεων, θά έξασφαλίσουν πρόσβαση στην τριτοβάθμια εκπαίδευση.

Μέ κίνδυνο νά γίνω κουραστικός, επαναλαμβάνω όσα έγραφα στο προηγούμενο σημείωμά μου στον *Πολίτη*: Τό σκληρό έξεταστικό και βαθμολογικό σύστημα πού διέπει τήν όλη δομή του νέου Λυκείου θά όδηγήσει, κατ' ανάγκη, σέ όλο και περισσότερο άνελαστικούς όρους εισαγωγής τών νέων στην τριτοβάθμια εκπαίδευση. Ποιές είναι οί βαλβίδες εκτόνωσης τών νέων εντάσεων πού, μέ βεβαιότητα, αναμένεται νά ξεσπάσουν; Οί ίδιες πού γνωρίζαμε ως τώρα. Οί σπουδές στο έξωτερικό, οί σκοτεινές άποτελεσματικότητας Έλεύθεροι Κύκλοι Σπουδών, τό Άνοιχτό Πανεπιστήμιο πού, κι αυτό, θά χρειαστεί νά βρει τό κόσκινο έπιλογής τών φοιτητών του, και, φυσικά, τά ιδιωτικά μαγαζιά πού έμπορεύονται όνειρα και ψευδήπίγραφους πανεπιστημιακούς τίτλους. Τί άλλαζει; Έπί τής ούσίας, σχεδόν τίποτα. Μόνο, δηλαδή, ή μεγιστοποίηση τών πιέσεων και τών λαϊκιστικών και φτηνών έπιχειρημάτων γιά τήν προαγωγή τής ιδιωτικής πρωτοβουλίας στή μέση, στην άνώτερη και στην τριτοβάθμια εκπαίδευση.

Τό νέο Λύκειο, όπως τό προβλέπει ό πασοκικός έκσυγχρονισμός, είναι λοιπόν τό άλώνι όπου θά ξεχωρίζουν τά ζιζάνια από τό στάρι. Ο προθάλαμος γιά τήν τριτοβάθμια εκπαίδευση πού, μέ τή σειρά της, φαίνεται νά προσαρμόζεται στην «προσταγή» τής άγοράς γιά έξειδικευμένη κατάρτιση επαγγελματιών, πού θά ύπηρετούν τίσ μικράς πνοής ανάγκες της. Η πραγματικότητα τής πολυδιάσπασης τών γνωστικών πεδίων πού χαρακτηρίζει τό σημερινό πανεπιστήμιο φαίνεται νά ύπηρετεί αυτή τήν τάση. Έτσι, εκ τών πραγμάτων, τά πτυχία θά ύποδιαστούν σέ επαγγελματικούς τίτλους *μίας χρήσεως* και ή τριτοβάθμια εκπαίδευση θά συρρικνωθεί σέ μηχανισμό διαρκούς ανανέωσης περιορισμένων εργαλειακών μαθήσεων αίχμης. Άν, όντως, αυτή είναι ή λογική πού διέπει τή στρατηγική γιά τήν παιδεία του αύριο, τότε βρισκόμαστε μπροστά σ' ένα έγχείρημα πραγματικής έκπτώσης, άν όχι κατάρτησης του πα-

νεπιστημίου και του σχολείου όπως ήταν καταγεγραμμένα στο αυτόνομητο τών καιρών μας και όπως τά άποζητούσαμε ως σήμερα.

Η λογική αυτόνόμησης τών *Έλεύθερων Κύκλων Σπουδών* από τούς θεσμούς δημοκρατικού έλέγχου τών ΑΕΙ, τό άπολύτως άνεξέλεγκτο τών σπουδών πού θά προσφέρει τό *Άνοιχτό Πανεπιστήμιο* κι ακόμα οί κατευθύνσεις έξειδίκευσης ή κατάρτισης πού έχουν καταλάβει ή πού πασχίζουν νά κυριεύσουν τά μεταπτυχιακά προγράμματα τών ΑΕΙ αλλά και τίσ εγκύκλιες πανεπιστημιακές σπουδές, οί προκαθορισμένες σκοπεύσεις τής έρευνητικής δραστηριότητας του ΔΕΠ, όλ' αυτά πλειοδοτούν ύπέρ τής καθηγεμόνευσης τών μηχανισμών τής άγοράς στα πράγματα τής δημόσιας παιδείας.

“**Ο**σα προαναφέρθηκαν συνιστούν «δίκη προθέσεων»; Η έγκληση θά μπορούσε και νά στέκει, μία και δέν έχουμε ακόμα στα χέρια μας τίποτα άπτό. Όντως τίποτα; Άς πάρουμε μόνον τό πιό πρόσφατο άπτό δεδομένο.

Τήν περασμένη εβδομάδα, ή Κοινοβουλευτική Όμάδα του ΠΑΣΟΚ στο Θερινό Τμήμα τής Βουλής ανέλαβε τήν ευθύνη, γιά πρώτη φορά μετά τήν ψήφιση του νόμου-πλαισίου, νά διατυπώσει ρητά σέ νόμο του κράτους ότι δέν ισχύει ή αρχή τής «πλήρους και άποκλειστικής άπασχόλησης» τών μελών του διδακτικού και έρευνητικού προσωπικού τών ΑΕΙ. Στο προηγούμενο τεύχος του *Πολίτη*, ό Γιώργος Καρράς σημείωνε ότι ό νέος νόμος καθιερώνει τή δυνατότητα όλοι οί πανεπιστημιακοί νά είναι πλέον έρασιτέχνες στο άντικείμενο τής βασικής τους άπασχόλησης. Και, ταυτόχρονα, ότι από τουδε και εις τό έξής κάθε πανεπιστημιακός θά μπορεί, στο βαθμό πού του τό επιτρέπει ή συνείδησή του, νά ύπάρχει στο πανεπιστήμιο ως έκπρόσωπος τής «πιάτσας». Μέ άλλα λόγια, ό νέος νόμος περί *Ύπηρεσιακής Κατάστασης* του ΔΕΠ θεσμοθετεί τήν έρασιτεχνική άπασχόληση τών πανεπιστημιακών στα ΑΕΙ και, πρακτικώς, καταργεί τήν ίδια τήν αυτοτέλεια του δημόσιου πανεπιστημίου.

Άν θυμάμαι καλά, κάτι παρόμοιο άπέτέλεσε τήν ούσία του έπιχειρήματος όταν, πρό έτών, τό Άνώτατο Συνταγματικό Δικαστήριο τής Ο.Δ. τής Γερμανίας άκώρωσε πράξεις δημόσιων πανεπιστημίων πού προέβλεπαν τή δυνατότητα άσκησης έλεύθερου επαγγέλματος από τούς όργανικά ένταγμένους σέ αυτά διδάσκοντες και έρευνητές. Είναι άδιανόητο, ύποστηρίχθηκε, *δημόσιοι ύπάλληλοι*, πρόσωπα δηλαδή πού ώμοσαν νά είναι θεράποντες τών συμφερόντων του Δημοσίου, νά *άσκοιν έλευθέρια επαγγέλματα* τά όποια, δυνάμει, τούς φέρουν ως *άνταγωνιστές τής δημόσιας διοίκησης* σέ όλο τό πιθανό εύρος τών δραστηριοτήτων της. Κι είναι έξίσου άδιανόητο έλεύθεροι επαγγελματίες νά διαχειρίζονται στα συλλογικά όργανα του δημόσιου πανεπιστημίου ύποθέσεις πού τό φέρνουν, δυνάμει, άντιμέτωπο μέ φορείς τής έλεύθερης άγοράς.

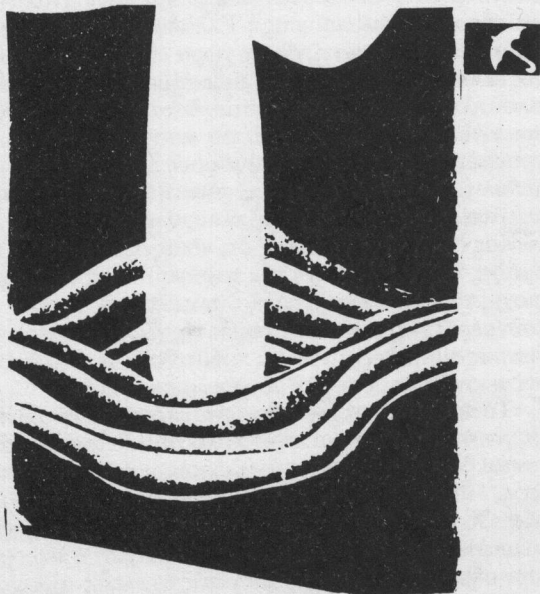
Τά πολλά λόγια είναι φτώχεια... Ο έκσυγχρονισμός που προσβέυει τό νέο ΠΑΣΟΚ ταυτίζεται μέ τήν εργαλειακά όρισμένη όρθολογικότητα πού ύπαγορεύουν οί μηχανισμοί τής έλεύθερης άγοράς. Κάθε στρατηγική πού αναπτύσσεται δέν μπορεί, λοιπόν, νά ύπερβαίνει τή μικρή διάρκεια τών κατά περίπτωση διακυμάνσεων οί όποιες ύπαγορεύουν τούς εκάστοτε προσανατολισμούς τών έπιχειρήσεων: κρατικών, ιδιωτικών ή ιδιωτικοποιημένων, έθνικών ή πολυεθνικών, όπως τό λέγαμε παλιά.

Συμβαίνει, όμως, ό λαϊκισμός του ΠΑΣΟΚ νά ύποβάλλει και

μέριμνες ορθολογικότητας «ως προς τις αξίες», καθώς θά τό έλεγε ό Μάξ Βέμπερ. Έτσι, ή άπολύτως άπαξιωμένη πραγματικότητα τής εκπαίδευσης ύπαγορεύει τή μέριμνα υιοθέτησης, συνθηματολογικά έστω, κοινωνικών αίτημάτων όπως αυτό πού άφορά στό 'Ενιαίο Λύκειο, στήν άλλαγή του συστήματος εί- σαγωγής στή τριτοβάθμια εκπαίδευση ή στό 'Ανοιχτό Πανεπιστήμιο. Κατά τουτο, τά νέα νομοθετήματα, φραστικά του- λάχιστον, ύπερθεματίζουν σέ θεσμικές άλλαγές πού έχουν ώρι- μάσει στήν κοινή συνείδηση. Οί «μεταρρυθμίσεις», δηλαδή, του ΠΑΣΟΚ είναι, κατά τό μέτρο του πρακτέου, μεταρρυθμι- στές. Έπί παραδείγματι, έστω και αυτοϋπονομευμένη, ή θε- σμοθέτηση του, έστω και κατ' όνομα, 'Ενιαίου Λυκείου συνι- στά ρηξικέλευθη άλλαγή στά πράγματα τής έλληνικής εκπαί- δευσης. Άλλαγή πού μπορεϊ, άν όντως γίνει και στήν πράξη «'Ενιαίο Λύκειο», νά όδηγήσει σέ ουσιαστικό εκσυγχρονισμό τής εκπαίδευσης συνολικά. Για νά γίνει, όμως, κάτι τέτοιο, άπαιτούνται ρήξεις μέ τή λογική και τίς πρακτικές μέριμνες που συνοδεύουν και ύποστηρίζουν τόσο τό νέο νομοθέτημα, όσο και τήν κυβερνητική στρατηγική για τήν παιδεία.

Τί άπαιτείται γι' αυτό; Άπαιτείται, βεβαίως, ή καλή πρό- θεση κι ή καλή διάθεση των ένδιαφερομένων. Καί ή κριτική κι οί συζητήσεις. Φτάνουν αυτά; Φοδᾶμαι πώς όχι. Η κακή έμ- πειρία από τίς άγωνιστικές αλλά άτελέσφορες κινητοποιήσεις των περασμένων μηνών έδειξε πώς θρισκόμαστε πλέον ένώπιον μιās νέας κατάστασης όπου τά ίδια τά πράγματα μās ύπαγο- ρεύουν τήν άνάγκη μιās συνολικής στρατηγικής για τήν παι- δεία. Τά συνδικάτα των εκπαιδευτικών έχουν περιοριστεί νά διεκδικούν αίτήματα των επί μέρους κλάδων πού τήν ύπηρε- τούν.

Η ΔΟΕ, ή ΟΛΜΕ, ή ΠΟΣΔΕΠ μποροϋν νά καθήσουν, έπιτε- λους, στό ίδιο τραπέζι; Νά θροϋν, διατηρώντας τήν άυτόνο- μία του κάθε συνδικαλιστικού κλάδου, μιá σταθερή οργανω- τική μορφή έκφρασης όλων των φορέων τής εκπαίδευσης; Μπο- ροϋμε νά φτιάξουμε, έστω και άπέναντι στα πυρά ποι- δεχόμαστε, ένα ενιαίο μέτωπο παιδείας; Νά τό πῶ άλλιως; Υπάρχει, τώρα πιά, άλλος τρόπος νά ύπερασπίσουμε τον δι- μόσιο χαρακτήρα τής εκπαίδευσης, τίς άρχές του όρθου λό- γου και τίς σύγχρονες αξίες τής δημοκρατίας;

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΠΟΙΟΤΗΤΑΣ

Σειρά: ΙΣΤΟΡΙΑ

(Αρχαία - Μεσαιωνική - Νεότερη)

Michael Angold

Καθηγητής της Βυζαντινής Ιστορίας
του Πανεπιστημίου του Εδιμβούργου

Η ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΑ ΑΠΟ ΤΟ 1025 ΕΩΣ ΤΟ 1204 ΜΙΑ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ

MICHAEL ANGOLD

Η ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ
ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΑ
ΑΠΟ ΤΟ 1025 ΕΩΣ ΤΟ 1204
ΜΙΑ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ

ΕΚΔΟΣΕΙΣ
ΠΑΠΑΔΗΜΑ

Μετάφραση:

Ευαγγελία Καργιανιώτη
Φιλολόγος

Θεώρηση:

Παναγιώτης Αγαπητός
Καθηγητής Βυζαντινής Ιστορίας
στο Πανεπιστήμιο Κύπρου

Με 576 σελίδες
και 5 χάρτες

ΕΚΔΟΣΕΙΣ
ΠΑΠΑΔΗΜΑ

Προσφορά στον Πολιτισμό
Ιπποκράτους 8 Αθήνα
Τηλ.: 36.27.318

ΔΥΟ ΒΗΜΑΤΑ ΜΠΡΟΣ ΚΙ ΕΝΑ ΠΙΣΩ

τῆς Συρίγου-Ρήγου Ἑλένης

Μιά διαπολιτισμική ὀπτική μέ ἀφορμή τή σύνταξη τοῦ νέου ἀναλυτικοῦ προγράμματος τοῦ μαθήματος «Στοιχείων Δημοκρατικοῦ Πολιτεύματος» γιά τή Γ' τάξη τοῦ Γυμνασίου, στό πλαίσιο τῆς ἐκπαιδευτικῆς μεταρρύθμισης

ΠΡΟΣΧΕΔΙΟ ΔΟΚΙΜΙΟΥ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΑΓΩΓΗΣ*

Οἱ τσαγκαράδες νά φτιάνουν ὅπως πάντα γερά παπούτσια
Οἱ ἐκπαιδευτικοί νά συμμορφώνονται μέ τό ἀναλυτικό πρόγραμμα τοῦ Ὑπουργείου
Οἱ τροχονόμοι νά σημειώνουν μέ σχολαστικότητα τίς παραβάσεις
Οἱ ἐφοπλιστές νά καθελκύουν διαρκῶς νέα σκάφη
Οἱ καταστηματαρχές ν' ἀνοίγουν καί νά κλείνουν σύμφωνα μέ τό ἐκάστοτε ὠράριο
Οἱ ἐργάτες νά συμβάλλουν εὐσυνείδητα στήν ἀνοδο τοῦ ἐπιπέδου καταναλώσεως
Οἱ ἀγρότες νά συμβάλλουν εὐσυνείδητα στήν κάθοδο τοῦ ἐπιπέδου καταναλώσεως
Οἱ φοιτητές νά μιμοῦνται τοὺς δασκάλους τους καί νά μὴν πολιτικολογοῦν
Οἱ ποδοσφαιριστές νά μὴ δωροδοκοῦνται πέραν ἑνός λογικοῦ ὅριου
Οἱ δικαστές νά κρίνουν κατά συνείδησιν καί ἐκτάκτως μόνον, κατ' ἐπιταγήν
Ὁ τύπος νά μὴ γράφει ὅ,τι πιθανόν νά ἐμβάλλει εἰς ἀνησυχίαν τοὺς φορτοεκφορτωτάς
Οἱ ποιητές ὅπως πάντα νά γράφουν ὠραία ποιήματα

* Πρόκειται περί προσχεδίου, ὡς ὁ τίτλος, καί προσφέρεται εἰς ἐλευθέραν δημοσίαν συζήτησιν. Μετά τὰς ἀκουσθησόμενας ἀπόψεις θά γίνει τελικὴ ἐπεξεργασία ὑπὸ ὁμάδος ἐγγραφέντων Ποιητῶν καί θά παραδοθεῖ εἰς τὸ κοινὸν πρὸν γνώσιν καί ἀναμόρφωσιν.

Μανόλης Ἀναγνωστάκης

Μία ματιά στοὺς δρόμους τῶν ἑλληνικῶν πόλεων ἀλλὰ καί στὰ ἑλληνικά χωριά, στὰ μέσα μαζικῆς συγκοινωνίας καθὼς καί στὰ μέσα μαζικῆς ἐνημέρωσης (ΜΜΕ) εἶναι ἀρκετὴ γιά νά διαπιστώσουμε ὅτι ἡ ἑλληνικὴ κοινωνία, ὅπως ἄλλωστε καί οἱ κοινωνίες ὄλων τῶν χωρῶν τῆς Εὐρώπης, εἶναι πολυπολιτισμική.

Γιά τὴ χώρα μας ἡ ὑπαρξὴ διαφορετικῶν πολιτισμῶν πού συμβιώνουν στὸν ἴδιο χῶρο δέν εἶναι καινούργιο φαινόμενο. Καινούργιο εἶναι ὅτι στό πλαίσιο τῶν νέων ἀνακατατάξεων καί τῆς παγκοσμιοποίησης ἡ Ἑλλάδα ἀπὸ χώρα ἐξαγωγῆς οἰκονομικῶν μεταναστῶν ἔγινε χώρα «ὑποδοχῆς», χωρὶς κανενὸς εἶδους προετοιμασία. Οἱ μαζικὲς μετακινήσεις μεταναστευτικοῦ πληθυσμοῦ καί οἱ τεράστιες δυνατότητες στό ἐπίπεδο ἐπικοινωνίας κάνουν ὅλο καί πῶ ἀσαφεῖς τίς διαχωριστικὲς γραμμὲς ἀνάμεσα στοὺς διάφορους πολιτισμούς καί τὴν πολυπολιτισμικότητα μιᾶ ἀναπόφευκτη διάσταση τοῦ δικοῦ μας πολιτισμοῦ. Ὁ πολιτισμικὸς πλουραλισμὸς τῆς ἑλληνικῆς κοινωνίας δέν σημαίνει ἀπλῶς ὅτι «διαφορετικὲς» πολιτισμικὲς ὁμάδες κάνουν αἰσθητὴ τὴν παρουσία τους σέ διάφορες περιοχὲς τῆς οἰκονομικῆς καί κοινωνικῆς ζωῆς, ἀλλὰ ὅτι ἀποτελοῦν μέρος τῆς κοινωνικῆς δομῆς τῆς χώρας. Οἱ νέες αὐτὲς κοινωνικὲς ὁμάδες ἔρχονται νά προστεθοῦν σέ παλιὲς πολιτισμικὲς μειονότητες, ὅπως τὴ μουσουλμανικὴ καί τὴν τσιγγάνικη.¹

«Τὰ προβλήματα πού προκύπτουν ἀπὸ τίς μετακινήσεις αὐτὲς γίνονται ὀλοένα καί περισσότερο ἄμεσα ἀντιληπτά καί βιώνονται ὀξύτερα ἀπὸ τοὺς ἀνθρώπους καί τίς κοινωνικὲς ὁμάδες».² Ἴδιαίτερα ἔντονα ἐμφανίζεται τὸ φαινόμενο στὰ σχολεῖα. Οἱ σχολικὲς τάξεις ἔχουν μεγαλύτερη ποικιλομορφία ἀπὸ παλαιότερα. Μποροῦμε νά ποῦμε ὅτι ἐλάχιστες περιοχὲς ὑπάρχουν σήμερα πού νά μὴν ἔχουν στίς σχολικὲς τάξεις κάποιον

«ξένο». Έχουμε λοιπόν μπροστά μας καθημερινά τον «διπλανό» μας, ο οποίος είναι τόσο κοντά και ταυτόχρονα τόσο μακριά.

Οι μελετητές σε όλες τις περιπτώσεις διαπιστώνουν ότι η σημαντικότερη επίπτωση της παρουσίας στο σχολείο της κάθε χώρας «άλλων», «διαφορετικών», μαθητών είναι ότι αυτή θέτει σε άμφισβήτηση τη φαντασίωση της ομοιογένειας των σχολικών τάξεων και βάσει αντιστοίχως σε δοκιμασία την εθνοκεντρική αντίληψη με βάση την οποία είχαν οικοδομηθεί μέχρι τώρα τόσο τα αναλυτικά προγράμματα όσο και οι εκπαιδευτικές πρακτικές.³ Η ανομοιογένεια στις σχολικές τάξεις δεν είναι μόνο ως προς τους αλλόγλωσσους ή αλλόθρησκους μαθητές, αλλά αφορά και άλλες παραμέτρους, όπως είναι η διαφορετική οικονομική και κοινωνική προέλευση των μαθητών, αλλά και των εκπαιδευτικών, οι πολιτιστικές ιδιαιτερότητες, το φύλο κλπ. Τις περισσότερες φορές, κυρίως στο παρελθόν αλλά και στο παρόν, αυτές οι διαφορετικότητες οδηγούσαν σε διακρίσεις και κατηγοριοποιήσεις και σε στερεοτυπικές εικόνες του «άλλου».

Παρ' όλο που αυτές οι διαφορετικότητες είναι ύπαρκτες, ή σχολική τάξη υποννοείται ομοιογενής. Αποτέλεσμα αυτής της αντίληψης είναι η λογική και η πολιτική του ενός αναλυτικού προγράμματος, ενός διβλίου, ενός καθηγητή ή μίας καθηγήτριας. Η αντίληψη αυτής της ομοιογένειας εξαιλείει ή θρίσκεται πάνω από τις διαφορές αυτές ως προς την κοινωνική τάξη, το φύλο, τη φυλή κλπ. Η σχολική πραγματικότητα, όμως, είναι τελείως διαφορετική και η αντιμετώπιση των ύπαρκτων προβλημάτων των κατηγοριοποιήσεων και στερεοτυπικών αντιλήψεων προβάλλει έντονα. Ο μοναδικός τρόπος να αντιμετωπισθούν οι διακρίσεις και οι στερεοτυπικές εικόνες του «άλλου», του «ξένου», του «διπλανού» είναι η αναγνώριση τους και όχι η παραγνώριση τους.

Προϋπόθεση του εκπαιδευτικού έργου θα πρέπει να είναι η διαχείριση της ανομοιογένειας με τό πρίσμα της αλληλεπίδρασης, της δυναμικής συμπληρωματικότητας. Η ανομοιογένεια από πρόβλημα μέσα στη σχολική τάξη μπορεί να γίνει κίνητρο για τους εκπαιδευτικούς και να ενεργοποιήσει τους μαθητές να προβληματισθούν πάνω στην πολλαπλή πολιτισμική ταυτότητα, να οδηγήσει στις καλύτερες δυνατές συνθέσεις και να γίνει πλεονέκτημα και όχι μειονέκτημα.

Η αναγκαιότητα της διαπολιτισμικής εκπαίδευσης

«Είμαι ξένη, αλλά φοβάμαι τους ξένους»

Όπως αναφέρεται από την έρευνήτρια ομάδα των Γ. Βούλγαρη, Δ. Δώδου κλπ.⁴ το Ευρωβαρόμετρο του 1989 αναφέρει ότι οι Έλληνες που επιθυμούσαν την επέκταση των δικαιωμάτων των ξένων ήταν 2,5 φορές περισσότεροι από εκείνους που ήθελαν τον περιορισμό τους, μόλις τρία χρόνια αργότερα η αναλογία αντιστρέφεται. [...] Γενικότερα τα δεδομένα στοιχειοθετούν τη διαπίστωση ότι το 1989 οι Έλληνες συγκαταλέγονταν ανάμεσα στους «ανεκτικότερους» και λιγότερο ξενόφοβους Ευρωπαίους, το 1992 οι απαντήσεις τους ως πρός το πρόβλημα των ξένων αλλάζουν δραματικά.

Στο πλαίσιο της επιτόπιας έρευνας* που έγινε κατά το διάστημα Μαρτίου-Ιουνίου 1997 στο 6ο Γυμνάσιο Μενιδίου, όπου λειτουργούν τάξεις «υπόδοξης» παλινοσογιάντων Ποντίων, στο διάλογο που αναπτύχθηκε μεταξύ των μαθητών του σχολείου, των εκπαιδευτικών και επιμορφωτών πάνω σε θέματα

όπως τα δικαιώματα των πολιτών, των προσφύγων, των οικονομικών μεταναστών, κατά τη διάρκεια του μαθήματος «Στοιχεία Δημοκρατικού Πολιτεύματος», στο ωριαίο μάθημα για τα δικαιώματα, ο προφορικός λόγος των μαθητών (αλλά και ο γραπτός) μας δείχνει ότι η ξеноφοβία είναι μία πραγματικότητα που τη διώνουν όλοι με διαφορετικούς τρόπους.

Παρά τις διαβεβαιώσεις του μαθητικού κόσμου ότι «δεν έχουν πρόβλημα» με τους μαθητές της «άλλης» ομάδας, παρατηρήσαμε ότι οι ντόπιοι αντιμετωπίζουν επιφυλακτικά ή αρνητικά τους Έλληνοπόντιους και το αντίστροφο. Ένδεικτικά αναφέρουμε τη φράση της μαθήτριας Μ.Χ., της κανονικής τάξης: «Δεν έχουμε πρόβλημα μαζί τους, αλλά δεν τους πολυκάνουμε παρέα». Είναι φανερό από την παραπάνω φράση ότι οι ντόπιοι αισθάνονται να έχουν κάνει κάποιες παραχωρήσεις στους Έλληνοπόντιους, αλλά δεν επιθυμούν ιδιαίτερες σχέσεις, παρ' όλο που ο «άλλος» είναι στο διπλανό θρανίο.

Όμως δεν υπάρχει αυτό το αίσθημα μόνο από την πλευρά των ντόπιων. Χαρακτηριστική η φράση της μαθήτριας Β.Γ. από τάξη «υπόδοξης»: «Είμαι ξένη αλλά φοβάμαι τους ξένους, μπορεί να είναι κάποιος μαφιόζος».

Τό να αναγνωρίσουμε αυτή την πραγματικότητα μπορεί να οδηγήσει και στην αντιμετώπιση, αλλά και στην πρόληψη των εν λόγω προβλημάτων. Τό εκπαιδευτικό σύστημα έχει υποχρέωση να παρέχει, μέσω του αναλυτικού προγράμματος, του διδακτικού υλικού και των σχετικών παιδαγωγικών δραστηριοτήτων, σε όλους τους μαθητές μία σαφή και αντικειμενική εικόνα της συμβολής όλων των πολιτισμών που συγκροτούν τη δεδομένη κοινωνία και, ακόμη ευρύτερα, να δίνεται μία σφαιρική εικόνα της πορείας του παγκόσμιου πολιτισμού, χωρίς να υποτιμάται η ιδιαίτερη συμβολή κανενός. Αυτό μεταξύ άλλων θα ενισχύσει και την αυτοαντίληψη των παιδιών που έχουν διαφορετικές πολιτισμικές ρίζες, καθώς θα αναγνωρίζονται στην πράξη και θα γίνονται σεβαστά τα ιδιαίτερα πολιτισμικά χαρακτηριστικά που τα διακρίνουν.

Η «διαπολιτισμική αγωγή» θα πρέπει να αφορά όλους και όχι μόνο τις περιοχές όπου υπάρχουν ιστορικά μειονότητες, όπως Θράκη κλπ. Αφορά όλη την ελληνική κοινωνία. Θα πρέπει να απευθύνεται σε όλους, «ντόπιους» και «ξένους», και να επιδιώκει να τους ευαισθητοποιήσει έτσι ώστε να κυριαρχεί μεταξύ τους όχι μόνο η ανοχή, αλλά κυρίως η αναγνώριση και η αποδοχή, ή κατανόηση του λόγου που ο «άλλος» είναι διαφορετικός και θέλει να μείνει διαφορετικός. Η «διαπολιτισμική αγωγή» προχωρεί στην αναγνώριση των πολιτισμικών διαφορών και της αξίας κάθε πολιτισμού, συνδέεται με ριζικές άλ-

1. Μάρκου Γ., Η πολυπολιτισμικότητα της ελληνικής κοινωνίας, ή διαδικασία διεθνοποίησης και η αναγκαιότητα της διαπολιτισμικής εκπαίδευσης, Γενική Γραμματεία Λαϊκής Επιμόρφωσης, Αθήνα, σελ. 1.

2. Κανακίδου Ε.-Παπαγιάννη Β., Διαπολιτισμική Αγωγή, Έλληνικά Γράμματα, σελ. 7.

3. Βλ. Τό πολύχρωμο σχολείο, έκδ. Νήσος, σελ. 16.

4. Βλ. Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης, τεύχος 5, έτος 1996, σελ. 7.

* Η επιτόπια αυτή έρευνα, στην οποία πήρα μέρος, έγινε στο πλαίσιο του έρευνήτικού προγράμματος για τη διαπολιτισμική εκπαίδευση/επιμόρφωση εκπαιδευτικών του Πανεπιστημίου Αθηνών του Τμήματος Φιλοσοφίας-Παιδαγωγικής-Ψυχολογίας.

5. Χαράμης Π., Πρώτη Βαλκανική Συνάντηση Εκπαιδευτικών για την Ειρήνη, Αρχαία Όλυμπια, 1966.

λαγές στην εκπαίδευση ώστε να πάψει το σχολείο να είναι το βασικό εργαλείο για την πολιτισμική ομοιομορφία και να γίνει ο χώρος στον οποίο οι διάφοροι πολιτισμοί θα αναγνωρίζονται και θα διδάσκονται στη συμπληρωματικότητά τους, υπό την αίρεση βέβαια των οικονομικών δικαιωμάτων, τά όποια και υπερτερούν των όποιων επί μέρους «παραδοσιακών αξιών». Μ' αυτό τον τρόπο πιστεύουμε πως ο μελλοντικός πολίτης θα μάθει να ερμηνεύει τη διαφορετικότητα όχι ως απειλή για την ταυτότητά του, αλλά ως πολιτισμικό πλούτο, πού συνθέτει με τη δική του ταυτότητα και τις πανανθρώπινες αξίες το σήμερα του πολυπολιτισμικού γίγνεσθαι.

Τά νέα αναλυτικά προγράμματα. Αναλυτικό πρόγραμμα για το μάθημα «Στοιχεία Δημοκρατικού Πολιτεύματος»

Τό μάθημα «Στοιχεία Δημοκρατικού Πολιτεύματος» αποτελεί τό επίσημο όχημα μέ τό όποίο διοχετεύονται στους μαθητές οι πληροφορίες και προωθούνται οι πολιτικές κατευθύνσεις και αξίες σχετικά μέ τίς έννοιες τής κοινωνίας, τού κράτους, τού έθνους, τών δικαιωμάτων, τού πολίτη κλπ.

Σέ κάθε μεταρρύθμιση τό συγκεκριμένο μάθημα άλλοτε εμφανίζεται και άλλοτε εξαφανίζεται ανάλογα μέ τήν έκαστοτε εκπαιδευτική πολιτική |τό καθεστώς τής 4ης Αυγούστου είχε κρίνει πως ή γνώση πού πρόσφερε (έστω και μέ τή μορφή πού προσφερόταν) τό μάθημα τής «Αγωγής τού πολίτου» δέν είχε σχέση «πρός τά γυναικεία διαφέροντα και τήν γυναικείαν φύσιν»⁶ κι έτσι καταργήθηκε από τήν τάξη ΣΤ' στά γυμνάσια θηλέων|. Αλλά δέν είναι μόνο ότι εμφανίζεται και εξαφανίζεται τό μάθημα, αλλάζει και όνομα, όπως: «Κοινωνική και Πολιτική Αγωγή» σύμφωνα μέ τό νέο αναλυτικό πρόγραμμα, ΦΕΚ 239/20.9.96, και όπως αναφέρεται στίς περσινές οδηγίες τού Π.Ι.

Στά αναλυτικά προγράμματα καταγράφεται ό επίσημος προσανατολισμός τής εκπαίδευσης. Μελετώντας τα μπορούμε να δούμε τήν πολιτική φιλοσοφία τού κοινωνικοπολιτικού συστήματος, να έντοπίσουμε τίς αξίες και τίς συμπεριφορές πού συνθέτουν τό προτεινόμενο μοντέλο.

Τό έρώτημα πού ή πραγματικότητα τού σημερινού πολυπολιτισμικού κόσμου γεννά είναι άν ό σκοπός τού συγκεκριμένου μαθήματος έξαντλείται στήν προσπάθεια ένταξης τών μαθητών στήν κοινωνικοπολιτική και πολιτισμική πραγματικότητα προσδίδοντάς τους μιά ιδιαίτερη ταυτότητα ή στοχεύει στή δυνατότητα ανάπτυξης τής προσωπικής τους κρίσης, άσκησης κριτικής στους υπάρχοντες θεσμούς και τίς κοινωνικές πραγματικότητες, ακόμα και άμφισβήτησης τελικά τού προτεινόμενου συστήματος άρχων και αξιών.

Μελετώντας τό νέο αναλυτικό πρόγραμμα τό όποιο θά εφαρμοσθεί από τό 1998-99, όταν θά έχει ολοκληρωθεί και ή συγγραφή τού νέου έγχειριδίου, διαπιστώνουμε ότι οι συντάκτες τού προγράμματος δίνουν μιά ώθηση προς τή διαπολιτισμική όπτική, πού όμως άλλοτε άνοίγεται και άλλοτε κλείνεται. Διαπιστώνουμε δηλαδή μιά διστακτικότητα στό να αναφερθούν κάποιες κατευθύνσεις ρητά στους σκοπούς, ενώ εμφανίζονται

μέσα από τούς στόχους κάποιων έννοτήτων. Για να γίνουμε κατανοητοί, στό νέο αναλυτικό πρόγραμμα τό όποιο είναι πράγματι πολύ αναλυτικό (για κάθε ένότητα υπάρχουν οι εκπαιδευτικοί στόχοι, τά βασικά στοιχεία περιεχομένου, ακόμα και οι δραστηριότητες πού μπορεί να γίνουν κατά τή διδασκαλία τών έννοτήτων) ή έννοια τής άμφισβήτησης εμφανίζεται στους εκπαιδευτικούς στόχους τής ένότητας 4, τό άτομο και ή κοινωνία, αναφέρεται: «Νά κατανοήσουν ότι δέν είναι παθητικοί δέκτες αλλά και δημιουργοί νέων θεσμών διά μέσου τής άμφισβήτησης, τού διαλόγου και τών επιλογών τους στήν καθημερινή ζωή», ενώ στους σκοπούς τής διδασκαλίας τού μαθήματος ή έννοια τής άμφισβήτησης άπουσιάζει. Πώς είναι δυνατόν να είναι εκπαιδευτικός στόχος μιάς διδακτικής ένότητας ή άμφισβήτηση και να μην είναι σκοπός τής διδασκαλίας τού συγκεκριμένου μαθήματος;

Αλλά ως δούμε τούς σκοπούς όπως αναφέρονται στό ΦΕΚ 239.

Α αναφερόμενος σκοπός: «Νά ενημερωθούν και να κατανοήσουν οι μαθητές τίς βασικές δομές, τίς λειτουργίες και τά προβλήματα τής Κοινωνίας, τής Πολιτείας και τών Διεθνών Όργανισμών».

Έτσι γενικά και άχρονα, χωρίς αναφορά στή σημερινή δυναμική και τίς αντιφάσεις πού γεννά ή Γ' Βιομηχανική Έπανάσταση τής πληροφορικής και τηλεματικής, ή διογενετική, οι σύγχρονες μετακινήσεις οικονομικών μεταναστών, πού μετατρέπουν όλες — άρα και τή δική μας κοινωνία — σε πολυπολιτισμικές (πως να κατανοήσουν τά προβλήματα;).

Β σκοπός: «Νά ενημερωθούν και να συνειδητοποιήσουν οι μαθητές τά δικαιώματα και τίς υποχρεώσεις τους έναντι τής Κοινωνίας, τής Πολιτείας και τών Διεθνών Όργανισμών».

Νά συνειδητοποιήσουν έτσι, χωρίς αναφορά στήν ανάγκη και τό καθήκον προάσπισης (ως μην ξεχνάμε τό 114, πλέον 120 άρθρο τού Συντάγματος), αλλά και διεύρυνσης αυτών τών δικαιωμάτων μέ βάση και τίς εξελίξεις στήν Ε.Ε. και ΟΑΣΕ τόν όσον άφορά τό ζήτημα τής προστασίας τών μειονοτήτων;

Γ σκοπός: «Νά βοηθηθούν οι μαθητές να άποκτήσουν σεβασμό για τό δημοκρατικό πολίτευμα και τίς δημοκρατικές διαδικασίες».

Νά άποκτήσουν σεβασμό για τό δημοκρατικό πολίτευμα χωρίς αναφορά στήν έννοια τής δημοκρατίας ως αξίας και τρόπου ζωής και όχι ως τυπικής μορφής πολιτεύματος; Αξία δυναμική και όχι στατική, πού φέρει μέσα της τή δυναμική τής διεύρυνσης, τής εξέλιξης και γιατί όχι τής άνατροπής, μέ σεβασμό πάντα τής ούσίας τής δημοκρατίας.

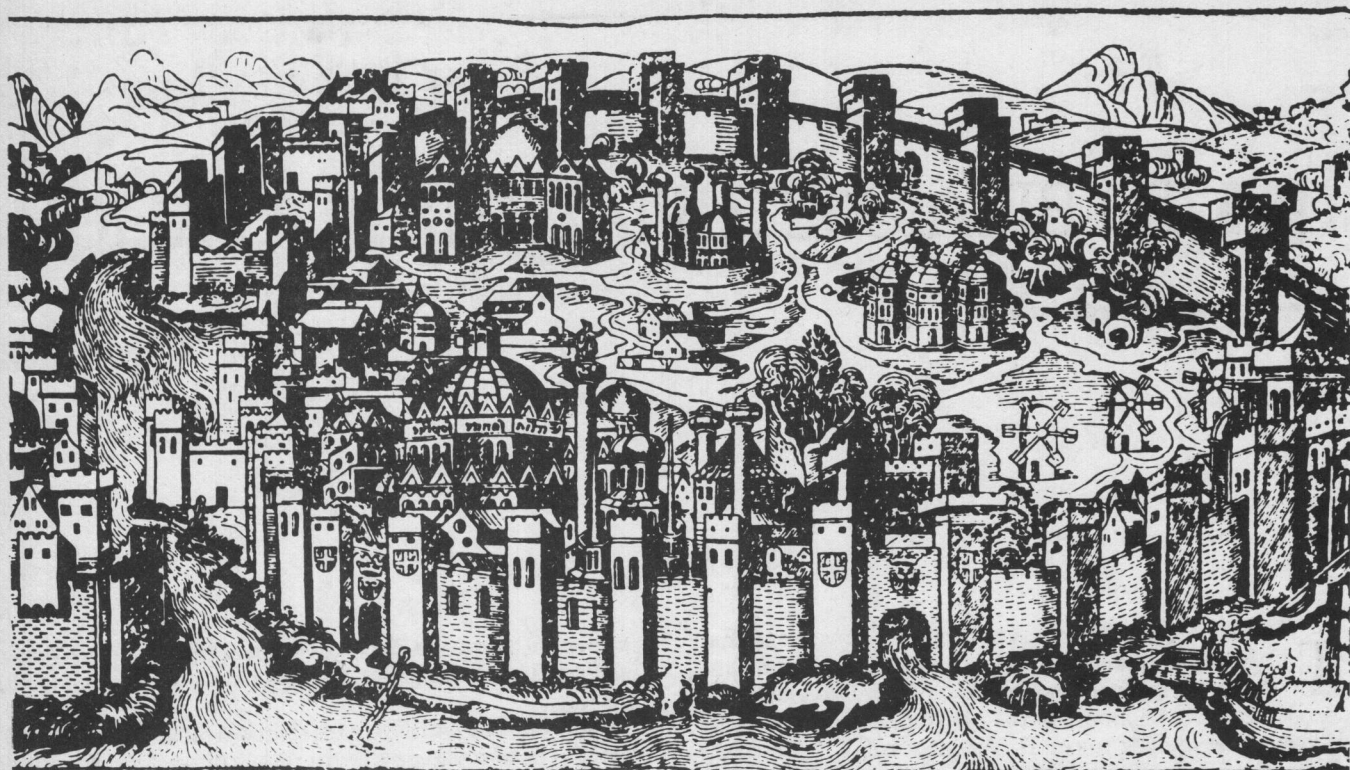
Δ σκοπός: «Νά ενημερωθούν οι μαθητές για τή συμβολή τής Ελλάδας στον παγκόσμιο πολιτισμό και ιδιαίτερα τόν Ευρωπαϊκό, ώστε να άρχίσει να διαμορφώνεται στή συνείδησή τους ή Ευρωπαϊκή ιδέα».

Χωρίς αναφορά στή συμβολή τών άλλων πολιτισμών, ευρωπαϊκών και μη, στή δημιουργία αυτού πού σήμερα άποκαλούμε ευρωπαϊκό πολιτισμό; Χωρίς αναφορά στίς διαπλοκές, συμπληρωματικότητες, αντιθέσεις πού τόν συνέχουν και προφανώς σχετικοποίηση τής κυρίαρχης έλληνοκεντρικής ιδέας, ότι τά πάντα άρχίζουν και τελειώνουν σε μās.

Ε σκοπός: «Νά ένθαρρυνθούν οι μαθητές για να ανάπτυξουν στή συνείδησή τους σεβασμό και άνεκτικότητα για άτομα και κοινωνικές ομάδες μέ διαφορετικά χαρακτηριστικά και ιδεολογίες».

Πράγματι, εδώ εμφανίζεται μιά διάθεση διαπολιτισμικής κατεύθυνσης από τή συντακτική ομάδα τού αναλυτικού προγράμ-

6. Νούτσος Χ., Προγράμματα Μέσης Εκπαίδευσης και Κοινωνικός Έλεγχος (1931-1973), έκδ. Θεμέλιο, σελ. 259.

ματος. Η αναφορά στην άνεκτικότητα, όμως, μπορεί να υποκρύπτει έμμομη σε κυρίαρχα στερεότυπα, ή άνοχη είναι τελικά παραδοχή της άδυναμίας του άλλου. Τό θέμα λοιπόν δέν είναι νά μάθουμε νά άνεχόμαστε, ούτε μόνο νά σεβόμαστε τό διαφορετικό, τό «άλλο», αλλά νά μάθουμε νά θεωρούμε τό διαφορετικό ως άναγκαίο γιά τόν έμπλουτισμό του «δικου» μας, νά συνυπάρχουμε μαζί του. Νά χρησιμοποιούμε τά δυναμικά δεδομένα πού παρουσιάζει ή πολυπολιτισμική κοινωνία μας ως θετικά στοιχεία μιάς άνοιχτής κοινωνίας, με ιδιαίτερη έμφαση στην ίδια τήν εκπαιδευτική διαδικασία, ώστε νά γίνεται κατανοητή ή δυναμική και ό πλούτος της άλληλεπίδρασης τών διαφορετικότητων.

ΣΤ σκοπός: «Νά βοηθηθοϋν οί μαθητές στό νά εκτιμήσουν τήν έθνική και πολιτιστική κληρονομιά τους».

Γιά άλλη μιά φορά ό κυρίαρχος έλληνοκεντρισμός παρών, χωρίς αναφορά στην ιστορική διάσταση της διαπλοκής και συμπληρωματικότητας αυτής της κληρονομιάς με τίς πολιτιστικές κληρονομίες αρχαίων και νεότερων γειτονικών λαών, με τούς όποιους έζησαν παλιότερα ή ζοϋν σήμερα από κοινού στό Βαλκάνια και στόν μεσογειακό χώρο οί Έλληνες, Άρα και άδυναμία γνώσης και κατανόησης τών κοινών και τών διαφορετικών στοιχείων πού συνέχουν τόν ευρύτερο γεωγραφικό χώρο πού ζοϋμε.

Ζ σκοπός: «Νά βοηθηθοϋν οί μαθητές νά αναπτύξουν κοινωνικές δεξιότητες γιά τήν όμαλότερη προσαρμογή τους στις σύγχρονες πολυπολιτισμικές κοινωνίες».

Από τόν τελευταίο αυτό σκοπό λείπει, όπως προαναφέρθηκε, ή έννοια της άμφισβήτησης ως αξίας γιά τήν εξέλιξη γιά τήν πρόοδο, καθώς και ή έννοια της συλλογικότητας, της κοινωνικής άλληλεγγύης κλπ.

Τό πνεύμα αυτό διατρέχει όλόκληρο τό αναλυτικό πρόγραμμα. Στά βασικά στοιχεία περιεχομένου καθώς και στους στό-

χους διαπιστώνουμε άναντιστοιχία μερικές φορές με τούς σκοπούς, όπως προαναφέρθηκε ή έννοια της άμφισβήτησης, ή όποια υπάρχει στους στόχους και όχι στους σκοπούς. Άναντιστοιχία επίσης υπάρχει ως προς τήν έννοια του σεβασμού και (έστω) της άνεκτικότητας πού μπαίνουν στους σκοπούς και δέν υπάρχει στό βασικά στοιχεία περιεχομένου αναφορά στους οικονομικούς μετανάστες και στό δικαιώματά τους, παρ' όλο πού δρισκόμαστε στό παραπέντε γιά τήν πράσινη κάρτα. Θά μπορούσε ένδεχομένως νά υπάρξουν προβληματισμοί και πάνω στό έξης θέματα: «άλλοδαποί ως φίλοι μας» ή «οί άλλοι κι έμεις», «νέοι από διαφορετικές κουλτούρες», «οί δημοτικές εκλογές και τό δικαίωμα ψήφου τών άλλοδαπών».

Απουσιάζει επίσης άπ' όλη τή γραφή του αναλυτικού προγράμματος ό σεβασμός «στό άλλο μισό τ' ουρανού» με τή συνεχή αναφορά στους μαθητές και μόνο και όχι στις συμμαθήτριές τους πού μαζί κάθονται στό θρανία. Όταν κυριαρχεί αυτή ή λογική, θά φάνταζε παράξενο νά άναζητάμε, στό βασικά στοιχεία περιεχομένου, αναφορά στό φεμινιστικό κίνημα και τίς κατακτήσεις του, σάν όλα νά ήταν πάντα έτσι, σάν νά μή διεκδικοϋν τίποτα, σάν όλα νά είναι τελειωμένα. Όμως θά πρέπει νά μάθουν οί μαθήτριες και οί μαθητές ότι όλα κατακτιούνται με άγώνες, οί όποιοι φυσικά δέν τελειώνουν ποτέ, γιά τή διεύρυνση τών δικαιωμάτων, γιά τή διεύρυνση της δημοκρατίας, γιά τήν πλήρη ισότητα άνδρών και γυναικών.

Στό ίδιο πλαίσιο σκέψων έντάσσεται και ή άνάγκη έμπλουτισμού άντίστοιχων μαθημάτων στό κεφάλαια πολιτικής άνάλυσης, όπου είναι άναγκαίο νά συμπεριληφθοϋν ένότητες γιά τίς σύγχρονες ιστορικές περιόδους της πατρίδας μας (Έθνική Άντίσταση, Έμφύλιος, Δικτατορία της 21ης Άπριλίου, σύγχρονη ελληνική δημοκρατία), άν θέλουμε και μέσα άπ' αυτά τά κατ' έξοχήν μαθήματα του «πολιτικού» τό εκπαιδευτικό σύστημα νά συμβάλλει στη διαμόρφωση μιάς σύγχρονης άνοιχτής κοινωνίας πολιτών.

ΓΙΑ ΤΟ ΒΙΒΛΙΟ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΤΗΣ Α' ΛΥΚΕΙΟΥ

τῆς Τασούλας Βερβενιώτη

Τό βιβλίο πού ἐκδόθηκε φέτος ἀπό τόν Ὄργανισμό Ἐκδόσεως Σχολικῶν Βιβλίων καί μοιράσθηκε στους μαθητές τῆς Α' Λυκείου ἔχει τίτλο: *Ἡ Πολιτισμική Προσφορά τοῦ Ἑλληνισμοῦ ἀπό τήν Ἀρχαιότητα ὡς τήν Ἀναγέννηση*. Συγγραφεῖς του οἱ: Β. Ἀσημομύτης, Γ. Γρυντάκης, Θ. Κατσουλάκος, Σ. Κόνδης, Χ. Μπουλιώτης καί Β. Σκουλάτος. Τόν «ἐπιστημονικό συντονισμό τοῦ ἔργου εἶχε ὁ Φανούριος Βῶρος».

Τό βιβλίο αὐτό δέν σχεδιάσθηκε ἀπό τό ἐπιτελεῖο πού ἐκπύνησε τή «νέα» ἐκπαιδευτική μεταρρύθμιση καί τό «νομοσχέδιο Ἀρσένη», ἀπλῶς συνέπεσε ἡ ἐκδόσή του μέ αὐτά. Ἡ συγκυρία τό ἔφερε νά τήν ἐκπροσωπήσει στόν νέο τρόπο «ἀξιολόγησης» πού ἐτοίμασε τό ὑπουργεῖο Παιδείας καί Θρησκευμάτων γιά τούς μαθητές καί κατ' ἐπέκταση καί τούς καθηγητές. Τό γεγονός αὐτό μετέστρεψε τό ἐνδιαφέρον ἀπό τό περιεχόμενο στόν τρόπο ἐξέτασης. Τό ἀντικείμενο αὐτοῦ τοῦ ἄρθρου δέν ἀφορᾷ τούς τρόπους ἐξέτασης ἀλλά τό περιεχόμενο τοῦ βιβλίου αὐτοῦ.

Σύμφωνα μέ ὅσα γράφονται στόν «Πρόλογο», στόχος του εἶναι «τά παιδιά» νά μπορέσουν «νά παρακολουθήσουν μιά ἐπισκόπηση τῆς ἱστορίας τῶν Ἑλλήνων ἀπό τήν πρώτη ἐμφάνισή τους στήν ἱστορική σκηνή ὡς τήν ἀρχή τῶν Νέων Χρόνων», τότε πού οἱ Εὐρωπαῖοι «ἐπιζήτησαν τή σπουδή τῆς ἐλληνικῆς πολιτισμικῆς κυκλοφορίας (sic)» (σ. 5). Ἀπό τή μιά μεριά οἱ «Ἕλληνες» καί ἀπό τήν ἄλλη οἱ Εὐρωπαῖοι.

Τό θέμα τῶν στόχων ἐπανερχεται καί διευκρινίζεται στό «Προοίμιο» τοῦ δευτέρου κεφαλαίου, χωρίς πάλι νά γίνεται διάκριση ἀνάμεσα στόν ἀρχαῖο ἢ ὅποιον ἄλλον «ἐλληνικό πολιτισμό». Οἱ στόχοι τοῦ βιβλίου τίθενται ξανά: Νά «οἰκοδομηθεῖ μιά «συνολική εἰκόνα τοῦ ἐλληνικοῦ πολιτισμοῦ, — Γιά νά φανεῖ πῶς καί ἀπό ποιούς δρόμους διαδόθηκαν στους εὐρωπαϊκούς κυρίως λαούς τά βασικά στοιχεῖα τοῦ ἐλληνικοῦ πολιτισμοῦ, τά ὁποῖα ἀποτελοῦν μιά βάση τῆς εὐρωπαϊκῆς παιδείας» (σ. 120). Ἡ ἀνωτερότητα τῶν «Ἑλλήνων» καί τοῦ «ἐλληνικοῦ πολιτισμοῦ» εἶναι πασιφανής, ἀφοῦ πάνω σέ αὐτήν στηρίζεται ἡ εὐρωπαϊκή παιδεία.

Ἡ λέξη «προσφορά», πού βρίσκεται στόν τίτλο καί δίνει τόν «τόνο» τῆς ὅλης συγγραφικῆς προσπάθειας, ἀπευθύνεται προφανῶς πρὸς τούς Εὐρωπαῖους. Τά «παιδιά» λοιπόν πρέπει νά

μάθουν ὅλα ὅσα οἱ «Ἕλληνες» ἔχουν προσφέρει στους Εὐρωπαίους, ἀπό τήν ἐποχή τῆς Χαλκοκρατίας ὡς τό τέλος τοῦ Μεσαίωνα.

Παρ' ὅλο πού ὑποτίθεται ὅτι εἶναι ἓνα βιβλίο γιά τόν «πολιτισμό», σέ αὐτόν ἀναφέρονται τά δύο ἀπό τά τέσσερα κεφάλαια: τό δεύτερο καί τό τέταρτο. Στό πρῶτο καί στό τρίτο κυριαρχοῦν τά ἱστορικά γεγονότα. Σέ ἀριθμό σελίδων, τά κεφάλαια γιά τόν πολιτισμό ἀποτελοῦν λιγότερο ἀπό τίς μισές.

Τό βιβλίο δέν προσφέρει μιά ἄποψη διαφορετική ἀπό τά ἄλλα πού εἶχαν γραφεῖ μέχρι σήμερα — μέ ἐξαιρέση τό βιβλίο τοῦ Σταυριανοῦ «Ἡ ἱστορία τοῦ ἀνθρώπινου γένους» — στά ὁποῖα ὁ πολιτισμός χωρίζεται ἀπό τήν πολιτική ἱστορία. Ὅπου αὐτό δέ γίνεται, μπερδεύει περισσότερο παρά διευκολύνει τόν μαθητή νά κατανοήσει τή σύνδεση ἀνάμεσα στά δύο ἢ ὀδηγεῖ σέ ἐπαναλήψεις. Θέλω νά πῶ ὅτι πουνεκά δέν διαγράφεται. ἔστω καί ἀκροθιγῶς, μιά ἄποψη πού νά συνδέει π.χ. τή μορφή ἑνός συγκεκριμένου πολιτεύματος μέ μιά μορφή τέχνης ἢ ἐπιστήμης, ἐνῶ σέ παλιότερα βιβλία δινόταν κάποια στοιχειώδης ἐξήγηση στό ἐρώτημα π.χ. «γιατί ἡ φιλοσοφία γεννήθηκε στήν Ἴωνία» ἢ «γιατί ὁ Παρθενώνας φτιάχθηκε στήν Ἀθήνα καί ὄχι στή Σπάρτη». Καί φαντάζει ἴσως παράλογη ἢ ἀπαίτηση. τρία χρόνια πρὶν τελειώσει ὁ 20ός αἰώνας, νά θέλεις νά πληροφορηθῶν οἱ μαθητές τῆς Α' Λυκείου ποιό καθεστῶς καί ποιές ἰδεολογικές διαδικασίες γέννησαν τούς κούρους καί τίς κόρες, ποιό τόν Ἡνίοχο καί ποιό τά ψηφιδωτά, ὅπου τό ἀνθρώπινο σῶμα εἶναι ἐπίπεδο, δέν ἔχει τρίτη διάσταση, τοῦ λείπει τό βάθος. Τέτοια ἐρωτήματα δέν τίθενται γιά νά χρειάζονταν ἀπάντηση.

Αὐτό πού ἐντυπωσιάζει στό συγκεκριμένο σχολικό βιβλίο εἶναι ἡ τόσο μεγάλη ἐμφαση πού δίνει στήν ἔννοια «Ἕλληνες» καί «ἐλληνισμός», χωρίς νά γίνεται καμιά σχεδόν διάκριση φάσεων, περιόδων, ἐποχῶν. Αὐτό ἰσχύει γιά μιά ἱστορική πορεία περίπου 3.500 χρόνων. Ὅλα εἶναι ἐλληνικά καί ἂν δέν εἶναι μπαίνει τό ἐπίθετο μπροστά καί τά ὀρίζει ὡς τέτοια. Ὁ μυκηναϊκός πολιτισμός ἀναφέρεται ὡς «Ἑλληνικός Μυκηναϊκός Κόσμος» (σ. 17) καί ἡ Βυζαντινὴ Αὐτοκρατορία ὡς «Ἑλληνική Μεσαιωνικὴ Αὐτοκρατορία» (σ. 236).

Ἐνα ἀπό τά τραγικά ἀποτελέσματα αὐτῆς τῆς λογικῆς εἶναι ὅτι ὁ μινωικός καί ὁ κυκλαδικός πολιτισμός, ἀφοῦ δέν τούς

δημιούργησαν «Έλληνες», είναι «έκτός ύλης». Τό βιβλίο ξεκινά με τόν έρχομό των «Ελλήνων», οι οποίοι ανήκουν στην ινδοευρωπαϊκή φυλή (δέν λέει άρια), και όταν έρχονται «τά πρώτα ελληνικά φύλα» συναντούν τους «αίγαιακούς πολιτισμούς» (σ. 13-16) με τους οποίους έρχονται σε «στενή έπαφή» (σ. 8). Πόσο «στενή» ήταν δέν λέει.

Οί «Έλληνες» αποτελούν μιά διαχρονική όντότητα. Τό κεφάλαιο «Μερικοί σταθμοί στην ιστορία των όρων Έλλην, Ελλάς, Ελληνικόν, Πανελλήνιος, Ελληνισμός», παρά τό μικρό του μέγεθος (σ. 121-123), είναι στοιχειοθετημένο σε πλάγια γραφή και φαίνεται ότι αποτελεί τό «βαρύ πυροβολικό» τής ιδεολογίας τού βιβλίου. Άφου από τά σημεία α ως ζ αναφέρει άρχαίους Έλληνες συγγραφείς, πού χρησιμοποιούν τους πίο πάνω όρους, συνεχίζει στο «η». Για πολιτική ένωση των Έλλήνων μπορούμε νά μιλάμε μετά τή μάχη στή Χαιρώνεια (338 π.Χ.)» πού ό Φίλιππος συγκάλεσε τό Συνέδριο στήν Κόρινθο και «τό μεγάλο έργο τό πραγματοποίησε ό Άλέξανδρος και τότε για πρώτη φορά απαλλάχθηκε και ή Κύπρος από τήν άσιατική ήγεμονία». Και «θ. Όλες οι μετέπειτα περιπέτειες τού Έλληνισμού (Ρωμαιοκρατία...) δέν μπόρεσαν νά καταλύσουν τους κοινούς δεσμούς καταγωγής, γλώσσας, πολιτισμού, έθνικής συνείδησης των Έλλήνων». Για νά στηρίξει τήν άποψη του παραθέτει δύο παραδείγματα. Τό πρώτο αναφέρεται στον αυτοκράτορα Ιουστινιανό (6ος αι. μ.Χ.) ό όποιος «ένωσε τήν ανάγκη κάποια στιγμή νά αφήσει τή λατινική ως γλώσσα τής νομοθεσίας και νά υίοθετήσει τήν ελληνική». Έτσι πού είναι γραμμένο, νόμισα ότι ή «άνάγκη» πού «ένωσε κάποια στιγμή» ό Ιουστινιανός ήταν ίδια με τού Φιλίππου και τού Άλέξανδρου, επειδή ήταν Έλληνας και μιλούσε ελληνικά, αλλά εϋτυχώς στήν παρένθεση πού ακολουθεί, άν οι μαθητές ξέρουν κάπως άρχαία, μπορούν νά καταλάβουν ότι δέν έγραψε τους νόμους στή γλώσσα του, τά λατινικά, γιατί δέν θά τους καταλάβαιναν οι ύπηκοοί του. Τό άλλο παράδειγμα αναφέρεται στον Παλαιολόγο και τόν Πλήθωνα (14ος αι.) και μετά περνά στή «νεοελληνική κοινότητα» τού 19ου αιώνα. Για νά τελειώσει τό κεφάλαιο με τόν άφορισμό: «Ταυτόχρονα έγκατελείφθηκαν οι όροι Γραικός, Γραικία, Ρωμιός, άν και είχαν μακροαίωνα ιστορία». Φαντάζομαι κάποιον μαθητή νά ρωτάει: Πώς έγκατελείφθηκαν, κυρία, άφου ή Ελλάδα λέγεται Greece;

Στήν άκρότατή της συνέπεια αυτή ή «λογική» περί «Ελλήνων» φτάνει στο σημείο νά θεωρήσει και τήν Κλεοπάτρα Ελληνίδα βασίλισσα. Στο διάγραμμα για τή χρονική περίοδο μετά τό θάνατο τού Μ. Άλεξάνδρου (σ. 101), άφου αναφέρεται στο διαμελισμό τού κράτους «τού Άλεξάνδρου», γράφει: «Οί ελληνικές αυτές δυναστείες συνεχίζουν τό έργο τού Άλεξάνδρου δημιουργώντας νέα ελληνικά άστικά κέντρα στήν επικράτεια τους, διαδίδοντας έτσι τόν ελληνικό πολιτισμό και τόν ελληνικό τρόπο ζωής σ' όλόκληρη τήν Άνατολή». Αυτή ή περιόδος, ως γνωστόν, τελειώνει με τήν ήττα στο Άκτιο τής «ελληνικής δυναστείας» των Πτολεμαίων τό 31 π.Χ. Όμως ή ελληνικότητα τής δυναστείας δέν αναφέρεται, αλλά ούτε και αναφέρεται, στήν άνάλυση πού υπάρχει για τό «Βασίλειο των Πτολεμαίων» (σ. 106-108).²

Ένδιαφέρον παρουσιάζει μιά έπι τροχαίην περιδιακαστή επί τέσσερα κεφάλαια τού βιβλίου.

Τό πρώτο έχει τίτλο «Πολιτισμική Ένοτητα τού Αρχαίου Ελληνικού Κόσμου». Μέσα σε αυτήν τήν «ένότητα» παρεμβάλλεται ή «ένότητα» τού «Μυκηναϊκού Κόσμου» (σ. 17), ό «Θρίαμβος τής Εθνικής Συνείδησης» (σ. 63), έννοείται των

«Ελλήνων», κατά τά Μηδικά, και άμέσως μετά ό Περικλής ιδρύει τήν πόλη των Θουρίων, «Ένεργώντας με πανελλήνιο πνεύμα» (σ. 75). Παρ' όλο πού μετά τόν Πελοποννησιακό Πόλεμο «τό Πανελλήνιο ιδεώδες ύποχωρεί» (σ. 69), στή συνέχεια έπιτυγχάνεται «ή Ένωση των Έλλήνων» (σ. 82) υπό τόν Φίλιππο, άφου μετά τή μάχη στή Χαιρώνεια ό Φίλιππος «μόνο τή Θήβα τιμώρησε, έγκαθιστώντας σ' αυτή μακεδονική φρουρά» (σ. 86) και πάει στήν Πελοπόννησο και «προσκαλεί» τις άλλες πόλεις και τότε «Οί πόλεις τής νότιας Ελλάδας ανταποκρίθηκαν στήν πρόσκληση» (σ. 87). Άκολουθεί ή διάδοση τού ελληνικού πολιτισμού από τόν Άλέξανδρο για νά τελειώσει τό κεφάλαιο με τήν «Έποχή των Βασιλείων», δηλ. των ελληνιστικών κρατών.

Στό δεύτερο κεφάλαιο περιγράφεται ή «Πολιτισμική Προσφορά τού Αρχαίου Έλληνισμού». Μόνη «προσφορά» πού έμφανώς έντοπίζεται είναι ή «Πρόσωση τού Κοινοβουλίου τής Βιέννης» (σ. 134). Τό κεφάλαιο δέν αποτελεί παρά ένα κατάλογο των καλλιτεχνών, τους «κοινούς δεσμούς των Έλλήνων», στους οποίους μαζί με τά μαντεία και τους άγώνες περιλαμβάνονται οι συμπολιτείες (σ. 160-1). Με πού τρόπο πολιτικά σχήματα, όπως ή Άχαϊκή και ή Αιτωλική Συμπολιτεία, πού άντιμάχονταν και μεταξύ τους, αποτελούν «κοινό δεσμό των Έλλήνων» δέν τό κατανόησα. Ίσως έχει νά κάνει με τόν «έπισημονικό συντονισμό», γιατί στή συνέχεια υπάρχει ύποκεφάλαιο με τά πολιτεύματα (σ. 167-172), θέμα πού έχει αναφερθεί και στο πρώτο κεφάλαιο, όπου και λογικά ανήκει. Παρακάτω, όμως, παρέχεται μιά πληροφορία αξιοσημείωτη. Μετά τήν έκστρατεία τού Μ. Άλεξάνδρου, όπου «τό κέντρο βάρους τού ελληνισμού μετατοπίστηκε στήν Άνατολή» (σ. 174), παρ' όλο πού τό ελληνικό στοιχείο αποτελούσε μειοψηφία, «σιγά σιγά έπιβλήθηκε ό ελληνικός τρόπος ζωής και διακυβέρνησης. Βουλή και Έκκλησία τού Δήμου λειτουργήσαν σε πολλές πόλεις» (σ. 176), έννοείται τής Άνατολής.

Τό τρίτο κεφάλαιο με τίτλο «Άπό τή Ρώμη στο Βυζάντιο» πραγματεύεται πολλά και διαφορετικά θέματα. Τήν «κάτακτηση τής μητροπολιτικής Ελλάδας» από τους Ρωμαίους, όπου τότε συντελείται ή «πρώτη πνευματική μεταλαμπαδεύση» τού ελληνισμού στή «Ρώμη». Τή σχέση «Χριστιανισμός-Ελληνισμός», όπου ή «ελληνική σκέψη, μέσω τής ελληνικής

Όσον αφορά την έννοια Γραικος στη σ. 123 λέγεται ότι έτσι ονομάζονταν οι κάτοικοι στην περιοχή της Δωδώνης και τού Αχελώου, αλλά στη σ. 177 ότι «τό όνομα όφείλεται στους αποίκους από τήν περιοχή τής Γραιίας (Ώρωπού), με τους οποίους οι Λατίνοι είχαν τις πρώτες έπαφές». Οί μαθητές έχουν τό δικαίωμα έπιλογής.

2. Στήν άρχή κάθε κεφαλαίου υπάρχουν σε ένα περίγραμμα τα βασικά στοιχεία τής έποχής, στα όποια ό συγγραφέας αναφέρεται έκτενώς παρακάτω. Η μόνη εξήγηση πού μπορώ νά δώσω για τις διαφορές πού παρουσιάζονται ανάμεσα στο διάγραμμα και στην άνάλυση πού ακολουθεί, είναι ότι στο πρώτο ό συγγραφέας γράφει τό «ζουμί», αυτό πού ό ίδιος πιστεύει και θέλει νά «έντυπωθει» στους μαθητές, και στην άνάλυση ακολουθεί κάποια ιστοριογραφία, πού βέβαια σε αρκετές περιπτώσεις άναίρει αυτά πού λέγονται στο διάγραμμα. Τό πίο λιγρό διάγραμμα είναι στή σ. 188 και έχει τίτλο «Ελληνισμός και Ρώμη».

γλώσσας, δένεται μέ τόν Χριστιανισμό καί άπαρτίζουν ένα ένιαίο σύνολο. Άπέναντι στήν κρατική οίκουμηνικήτητα τής Ρώμης όρθώνεται ή οίκουμηνικήτητα τοῦ έλληνοχριστιανικοῦ πνεύματος» (σ. 195). Κάνω τή σκέψη ότι αυτό ίσως νά αποτελέσει καί τή μεγαλύτερη «προσφορά τών Έλλήνων» στους Ευρωπαίους. Στούς τρεις πρώτους μεταχριστιανικούς αιώνες συντελείται «ή στροφή τών Έλλήνων λογίων πρός τήν έθνική αὐτογνωσία» (σ. 207), ίσως αυτό νά αποτελεί μιά άλλη διάσταση τής έθνικής συνείδησης τών «Έλλήνων». 'Επί Θεοδοσίου Α' «τό 'Ανατολικό Ρωμαϊκό Κράτος αὐτονομεῖται καί ξεελληνίζεται», καί γι' αυτό ό «ξεελληνισμένος» «Ισπανός στρατιωτικός Θεοδόσιος», αὐτοκράτορας τής Ανατολῆς, «καταργεί τούς 'Ολυμπιακούς 'Αγώνες», έπειδή τώρα είναι «θεσμός τής είδωλολατρικής 'Αρχαιότητας» (σ. 232) καί όχι ένας από τούς «κοινούς δεσμούς τών Έλλήνων». Όμως «'Η πολιτική φιλοσοφία τής αρχαιότητας |μήπως έννοεί τή Βουλή καί τό Δῆμο;| σχηματίζουν τό υπόβαθρο τής πολιτικής θεωρίας στήν Έλληνική Μεσαιωνική Αὐτοκρατορία», πού ή «έλέω Θεοῦ βασιλεία», συμπληρώνω εγώ, κυριαρχεί.

Τό τέταρτο καί τελευταίο κεφάλαιο αναφέρεται στήν «Πολιτιστική 'Ακτινοβολία τοῦ Βυζαντίου» καί πραγματεύεται θέματα όπως ή παιδεία, ή βυζαντινή τέχνη καί ή κοινωνική πολιτική στό Βυζάντιο. Είναι δέβαιο πώς σχεδόν κανείς καθηγη-

τής δέν θά προλάβει νά φτάσει ως εκεί. Τό βιβλίο είναι πολυ μεγάλο γιά ένα δίωρο μάθημα.

Μέ όλα τά παραπάνω έπιτείνεται αλλά καί μπορεί νά εξηγηθεῖ τό «κομφούζιο» πού ὑπάρχει στή σκέψη τών μαθητῶν σέ σχέση μέ τά ιστορικά γεγονότα, ακόμα καί τίς έθνικές έπετείους. 'Αφού οί «Έλληνες» είναι πάντα ἴδιοι, γιατί όχι καί οί έχθροί τους; Καί δέν είναι μόνο ό χρόνος αλλά καί ό χώρος πού δημιουργεί σύγχυση. Οί ὄροι «έλληνικός» καί «έλλαδικός» χώρος, αλλά καί ή «μητροπολιτική Έλλάδα» χρησιμοποιούνται αδιάκριτα. Σέ αυτόν τόν τόπο όσοι έχθροί έχουν μπει έχουν νικηθεῖ. 'Η μεγάλη μετανάστευση τών λαών (3ος-6ος αἰ. μ.Χ.) δέν έφερε νέους κατοίκους. 'Επιδρομές δέν έγιναν. Μόνο οί Γαλάτες αναφέρονται γιά νά λεχθεῖ ότι «τούς νικήσαμε».

Είναι άραγε τόσο δύσκολο νά γραφτεῖ μιά σχολική ιστορία πού θά έλεγε στά «παιδιά» μιά άπλή αλήθεια: Σέ αυτόν τόν τόπο πού ζοῦμε σήμερα, εξησαν πρὶν από μᾶς κάποιοι άλλοι άνθρωποι, καί νά αναφέρει τούς τρόπους μέ τούς όποιους αὐτοί «πορεύτηκαν».

Είναι δεδομένο ότι τά σχολικά βιβλία ιστορίας άνήκουν, έτσι κι άλλως, στήν «έθνική» ιστοριογραφία. Ποιός ό λόγος νά τήν κάνουμε έθνικιστική;

Η ΠΟΛΗ ΑΛΛΑΖΕΙ

τῆς Γεωργίας Πετράκη

Ηθελα πάντα νά μένω στό κέντρο τῆς πόλης. Νά κυκλοφορῶ στίς μεγάλες λεωφόρους, νά βλέπω τίς φωτεινές διτρίνες, νά πηγαίνω σινεμά μέ εὐκολία, νά ἐπισκέπτομαι τά βιβλιοπωλεῖα ἀπρογραμμάτιστα. Στό κέντρο εἶχα πάντα τήν αἴσθηση ὅτι «κάτι» συμβαίνει, κάτι κυφορεῖται. Ἡ πυκνότητα τῆς κατοίκησης, ἡ κυκλοφορία τῆς πληροφορίας, ἡ δεσπόζουσα παρουσία τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας, ἡ τυχαία ἀκόμη συναναστροφή μου μετέδιναν αἰσθήσεις μιᾶς ἀνύπαρκτης ἐν τέλει μᾶ ἐν δυνάμει κοινωνικότητας πού μέ γοήτευε καί μέ ζέστανε. Σκέφτομαι ὅτι ἴσως ἡ ἀγάπη μου γιά τό κέντρο τῆς πόλης νά συνδέεται κατά κάποιο τρόπο μέ τό γεγονός ὅτι κατάγομαι ἀπό χωριό, δηλαδή μέ τήν ἐπιθυμία — ἀνάγκη πού ἐν πολλοῖς ἀνέδειξε καί τροφοδότησε ἡ ἐρημιά τῆς μεταπολεμικῆς ἐπαρχίας — ἐξόδου ἀπό τήν ἀπομόνωση, κοινωνικῆς συμμετοχῆς, τήν ἐπιδίωξη νά εἶναι κανεῖς μέσα στά πράγματα, ἐκεῖ πού ἐπιάζονται, σχεδιάζονται καί συμβαίνουν. Καί ἡ ἀντίθεση κέντρου-συνοικίας, ὅταν ἐγώ ἤμουν πιτσιρικά, στή δεκαετία τοῦ 1960, ἦταν σάν τήν ἀντίθεση πόλης-χωριού. Στίς συνοικίες κυριαρχοῦσαν οἱ ἀλάνες, τά χαμηλά σπίτια μέ κῆπο, οἱ κλειστοῦς «τοπικές» γειτονιές. Ἡ πόλη ἦταν τό κέντρο τῆς καί τό κέντρο τῆς Ἀθήνας ἡ πόλη μας.

Καί ἂν ἀκόμα τό χωριό ἔχει νά κάνει μ'αὐτή τήν ἀγάπη γιά τό κέντρο, σίγουρα ἡ ἀριστερή μου παιδεία συμπλήρωσε ὅ,τι ὑπολειπόταν τοῦ χωριοῦ σέ ἔνταση καί πυκνότητα. Τό κέντρο τῆς πόλης στάθηκε βέβαια ὁ κατ' ἐξοχήν χώρος τῆς πολιτικοποιημένης συλλογικότητας — στίς συγκεντρώσεις, στά γραφεῖα τῶν κομμάτων, στίς ταβέρνες, στά σινεμά, στά πανεπιστήμια. Ἐκεῖ μάθαμε πολλά, περπατώντας στό κέντρο τῆς πόλης καί διεκδικώντας — ὡ τῆς οὐτοπίας — νά εἰσβάλουμε στό ἐπίκεντρο τοῦ κοινωνικοῦ γίνεσθαι. Στό κέντρο τῆς πόλης βρισκόνταν οἱ στέργες τῆς ἐμπνευσῆς μας, ἐκεῖ τά πεδία τῆς συλλογικῆς μας ἔκφρασης, ἐκεῖ οἱ ἐνθουσιασμοί, οἱ ἀπογοητεύσεις, οἱ συζητήσεις, οἱ ἐρωτικοί περιπάτοι, ἡ ἴδια ἡ ζωὴ τῆς πόλης.

Γιά τούς λόγους αὐτούς ἐπέμεινα νά κατοικῶ σέ γειτονιές στό κέντρο τῆς πόλης ἢ ἔστω στό ἀπόκεντρο καί θεωροῦσα ὅτι

ἡ ἐπιδίωξη κατοικίας σέ μιᾶ «καλή» συνοικία ἦταν μιᾶ συντηρητικῆ — ἐν ὀλίγοις — κοινωνικῆ ἐπιλογή μέ βαρυσήμαντες συνέπειες στόν τρόπο ζωῆς καί ἐνδεικτικῆ μιᾶς νοοτροπίας ἐπιδίωξης κοινωνικῆς ἀνόδου.

Μονομέρεια; Ἀπλοποίηση ἐνός σύνθετου κοινωνικοοικονομικοῦ καί πολιτικοῦ προβλήματος; Ἴσως πάντως καί ὅσο ὁ καθένας ἀπό μᾶς μπορεῖ νά ἀπορροφᾷ καί νά ἀποτυπώνει τήν κοινωνικῆ ἐμπειρία καί τίς «αἰσθήσεις» ἐνός «χώρου» καί ἐνός κοινωνικοῦ περιβάλλοντος, θεωρῶ ὅτι ἡ ἐπαφή μέ τό κέντρο τῆς πόλης στάθηκε γιά τό πολιτικοποιημένο κομμάτι τῆς γενιάς μου ἡ βάση τοῦ τρόπου ζωῆς — καί ὑπαρξῆς — τοῦ ἐνεργοῦ πολίτη: Κοντά στοὺς κραδαμούς τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας, μέσα στήν ἀστική συνάφεια, τήν κουλτούρα τῆς καί τόν πολιτισμό τῆς. Σήμερα ἡ στάση μου διαφοροποιεῖται, ἀλλά μέσα σ' ἕνα περιβάλλον σημαντικῶν ἀλλαγῶν τῆς ἴδιας τῆς πόλης.

Ἡ παρουσία ἐνός παιδιοῦ στή ζωὴ κάποιου διαμορφώνει τελείως διαφορετικὰ κριτήρια γιά τό τί εἶναι καλή ἢ κακή γειτονιά. Τότε ἀντιλαμβάνεσαι μιᾶ σειρά ἀπό φαινόμενα ὄχι ὡς δευτερεύουσες συνιστώσες ἐνός γενικοῦ κοινωνικοῦ προβλήματος ἀλλά ὡς αὐτοδυνάμως σημαντικῆς διαστάσεως τῆς ποιότητος ζωῆς τῶν πολιτῶν. Ἐκεῖ πού πρὶν ἦσαν ὑπερ τῶν ἀπεργιῶν τῶν ὑπαλλήλων τοῦ δήμου, τώρα ἀνησυχεῖς γιά τά μικρόδια ὅταν τά σκουπίδια ἀνεβαίνουν βουνό, ἐνῶ στίς ἀπεργίες τῶν δασκάλων καί τῶν καθηγητῶν σέ πιάνει ἀπόγνωση γιατί δέν ἔχεις πού ν' ἀφήσεις τά παιδιά σου ἡ ἀνωνυμία πού ἦταν σημαντικὴ ἀξία ξαφνικά μοιάζει ἀπάνθρωπη καί ἐπιζητεῖς νά γνωρίσεις τούς γείτονες πού ἔχουν παιδιά.

Διαμορφώνεις κριτήρια πού δέν συνάδουν ἢ καί μπορεῖ νά ἔναι ἀντίθετα μέ τίς ιδεολογικῆς προτεραιότητες ἢ τόν τρόπο ζωῆς μιᾶς ἀντισυμβατικῆς ἐπαναστατικῆς κατηγορίας πού δραματίζεται καί ἐνδεχομένως «καλλιεργεῖ» τήν ἐπανάσταση. Διεκδικεῖς τήν κάποια ποιότητα τῆς ἴδιας τῆς «σύμβαςης»: Μεγάλοι δρόμοι, δέντρα, παιδικῆς χαρῆς, φωτεινοῦς σηματοδότες, σχολεῖα πού νά λειτουργοῦν, καλῆς συγκοινωνίας, νοσοκομεῖα, ἐμβόλια, χῶμα γιά νά παίζουν τά παιδιά, καθαρό ἀέ-

ρα για τη σωματική τους ανάπτυξη και ό,τι άλλο μικρό και μικρομέγαλο περνά ως ανάγκη από τη ζωή ενός νοικοκυριού μετά νεαρού τέκνου. Νομίζω ότι στη ζωή και της πιο μεγάλης επαναστάτριας τό παιδί φέρνει την αναγκαιότητα της μεταρρύθμισης. Ναι, η κοινωνία πρέπει να αλλάξει, αλλά εν τώ μεταξύ ως φτιάξουμε και κανένα παιδικό σταθμό, καμιά παιδική χαρά, κανένα σχολείο!

Εγώ λοιπόν άλλαξα ως προς τις απαιτήσεις μου από τον χώρο κατοικίας αφού έκανα ένα παιδί. Όμως, νομίζω ότι και οι γειτονιές στο κέντρο της πόλης αλλάζουν ραγδαία. Νομίζω ότι η βασική αλλαγή είναι η σταδιακή απόλεια του μεικτού κοινωνικού χαρακτήρα της πόλης με τη συνύπαρξη δύο αντίθετων κατευθύνσεων: την έντονη υποβάθμιση όρισμένων περιοχών του κέντρου (π.χ. τὰ Πατήσια και τήν Κυψέλη), στις οποίες εγκαθίστανται μετανάστες σε πολύ μεγάλα ποσοστά, και ταυτόχρονα την επανιδιοποίηση κομματιών του κέντρου κυρίως από αστικής συγκρότησης στρώματα με την αναπαλαίωση αρχοντικών και άλλων κατοικιών.

Η έξοδος των μικροαστικών στρωμάτων κυρίως προς τις βόρειες συνοικίες δεν είναι κάτι καινούργιο. Ξεκίνησε πριν από τη δεκαετία του 1980, όταν η πόλη σταδιακά επέκτεινόταν και τότε κυρίως αστικό πλέγμα της Αθήνας καθίστατο σιγά σιγά δυσβάσταχτο. Τέτοιες παλιές μικροαστικές γειτονιές — όπως τὰ Πατήσια — ζούν σήμερα μία έντονη υποβάθμιση, κάτι που έντεινεται από τό γεγονός της άνοργάνωσης συσώρευσης μεταναστευτικών πληθυσμών που εκ των πραγμάτων βρίσκονται στα όρια της νομιμότητας και της παρανομίας. Βέβαια ούτε η τάση της αστικής ιδιοποίησης κομματιών του κέντρου της Αθήνας είναι κάτι καινούργιο. Στά ευγενή κομμάτια του κέντρου (Ακρόπολη, Λυκαβηττός, Κολωνάκι, Πλάκα) κατοικούσαν και παλαιότερα αστικά στρώματα. Όμως τὰ τελευταία χρόνια οι σχετικά μικτές ευγενείς γειτονιές του κέντρου τείνουν ν' «αδειάσουν» τους «μέτριους» κατοίκους τους και νά περιχαρακώσουν έντονοτερα τήν ταξική τους ταυτότητα. Η έγκαθάριση του Μοναστηρακιού από τήν «αγορά της ψείρας» ή ακόμη και η συρρίκνωση μέσω της ανάπτυξης της Αγοράς των Αθηνών δεν ήταν κίνηση μεταφοράς μέρους της λαϊκής κατανάλωσης εκτός του κέντρου της πόλης; Επιπλέον, δημιουργούνται νέοι πυρήνες ευγενών κατοικιών με τήν αναπαλαίωση των εγκαταλελειμμένων από τους παλιούς κατοίκους τους κατοικιών, στις υποβαθμισμένες γειτονιές του κέντρου. Η στρατηγική αυτή, δοκιμασμένη σ' άλλες πρωτεύουσες, τείνει νά συρρικνώσει τή μικροαστική, λαϊκή βάση της πόλης και νά προσδώσει ύψηλό γόητρο στο κατοικείν τό αναπλασμένο πλέον και κοινωνικά αναβαθμισμένο κέντρο. Είναι γνωστό ότι τό Παρίσι, μία πόλη κατ' έξοχήν εργατικών και δὴ βιομηχανικών πληθυσμών, μετετράπη, άρχής γενομένης από τή γειτονιά της Αγοράς, σε πόλη ελεύθερων επαγγελματιών, διανοουμένων και υψηλόβαθμων στελεχών. Σίγουρα λοιπόν συνολικά τό κέντρο δεν υποβαθμίζεται και μάλιστα κάποτε νησίδες του παλιού υποβαθμισμένου κέντρου ένατενίζουν έναν νέο έξευγενισμό: π.χ. η όδός Αχαρνών, τό Μεταξουργείο, τό Γκασχώρι. Όμως φορέας αυτής της αναβάθμισης είναι αστικά κοινωνικά στρώματα, ενώ συγχρόνως συνεχίζεται, νομίζω, η έξοδος των λαϊκών και των μικροαστικών στρωμάτων προς τις «καλές» συνοικίες.

Έφυγα από τὰ Πατήσια για μία «καλή» συνοικία προκειμένου νά πάει η κόρη μου σ' ένα δημοσιο σχολείο που θά και

πρωινό και θά διαθέτει φύλαξη, ό,τι δηλαδή από άποψη ώρα-ρίου σου προσφέρει ένα ιδιωτικό σχολείο. Και είναι γνωστό ότι στις «καλές» γειτονιές — και κυρίως στα βόρεια προάστια — τὰ δημοτικά σχολεία λειτουργούν συχνότερα πρωινή βάρδια (σχετικά στοιχεία δημοσιεύτηκαν στις εφημερίδες στις 11.9.1997), «ενώ τὰ σχολεία των περιοχών αυτών είναι πιο καινούργια, τηρούν τίσ σύγχρονες προδιαγραφές ήχομόνωσης, έχουν καλή θέρμανση και μεγάλους χώρους για παιχνίδια» (Καθημερινή).

Στή σύγχρονη ελληνική κοινωνία έχουμε εφεύρει εξαιρετικά πρωτότυπους τρόπους επίλυσης των κοινωνικών προβλημάτων που δημιουργεί η έξοδος των γυναικών από τό νοικοκυριό: Τά νοικοκυριά που δεν διαθέτουν νοικοκυρά πρέπει ή νά πληρώσουν γκουβερνάντα για νά άπασχολεί τό παιδί μετά τις τέσσερις εκπαιδευτικές ώρες και νά τό πηγαινοφέρνει στο σχολείο πρωί-άπογευμα ή νά προσφύγουν αντίστοιχα στο ιδιωτικό σχολείο ή, τέλος, μπορούν νά αλλάξουν γειτονιά επί τό ευγενέστερο μήπως και πετύχουν κανένα σχολείο πρωινό και με φύλαξη. Εγώ επέλεξα τό τελευταίο, εκεί που άλλοι, π.χ. η Άννα Δαμιανίδου (δές επιφυλλίδα στην Αύγή, 14.9.97) και τόσοι άλλοι βεβαίως — για πολλούς και διαφορετικούς λόγους — επιλέγουν τό ιδιωτικό. Αυτό στάθηκε ό βασικός λόγος για νά εγκαταλείψω τὰ Πατήσια; όμως, δεν είναι μόνο αυτό.

Τά Πατήσια είναι μία περιοχή που συσσωρεύει όλα τὰ δεινά της πρωτεύουσας. Χωρίς άέρα, σπιθαμή άκτιστου χώρου, με στενά πεζοδρομάκια κατελιμμένα από τὰ αυτοκίνητα, με πεζοδρόμους και πλατείες καταπατημένες από τὰ μαγαζιά και τὰ τροχοφόρα, κάτι μαραγκιασμένα δενδράκια που ποτέ δεν μεγαλώνουν και ένιοτε ξεραίνονται, περιοχή έξαιρετικά πηγμένη από ανθρώπους και πνιγμένη στο διοξειδίο του άνθρακα, στην όποια εγκαθίστανται συνεχώς νέα κύματα μεταναστών και όπου φοβάμαι ότι επωάζεται ένας από τους ρατσιστικούς πυρήνες της πόλης μας. Τά Πατήσια ήταν «γειτονιά» και μάλιστα «καλή» γειτονιά πριν από μερικές δεκαετίες, όταν ακόμα στην Αθήνα ύπήρχαν διάκενα άκτιστου χώρου για νά νιώθουμε τον άέρα που φυσά, οι δεικτες της πυκνοκατοίκησης δεν είχαν άνεβεί μέχρι τον ουρανό όπως και ό αριθμός των αυτοκινήτων. Στή δεκαετία του 1960 τὰ Πατήσια ήταν μία ήσυχη μικροαστική γειτονιά μεσαίων εισοδημάτων. Στή δεκαετία του 1990 οι υψηλότεροι δείκτες ρύπανσης άναφέρονται στην Πατησίαν και οι τιμές πώλησης ακινήτων είναι από τίσ πιο χαμηλές του κέντρου της Αθήνας: βρίσκεις συμπαθητικά διαμερίσματα με 100 και με 120 χιλιάδες τό τετραγωνικό.

Πολλές οικογένειες μεσαίων εισοδημάτων που έζησαν τὰ Πατήσια στις δόξες τους έχουν φύγει προς τὰ βόρεια προάστια και τὰ παιδιά τους πιο συχνά από τους ίδιους. Σήμερα κυριαρχούν οι προχωρημένες ηλικίες όσον άφορά τους παλιούς κατοίκους και οι «υπηρετές» τους, δηλαδή οι μετανάστες όλων των προελεύσεων: Άλβανοί, Βορειοηπειωτές, Πολωνοί, Αφρικανοί, Ιρανοί, Πακιστανοί. Τά Πατήσια — άρχει νά τὰ περπατήσει κανείς για νά τό διαπιστώσει — έχουν άποκτήσει πλέον έναν όρατό πολυεθνικό χαρακτήρα.

Έμένα προσωπικά δεν με ένοχλεί η παρουσία των μεταναστών στα Πατήσια. Βέβαια δίπλα στον πατριώτη τηλεορασάκια που μάς ξεκούφαινε προστέθηκαν οι συμπαθείς Αφρικανοί που δγαίνουν όμαδικά στο μπαλκονάκι τους μ' ένα τεράστιο μαγνητόφωνο και άκούνε μουσική στή διαπασόν. Όμως, αισθάνομαι τήν ένταση και τό άσχημο κοινωνικό κλίμα που

δημιουργείται ως αποτέλεσμα τών προβλημάτων πού αντιμετώπιζον αυτοί οι πληθυσμοί, έτσι αφημένοι στή μοίρα τους όπως είναι. Ο ρατσισμός πού αναπτύσσεται σ' αυτές τις περιπτώσεις δέν είναι συνήθως πρωτογενής, αλλά απότοκος τών προβλημάτων πού δημιουργεί ή «σγκατάθεση», γιά τήν όποία κανείς δέν φροντίζει, ούτε τό κράτος αλλά ούτε και ή κοινωνία τών πολιτών. Στοιχεία αυτής τής σγκατοίκησης είναι ή απόσταση, ή άμοιβαία καχυποψία και ή φοβική σχέση.

Τίς μετανάστριες δύσκολα μπορείς νά τίς γνωρίσεις, είναι οί νέες σωπηλές φιγούρες τής γειτονιάς. "Αν και ή παρουσία

τους στίς παιδικές χαρές είναι έξαιρετικά έντονη, οί συναναστροφές μας είναι περιορισμένες και ελεγχόμενες. Τίς βλέπουμε συνήθως 3-4 κυρίες ανά «φυλή» νά προσέχουν τά παιδάκια τους και τά παιδιά τών φίλων τους. Σπανιότατα τά παιδιά τους παίζουν μέ τά δικά μας και βέβαια οί σχέσεις μας —σ' αυτό τό πιο ειρηνικό πεδίο τής παιδικής χαράς— είναι αβέβαιες, άτακτες, περαστικές, άδιαφανείς. Σημείο αυτής τής σχέσης, ή «άπουσία» τών «καλών» οικογενειών από τήν παιδική χαρά.

"Ενα συνηθισμένο αντιχείμενο συζήτησης μεταξύ Έλληνίδων μητέρων στή γειτονιά είναι τά δημοτικά σχολεία πού έχουν

γείμσει Ἄλβανάκια. Ὡς πῶς ἀκραία περίπτωση μού φάνηκε αὐτό πού μου διηγήθηκε φίλη, τῆς ὁποίας ὁ μικρός γιός ξεκίνησε πέρυσι τό δημοτικό. Κάποια μέρα μού τηλεφώνησε γιά νά μου ζητήσει νά μήν παραλείψω νά πάω μετά τῆς θυγατρὸς μου στά γενέθλια τοῦ γιοῦ τῆς, διότι δέν μπορούσε νά τὰ γιορτάσει μέ τὰ παιδιά τῆς τάξης του, καθ' ὅτι εἶναι ὅλα Ἄλβανάκια. «Στό 22ο Δημοτικό Σχολεῖο», μού ἔλεγε ἡ φίλη, «ὅταν μπαίνω στήν τάξη τοῦ γιοῦ μου εἶναι σάν νά εἶμαι στήν Ἄλβανία. Ξέρεις τί καθγά ἔχω στήσει γι' αὐτό τό θέμα; Ὁ διευθυντής τοῦ σχολείου μού λέει ὅτι δέν μπορεί νά κάνει τίποτα, ἀφοῦ τὰ παιδιά εἶναι κάτοικοι τῆς γειτονιάς. Στήν τάξη τοῦ μικροῦ τρία ἦταν Ἑλληνάκια καί τὰ ὑπόλοιπα Ἄλβανάκια, Πολωνάκια, Ποντιάκια, ἐνῶ στήν τετάρτη τάξη πού πηγαίνει ὁ μεγάλος στά 23 παιδάκια μόνο τὰ 5 ἦταν δικά μας».

Ἀντιλαμβάνομαι ὅτι ἐγώ ὡς διακηρυγμένη ἀντιρατσίστρια δέν μπορούσα νά ἀντιλέξω στή φίλη τὰ περί ρατσιστικῶν στερεοτύπων, διότι αὐτό πού μου περιέγραφε ἦταν ἓνα σοβαρό πρόβλημα, πού, ἐπειδή δέν μπορούσε νά ἀντιμετωπισθεῖ μέ κοινωνικούς ὅρους, διείσδυε διαβρωτικά στό ἑλληνικό νοικοκυριό, προκαλώντας ἔντονα ρατσιστικά ἀντανακλαστικά. Ἡ ἐκμάθηση τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας ἀπό τὰ παιδάκια τῶν μεταναστῶν —ἀπαραίτητη καί γιά ἐκεῖνα ἀλλά καί γιά ἐμᾶς— προϋποθέτει ἓνα ἄλλο σχολεῖο, ἐπιπλέον τάξεις καί δασκάλους. Γιατί πρέπει νά ἐπιφορτισθοῦν μέ αὐτό τὰ δημοτικά σχολεῖα, πού ἔτσι καί ἀλλιῶς ἔχουν πολλή δουλειά νά κάνουν; Γιατί νά γείμσουν οἱ τάξεις μέ παιδάκια πού δέν γνωρίζουν ἑλληνικά; Ἐτσι στίς βάρδιες πρωί-ἀπόγευμα, στά ἄθλια κτίρια, στίς ὑπερφορτωμένες τάξεις, στοῦς δημοσιονομικά ἀλλοιωμένους δασκάλους καί στίς ἀπεργίες τους θά προστεθεῖ ἓνα ἐπιπλέον ἐπιχειρημα —καθόλου παράλογο— ὑπονόμησης τοῦ δημόσιου σχολείου: «Γέμισαν οἱ τάξεις Ἄλβανάκια πού δέν ξέρουν γοῖ ἑλληνικά». Κάτι πού σημαίνει —ἀν ἀφήσουμε κατά μέρος τόν ρατσισμό— ὅτι οἱ τάξεις θά δουλέψουν στό ρυθμό καί στίς ἀνάγκες τῶν ἀλβανοπαίδων, δηλαδή ὅτι τὰ δικά μας παιδιά δέν θά μάθουν τίποτα.

Τό κλίμα στή γειτονιά φορτίζεται πολύ ἀπό τή διάχυτη ἀνασφάλεια τῶν ντόπιων κατοίκων λόγω τῶν κλοπῶν καί τῶν διαρρήξεων πού συνήθως ἀποδίδονται σέ μετανάστες. Στίς εἰσόδους τῶν πολυκατοικιῶν μικρές ἐπιγραφές ζητοῦν ἀπό τοῦς κατοίκους νά κλειδώνουν τήν πόρτα εἰσόδου μετά τίς 10 μ.μ. Κάποιοι ἀλλάζουν τίς κλειδαριές τους ἐπί τό ἀσφαλέστερο καί οἱ ἡλικιωμένες κυρίες διαδίδουν τίς σχετικές πληροφορίες. Τό διαμέρισμα τοῦ x διαρρήχτηκε, ἔκλεψαν σεντόνια, παπούτσια, λάδι, πιατικά, εἶδη πρώτης ἀνάγκης. Τό αὐτοκίνητο τοῦ y παραβιάστηκε 2 φορές. Τήν πρώτη φορά βρήκαν ἓναν φακό, ἐνῶ τή δεύτερη ἓνα δοχεῖο λάδι. Φίλος μού μίλησε γιά τὰ σημάδια πού εἶχε ἐντοπίσει στίς πόρτες κάποιων διαμερισμάτων τῆς πολυκατοικίας, δύο τετράγωνα κάτω ἀπό τήν Πλατεία Ἀμερικῆς. Κάποια συμμορία... πού ἐπέλεγε τοῦς στόχους τῆς. Οἱ κάτοικοι τῆς πολυκατοικίας κινητοποιήθηκαν μέχρι πού ἔγινε ἡ πρώτη διάρρηξη.

Λήγοντας αὐτό τό σχεδόν προσωπικοῦ χαρακτήρα σημεῖωμα, ἀναρωτιέμαι πῶς ἡ προσωπική μου διαδρομή ἀλλά καί τῶν ἄλλων στήν πόλη συνδέεται καί μέ ποιό τρόπο μέ τήν κοινωνική ἱστορία τῆς πόλης καί τῶν κατοίκων τῆς. Οἱ ἄνθρωποι φτιάχνουν τήν ἱστορία (τους) χωρῆς νά τό γνωρίζουν, ἔλεγε ὁ Μάρξ, ὁμως συχνότερα ἡ ἱστορία (μας) φτιάχνεται παρά τή θέλησή μας.

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΠΟΙΟΤΗΤΑΣ

Σειρά: *Λαοί και Πολιτισμοί*

Jacques Heurgon

Καθηγητής Πανεπιστημίου, Αρχαιολόγος

Η ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ ΖΩΗ ΤΩΝ ΕΤΡΟΥΣΚΩΝ

ΛΑΟΙ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΙ

Η ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ ΖΩΗ ΤΩΝ ΕΤΡΟΥΣΚΩΝ

JACQUES HEURGON

Μετάφραση:
Σταύρος Βλοντάκης
Φιλολόγος

Με 502 σελίδες, 65 εικόνες,
2 χάρτες, 10 σχεδιαγράμματα

ΕΚΔΟΣΕΙΣ
ΠΑΠΑΔΗΜΑ

Προσφορά στον Πολιτισμό
Ιπποκράτους 8 Αθήνα
Τηλ.: 36.27.318

ΓΡΑΜΜΑ ΑΠΟ ΤΟΝ ΜΙΣΙΣΙΠΗ

᾿

SOKAL? SO... WHO? SO... WHAT?

του Θανάση Τζαβάρα

Ἀγαπημένε Πολίτη,

Σου γράφω από τον άγριο αμερικανικό Νότο, φυσικά για να σου άλευθύνω τους φιλικούς |π|ηγα να πώ τους αγωνιστικούς μου| χαιρετισμούς και σε κάποιο βαθμό να άπολογηθώ για μιá άμέλεια που ένωσα πώς είχα διαπράξει προτού πραγματοποιήσω αυτό τον δίμηνο περίπλου στη Βόρεια Ἄμερική. Ἐξηγουμαι. Έχοντας συμμετάσχει και εγώ, μετά από εύγενική πρόσκληση τών συναδέλφων μου στο Πανεπιστήμιο Ἀθηνών, στη συζήτηση για τό φαινόμενο Σόκαλ και τίς μεθοδολογικές, ήθικές και πολιτικές του προεκτάσεις, σιώπησα στη συνέχεια και δέν φρόντισα, έστω και ύπό τή μορφή κάποιου περιληπτικού σημειώματος, να παρουσιάσω τή θέση μου σχετικά μέ τό ζήτημα. Μόνο πού τό ζήτημα σύντομα έγινε πρόβλημα, άνάψανε οί γραφίδες και ποικίλες γνώμες, κατηγορίες κλπ. άρχισαν να κυκλοφορούν — συμπεριλαμβάροντας τίς έπαναστάσεις, τό φασισμό, τήν άκαδημαϊκή ζωή στη Δυτική Εύρώπη και τή Βόρεια Ἄμερική, τόν Φουκώ, τόν Ντερριντά e tutti quanti. Παρ' όλη τήν έντονή μου τάση να θεωρώ αυτούς τους τσακαμούς ως «δύο-γάιδαροι-μαλώνανε-σε-ξένο-άχυρώνα», έπιμελώς έτοιμάσα φωτοτυπίες όλων τών σχετικών έλληνικών, γαλλικών και φυσικά άμερικανικών δημοσιεύσεων και έτοιμαζόμουνα και εγώ να κάνω τήν έπιτόπιά μου έρευνα σ' αυτή τή χεμαζόμενη από τους λακανοφουνκωντερρινταϊκούς τσολιάδες Βόρεια Ἄμερική. Ἐπειδή, βέβαια, κάθε καλή πρόθεση έμπεριέχει και τόν κακό της έαυτό, μέ χαρακτηριστική εύκολία «ξέχασα» τό φάκελο πάνω στό γραφείο μου. Στην Ἀθήνα, φυσικά. Πρός δόξαν του ταλαίπωρου Φρόντ, πού συνεχίζει να βασανίζει τήν άγνή άμερικανική ζωή. |Σχετικώς, σε δοκίμιό της μέ χαρακτηριστικό τίτλο «Μαστιγώνοντας τόν Φρόντ» ή Sarah Boxer — *The New York Times/Book Review/10.8.97* — άναλύει τά πέντε βιβλία πού κυκλοφόρησαν πρόσφατα και τά δάζουν μέ τόν Φρόντ). Νά θυμίσω πώς από τήν έδώ μεριά του Ἀτλαντικού, τό παιχνίδι τής Μπερλίνας, σχετικά μέ τόν Φρόντ, τά καλά του, τά κακά του, γιατί έκανε τοῦτο ή γιατί δέν έκανε εκείνο, κρατάει γερά και άποδίδει κοινωνικά και οικονομικά. |

Ἐτσι, άποφάσισα, ως άλλος Σέρλοκ Χόλμς, να διερευνήσω διακριτικά τή σημασία του φαινομένου Sokal στην άμερικανική πνευματική ζωή, άρχίζοντας από τους φίλους και γνωστούς μου. Για να έχουμε καλό ρώτημα, τό άλλοδαπόν και τό ξενιτεμένο-ήμεδαπό περιβάλλον μου σ' αυτή τή χώρα είναι κανονικοί άνθρωποι, μορφωμένοι, μέ τά γαλλικά και τό πιάνο τους και τέλος πάντων μέ τό |καπιταλιστικό| έχει τους και

|συχνά| μέ τίς ρόζ κουφετί new type πολιτικές τους άποχωρώσεις.

Στήν έρώτηση «Sokal?»... — αὐθόρμητα έρχότανε ή άντερώτηση «So... who?» Και μετά από άπαλή έξήγηση — «Ξέρετε... *The New York Review of Books*... ή άπάτη... ή έξαπάτηση... κλπ.» εν μιá φωνή και μιá καρδιά, δεχόμενα τήν άποστροφή So... what... έ και λοιπόν... Έμφανώς, είχα κάνει τίς λάθος έρωτήσεις, στους λάθος άνθρώπους, άγαπητέ Πολίτη. Στήν προσπάθειά μου να διαλευκάνω αυτά τά λάθη προσέγγισης και κατανόησης, έφτασα σε δύο κατηγορίες άπαντήσεων. πού στίς γράφω τώρα πού είναι «ζεστές»... |Ξέρεις τους μήνες του καλοκαιριού έδώ στόν άγριο Νότο του Μισισίπη οί θερμοκρασίες είναι 30 μέ 40 βαθμούς Κελσίου και ύγρασία πρós τό 100%. πού μετατρέπει τήν περιοχή σε χαμάμ...|.

α) Ἡ πρώτη κατηγορία άπαντήσεων είναι ή άκαδημαϊκή και έμφανώς άναφέρεται στό είδος και τήν κοινωνιολογία τής άνώτατης παιδείας (και τής έπιστήμης) στη Βόρεια Ἄμερική. Ἡ έπιστήμη ή τουλάχιστον ή «έφαρμοσμένη» έκδοχή της — στή δική μου περίπτωση έπαφών και γνώσης — ή ιατρική άνήκει στό χώρο του «ύλικού» πολιτισμού και διέπεται από τους κανόνες παραγωγής-διακίνησης-άπόδοσης και εν τέλει προσφοράς και ζήτησης τών υλικών προϊόντων — καλύτερα τών προϊόντων τής άγοράς. Ἡ καλή (έφαρμοσμένη) έπιστήμη είναι πετυχημένη — γιατί δίνει δουλειά στους άνθρώπους — θγάζει λεφτά: — γιατί παράγει καλά προϊόντα, τέλος πάντων είναι «έπιστήμη σκληρή και άγνή». Τόπος έργασίας, δημιουργίας, ευτυχίας και φυσικά πλουτισμού.

Γιατί, όπως οί φτωχοί και άστεγοί είναι φτωχοί και άστεγοί επειδή τό θέλουν και επειδή είναι τεμπέληδες και ζούν σε βάρος τής καλής κοινωνίας, έτσι και οί κοινωνικοί έπιστήμονες και οί φιλόσοφοι είναι οί μαλθακοί και όκηροί συνοδοιπόροι του βορειοαμερικανικού άκαδημαϊκού θαύματος. Διαβάστε παρακαλώ αυτή τή φράση από τό (διεπιστημονικό) βιβλίο τών Ledoux and Hirst, πού δρῆκα στην (φυσικά) ύπέροχη Ιατρική βιβλιοθήκη του Πανεπιστημίου του Μισισίπη, άπ' όπου και σου γράφω, «The working scientist is much more pragmatic than the worrying philosopher». Ὁ εργαζόμενος έπιστήμονας είναι πολύ πιό πραγματιστής από τόν άνησυχόντα φιλόσοφο. Ἡ διαφορά μεταξύ τών μέν και τών δέ είναι ή άρχή τών λέξεων wor-king και wor-rying, είναι ένας πόλεμος-war (τά καλά μου άγγλικά μου έπιτρέπουν τέτοια φτηνά λογοπαίγνια). Μόνο, προσοχή. Δέν πρόκειται για οικονομικό πόλεμο. Οί μισθοί τών «πραγματικών» σκληρών έπιστημόνων σε σχέση με

τούς μισθούς των μαλθακών κοινωνικών επιστημόνων και φιλοσόφων είναι τρεις και τέσσερις φορές υψηλότεροι. Πρόκειται για πόλεμο ήθικης αποκατάστασης και εξυγίανσης της αμερικανικής κοινωνίας που τίθεται συνεχώς σε κίνδυνο από τους ποικίλους καπνιστές (και μάλιστα κουβανέζικου καπνού...), τους φροΐδικούς, τους φιλοκαλλούντας μετ' ευτελείας κλπ.

Ο Σόκαλ, αγαπητέ Πολίτη, δέν παλεύει για τό ψωμί του ή για τά εκατομμύρια δολάρια χρηματοδότησης των εργαστηρίων της επιστήμης του, αλλά για ένα όρθως σκέπτεσθαι και φέρεσθαι, παλεύει για μία καλύτερη και ήθικότερη κοινωνία ή καλύτερα για μία κοινωνία ύλιστικά όρθολογικότερη. Ο σχετικός ακαδημαϊκός ρεβανσισμός που έμπεριέχεται στά δρώμενα του καθηγητού Σόκαλ και των περι αυτόν παρουσιάζει μικρό ένδιαφέρον. Άλλωστε στίς ακαδημαϊκά μικρές χώρες της περιφέρειας, όπως ή Ελλάδα, αυτός ό ρεβανσισμός διέπει τήν καθημερινή πανεπιστημιακή ζωή. Βέβαια, ή ακαδημαϊκή διαμάχη, έφόσον δέν είναι αντιπαράθεση ιδεών αλλά στυγνή σύγκρουση (ύλικών) συμφερόντων, γίνεται ένα καθαρό παιχνίδι σφαγής και καταστροφής. (Στή μεταμοντέρνα έποχή μας δέν άρμόζουν πιά οι λεπτεπίλεπτες αναλύσεις της ακαδημαϊκής κοινότητας που παρουσίαζε ό Άρθρου Κρίστολερ στό *Τά κόλ γκέρλς*, Άγκυρα, 1972, ή ακόμα και ή ανάλαφρη πλοκή του Νταϊήβιντ Λότζ στό *Μικρός που είναι ό κόσμος*, Πόλις, 1996. Η τελευταία λέξη (πήγα να πώ κραυγή) είναι τό βιβλίο που διαφημίζουν και πάλι αυτό τόν Αύγουστο οι *New York Times*, James Hynes Publish and Perish, *Three Tales of Tenure and Terror-Academic farces of scholarly ambition and human sacrifice-Picador*. Και δημοσιεύω και χάνομαι. Τρεις άφηγήσεις περί καθηγητικής μονιμότητας και τρόμου — ακαδημαϊκές φαρσοκωμωδίες γύρω από πανεπιστημιακές φιλοδοξίες και άνθρωποθυσίες.)

Παρασύρθηκα, με αυτές τίς εύκολες αναφορές στην κοινωνιολογία της ακαδημαϊκής ζωής, και παράτησα τό έπιχείρημα σχετικά με τόν «πνευματικό» πολιτισμό, έφόσον τόν θεωρήσουμε έξω από τήν «ύλιστική» επιστήμη. Υπονοώ πως ύπάρχει άναμφίβολα εδώ ύλικό για περαιτέρω άνάλυση της άμφιθυμικής σχέσης των «σκληρών» [και πετυχημένων] επιστημόνων με τή «διάνοηση» και τά έργα της. Σημασία έχει γι' αυτά που σου γράφω σήμερα, αγαπητέ Πολίτη, ότι τό φαινόμενο Σόκαλ ή ακόμα *The New York Review of Books* άγνοείται πανηγυρικά από μία πλατιά πλειοψηφία ακαδημαϊκών working scientists, αυτών άκριβώς που συνιστούν τήν επιστημονική δόξα των ΗΠΑ και συντελούν στην εύμάρεια μιας κάποιας πλειοψηφίας των πολιτών της.

(Αυτές τίς μέρες είδα σε βίντεο, και δέν μπορούσε να είναι πίο πετυχημένο για τόν προβληματισμό μου, τό «Forrest Gamb»: του είπανε τρέχα και έτρεχε και έτσι και ήρωας πολέμου έγινε, και πρωταθλητής, και πλούσιος και επιτέλους πήγε και με γυναίκα... Βλέπετε, ή εργατικότητα και ή ύπακοή που μπορεί να (μας) οδηγήσει.)

6) Η δεύτερη σειρά άπαντήσεων για τό φαινόμενο Σόκαλ και για τό πως και γιατί τσακίζονται π.χ. οι Έλληνες για τό όρθόν ή όχι της χρησιμομάθειας ά λά Σόκαλ δέν μπορεί παρά να προέλθει από καθαρά κοινωνιολογικές πηγές και πολιτικές αναλύσεις. Για πολλούς από έμας που δέν ζήσαμε στην Άμερική, τό κατηγορημα «Άμερική-άμερικανικό» είναι άμφισημο και έν πολλοίς ή προσέγγισή του διέπεται από άγνοια, φόβο, θαυμασμό και προκατάληψεις. Νομίζω αυτό ίσχυει και για τούς άμερικανοτραφείς φίλους μας, που συχνά περικλείουν στην άποψη τους για τήν Άμερική μόνο τίς τετραγωνικές γιάρ-

δες τής (δια)μόρφωσής τους και, τυχόν, των έρώτων τους. Λοιπόν, ή συνάντηση με τήν καθημερινότητα σε αυτή τήν άπέρανη χώρα μπορεί να μας διδάξει πολλά. Να κάποιες σκέψεις που θέλω να μοιραστώ μαζί σου — Έβλεπα χθές βράδυ, σε βίντεο βέβαια και πάλι, τήν άλλη άμερικανική έπιτυχία, τό «Χορεύοντας με τούς λύκους» και σκεφτόμουνα τί μπορεί να λέει αυτό τό κατοπτρικό ως προς τό γουέστερν και τής έποποιίας της Δύσης προϊόν, που τώρα οι καλοί είναι οι Ίνδιάνοι (πολιτικά όρθή έκφραση Native American Indians— γηγενείς έν Άμερική Ίνδιάνοι) και κακοί είναι οι όμοσπονδιακοί λευκοί στρατιώτες. Ίσως πως τό έκκερές της Ιστορίας ίσορρόπησε γι' αυτούς τούς πληθυσμούς και πως ή μεγάλη δημοκρατική πατρίδα, οι ΗΠΑ, απέδωσε δικαιοσύνη και τήν άυτόνομη στά έδάφη (τίς ρεζέρβες) των Ίνδιάνων. Και οι Ίνδιάνοι, κάνοντας «καλή» χρήση της ήμιαυτονομίας τους και της άνεξαρτησίας τους, ίδρυσαν ad libidum καζίνα και γέμισαν όλο τό Νέο Μεξικό, τήν Άριζόνα κλπ. με αυτή τή θαυμασία έφεύρεση των «γλωμών προσώπων» (τό Λας Βέγκας — άκρόπολη ενός νέου πολιτισμού — σε μία χώρα που δέν πρέπει να ξεχνάμε πως και πόλεμο άνεξαρτησίας έκανε ένάντια στον κατακτητή και σε έμφύλια περιπέτεια ένεπλάκη για τίς άρχές και τά ιδεώδη της δημοκρατίας!). Μόνο που εδώ στό Νότο, μου λένε οι δικό μου άνθρωποι, ό έμφύλιος πόλεμος δέν τέλειωσε ποτέ. (Λένε μάλιστα πως πίο εύκολα συγχωρέθηκε ή πηγάδα του Μελιγαλά παρά τό πατατράκ που πάθανε οι Νότιοι εδώ πίο κάτω στό Vicksburg και χάσανε τόν έλεγχο του ποταμού Μισισίπη — πάνω από έναν αιώνα πίσω.) Οι άσπροι και οι μαύροι ζούνε λίγο-πολύ χώρια, οι καλοί χριστιανοί (και είναι εδώ ή φωνασκούσα ευρύτατη πλειοψηφία) πιστεύουν πως έφόσον ό σοφός Θεός μάς έκανε διαφορετικούς, καλό είναι να πηγαίνουμε χωριστά στό σχολείο και στην εκκλησία και, τέλος πάντων, καταλαβαίνεις, αγαπητέ Πολίτη, οι «Άλβανοί» της γειτονιάς εδώ γύρω έχουν όλοι μαύρο δέρμα και κατσαρά μαλλιά. Αυτός ό καθημερινός βιωμένος ρατσισμός δέν είναι κάτι καινούργιο ούτε άποκλειστικότητα της εδώ περιοχής. Αυτό που δέν μου ήταν γνωστό είναι τό γεγονός ότι οι Νότιοι - λευκοί δέν χωνεύουν (μέχρι θανάτου) τούς Βόρειους-λευκούς. Και αυτό ίσχυει για σχεδόν όλη τή νότια ζώνη των ΗΠΑ, από άνατολής μέχρι δυσιμών. Για να κάνεις καριέρα στό Νότο καλύτερα να είσαι λίγο-πολύ έξωτικός π.χ. Ευρωπαίος σκουρόχρωμος με κανονικό ευρωπαϊκό accent και συνήθειες ή Ίνδος με άγγλική κουλτούρα, παρά Βόρειος λευκός Άγγλοσάξονας και προτεστάντης [WASP]. Άς τονιστεί παρεμπιπτότως ότι οι Νότιοι δέν πολυσυμπαθούν και τούς Έβραίους (προφανώς για πρωτόγονους βιβλικούς λόγους), οι όποιοι και άποτελούν μία ίσχυη πλειοψηφία στον εδώ ακαδημαϊκό κόσμο, όπως άλλωστε δέν συμπαθούν τούς όμοφυλόφιλους και πάσης φύσεως έκφυλους. Τούς «κυνηγάνε» και αυτοί μεταναστεύουν στην «άλλη» Άμερική, στα δυτικά και τά άνατολικά παράλια. Έτσι ή πολιτεία του Μισισίπη έχει λίγα κρούσματα AIDS δι' έκπαραθυρώσεως. Αυτή ή τεράστια όμως άγροτική πολιτεία (ρίξε μία ματιά στό χάρτη!) κατοικείται από περίπου 1 εκ. λαού, με μία μόνο άστική περιοχή, τήν οιονει πόλη του Τζάκσον (περίπου 400.000 κάτοικοι), με ένα από τά χαμηλότερα εισοδήματα των ΗΠΑ, τό Μισισίπη λοιπόν μοιράζεται με όλες τίς άλλες πολιτείες τό ίδιο πρόβλημα, σχηματικά τήν έγκληματικότητα. Η έφημερίδα έλεγε τίς προάλλες πως μόνο στό Τζάκσον από τήν άρχή του 1997 δολοφονήθηκαν 46 άτομα. Οι έθνικές στατιστικές, παρ' όλο ότι δείχνουν μία εύτυχή ύποχώρηση των έγκλημάτων, και μάλιστα στίς μεγάλες πόλεις, παραμένουν ιδιαίτερα άνησυχητι-

κές. (Τό 1993 πέθαιναν στίς ΗΠΑ από πυροβόλα όπλα 15,6 άτομα στίς 100.000 πληθυσμού καί σκοτώνονταν — τό 1992 — 15,4 στίς 100.000 πληθυσμού σέ αυτοκινητιστικά δυστυχήματα.)

Αυτά όμως είναι γνωστά στους αναγνώστες του *Πολίτη*. Ο συνδυασμός των ως άνω άποτελεί κάτι τό ενδιαφέρον' σέ μία έκπομπή στήν τηλεόραση σχετικά μέ τήν πρόληψη των άτυχημάτων στόν δρόμο (κάτι σάν τίς έκπομπές πού γίνονται καί στήν Ελλάδα τίς παραμονές των μεγάλων έξόδων), ή κεντρική νοθεσία ήτανε «μήν οδηγείτε καί μήν άπαντάτε έπιθετικά στούς άλλους οδηγούς, γιατί συχνά αυτές οι διαφορές λύνονται μέ τά πιστόλια». Είρωνικά προσέθετε κάποιος στήν έκπομπή «στά σύνορα ΗΠΑ-Καναδά ψάχνουν τά όχήματα για όπλα, οι δέ Αμερικανοί άναζητούν μέσα στα αυτοκίνητα φρούτα καί τρόφιμα». (Είναι μεγάλο έγκλημα στό άμερικανικό άξιακό σύστημα να μολύνεις τά άγνά τρόφιμα αυτής τής καθαρής κοινωνίας μέ ξένα βρόμικα καί ύποπτα φαγητά!)

Θά μου πεις, βέβαια, σωστά όλ' αυτά, αλλά τί σχέση καί τί ευθύνη έχουν ό Σόκαλ ή οι εκδότες του *Social Text* καί, τελικά, όλοι οι έμπλεκόμενοι σέ αυτή τήν άγνή νοητική πάλη. Είναι σάν να ζητάς ευθύνη από τόν *Πολίτη* καί τούς αναγνώστες του για τό παράνομο κινήγι τής άρκούδας στόν Γράμμο καί στό Βίτσι. Καί όμως, νομίζω πώς τό πρόβλημα είναι κεντρικό καί σημαντικό γι' αυτή τήν κοινωνία καί συμπεριλαμβάνει άκέραια τά δρώμενα καί του Sokal καί των αντιπάλων του. Ο κίνδυνος πού διαβλέπουν οι μέν καί οι δέ από τήν εισβολή άλαφροϊσκιωτων Ευρωπαίων καί μάλιστα Γάλλων «διανοουμένων» για τήν όρθολογική κοινωνική καί έπιστημονική ύπόσταση τής Αμερικανικής Έπιστήμης καθώς καί για τήν ήβικη τής άπαρτίωση δέν είναι παρά σάχητη στά μάτια (καλύτερα μετάθεση, όπως θά λέγαμε στή γλώσσα τής ψυχανάλυσης). Τό πρόβλημα τής Αμερικανικής σέ αυτό τό πεδίο τής ανθρωπίνης ύπόστασης καί άξιοπρέπειας έχει ένα μόνο όνομα, ή κατά-τής-ζωής-έγκληματικότητα-κράτους-καί-πολιτών ή καλύτερα ή διατήρηση (καί ενίσχυση) τής θανατικής ποινής, ή (άπόλυτη) άπαγόρευση τής έκτροφησης καί ή (χωρίς περιορισμούς) κατοχή καί χρήση όπλων. Νά έξηγήσω καλύτερα τή σκέψη μου, τό ότι τό ζήτημα τής κοινωνικής άδικίας, του ρατσισμού, τής ανισότητας, τά μεγάλα δηλαδή πολιτικοοικονομικά θέματα βρίσκονται καί σ' αυτή τήν κοινωνία στό έπίκεντρο των προβλημάτων προς επίλυση, δέν ύπάρχει καμιά άμφιβολία, όταν μάλιστα άποκτούν προκλητική/παραδειγματική διάσταση: 40 έκατ. Αμερικανοί παραμένουν σήμερα άνασφάλιστοι (περίτου τό 15-21 % του ένεργου πληθυσμού!). Τό μειζον ήθικοπολιτικό τής κατά-τής-ζωής-έγκληματικότητας είναι, νομίζω, άγαπητέ *Πολίτη*, έξίσου σημαντικό γι' αυτή τήν κοινωνία σήμερα, όπως ήτανε τίς δεκαετίες 1960-1970 ό πόλεμος στό Βιετνάμ. Τά ύπόλοιπα περί Σόκαλ καί φίλων - καί αντιπάλων του ή άκόμη καί ήμών έαυτών των ύπερπόντιων συνομηλιτών του είναι εκ του πονηρού. Καλύτερα, είναι junk science and philosophy. Κατά τό junk food. Άνθυγιεινή καί κακής ποιότητας έπιστήμη καί φιλοσοφία. Σκουπιδοεπιστήμη.

Προτού κλείσω αυτή τή γραπτή έπικοινωνία μέ τούς αναγνώστες του *Πολίτη*, σκέφτηκα να σάς στείλω μερικές πιό δημοσιογραφικές πληροφορίες σχετικά μέ τήν άτμόσφαιρα τής κουλτούρας εδώ στόν Νότο. Αναρωτήθηκα λοιπόν τί άπόηχο μπορεί να έχουν αυτές οι συζητήσεις τής ανατολικής άκτής εδώ κάτω στό Τζάκσον, Μ.Σ. Αναζήτησα λοιπόν τούς *New York Times* καί τό *New York Review of Books* καί τά ξετύρωσα στό ψυχρό Books-a-million, ένα σουπερ μάρκετ προϊόντων γραφής καί άνάγνωσης, πού θυμίζει άρχοντοχωριάτικη γκα-

λερί πού πουλάει φωτογραφίες από εικονογραφημένα ήμερολόγια σέ βαρύγδουπα κάδρα ως έργα τέχνης καί ειδικά κεντημένες θήκες για να μεταφέρουν οι πιστοί μετ' άσφαλείας τή Βίβλο τους κάθε Κυριακή στήν εκκλησία. Σέ κάποιο ράφι, βρίσκουμε βιβλία «φιλοσοφίας» πού περιλαμβάνουν θέματα supernatural, άστρολογίας, ταρώ, καί τίποτα «άπαντα» κανενός μεγάλου φιλοσόφου. Μετά βεβαιότητας δέν είναι οι πελάτες του Books-a-million πού κινδυνεύουν από τά σάπια προϊόντα του *Social Text* καί των λακανοφουκωντερρινταϊκών τσολιαδων!

Τό κουλτουριάικο βιβλιοπωλείο τής περιοχής είναι τό τοπικό παράρτημα τής εθνικής άλυσίδας βιβλιοπωλείων Barnes and Noble Inc. Οι θαυμάσιοι αυτοί άνθρωποι ανανέωσαν τήν άξιοπρέπεια των αναγνωστών καί των βιβλιοπωλών τυποποιώντας ένα είδος βιβλιοπωλείου-καφενείου, όπου μπορείς να πιεις (έξαιρετικό για τήν Αμερική) καφέ καί να χαζέψεις μέ τίς ώρες όσα βιβλία σου άρέσουν. (Κατά τά άμερικανικά να σημειωθεί ότι αυτός ό τόπος του βιβλίου είναι άνοιχτός από 9 π.μ. μέχρι 11 π.μ. Έφτά μέρες τής δομομάδας.)

Θά κλείσω λοιπόν τήν άμερικανική μου περιπλάνηση μέ μερικές έντυπώσεις από αυτό τό χώρο του πνεύματος: παρ' όλο ότι είναι άντικείμενο ειδικής κοινωνιολογικής μελέτης τά βιβλία πού εκθέτουν σέ μία πόλη των ΗΠΑ οι Barnes and Noble μέχρι καί εδώ στόν άγριο Νότο, είναι παρηγοριά να βλέπει κανένας τό πλήθος των ψυχολογικών καί φιλοσοφικών βιβλίων πού βρίσκονται στή διάθεση του φιλομαθούς κοινού. Στή φιλοσοφία π.χ. Άν έξαιρέσεις τήν ύποπτη σύγχυση μεταξύ ανατολικής καί δυτικής φιλοσοφίας καί τήν παρά φύσιν γειννίαση ταρώ, άστρολογίας, Γιούνγκ καί Πλάτωνα, μπορεί να δρεις πρακτικά όλους τούς μεγάλους φιλοσοφους μέ άπαντα ή έπιλογές έργων ή φυσικά καί εργασίες πού άφορούν τίς θεωρίες τους. Ο Βιτγκενστάιν είναι εδώ. Μέχρι καί ένα βιβλίο του Γκάνταμερ. Ο Λακάν είναι μάλλον ισχνά παρών μέ δυό-τρεις τίτλους, όπως καί ό Πιαζέ. Αντίθετα, καταμέτρησα 22 βιβλία του για τόν Φουκώ καί 12 για τόν Ντερριντά. Τό σκάνδαλο για τούς ποικίλους Σόκαλ καί τούς διάφορους διεθνείς ψυχαμύνητες είναι ή συνεχής καί πολυπληθής παρουσία του Φρόντ καί των περι αυτόν παρ' όλο τόν σθεναρό άνταγωνισμό του Prozak καί των διαφόρων έπαναστάσεων τής (έπιστημονικής) βιολογικής ψυχιατρικής.

Δεδομένου ότι όλη ή καμπάνια Σόκαλ στηρίζεται λοιπόν κατά τή σημερινή μου άνάγνωση σέ ήθικοπλαστικούς στόχους καί τεχνικές, άκου καί ένα τελευταίο, άγαπητέ *Πολίτη*, προτού σου πώ εις τό επανιδείν: οι έφηβοι καί νέοι μέχρι τά 21 δέν μπορούν, για λόγους ψυχοπροφυλακτικούς, να άγοράζουν τσιγάρα, μπύρες καί άλκοολούχα ποτά, ούτε να συχνάζουν σέ κέντρα ή κλάμπ πού παίζεται π.χ. τζάζ, έστω καί αν συνοδεύονται από τούς γονείς, επειδή προσφέρεται άλκοόλ ή επειδή λειτουργούν μηχανήματα τυχερών παιγνίων. Good. Όταν ό ίδιος έφηβος πού έχει κουλτουριάρηδες γονείς συχνάζει στά συμπαθή Barnes and Noble, έχει έλεύθερη πρόσβαση εν όνόματι τής ισότητας καί του δικαίου των μειονοτήτων στα ράφια Gay and Lesbian studies, όπου τόν περιμένει μία εκλεκτή συλλογή όμοφυλόφιλων πορνό εκδόσεων πού έτσι καί άλλιώς για λόγους σεμνοτυφίας δέν ύπάρχει στήν περιοχή του έτερόφυλου σέξ! Καλά κάνουν, λοιπόν, οι κανονικοί Αμερικανοί οικογενειάρχες καί δέν συχνάζουν στούς όποιοσδήποτε Barnes and Noble καί έμπιστεύονται τά αγαθά Goody's and other Mac Donald's...

Μέ τούς φιλικούς μου χαιρετισμούς,
Θανάσης Τζαβάρας

ΣΕΞΙΣΜΟΣ, ΡΑΤΣΙΣΜΟΣ, ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΣ ΑΠΟΚΛΕΙΣΜΟΣ:

Ό ρόλος τῆς ἐκπαίδευσης

τοῦ Γιώργου Τσιάκαλου

Στό πρώτο ἡμισυ τῆς ὁμιλίας μου θά σᾶς παρουσιάσω, πρῶτον, κοινωνικά δεδομένα πού χαρακτηρίζουν τή διαφορετική θέση τῶν δύο φύλων καί, δεύτερον, ἐπιστημονικά δεδομένα πού ἐρμηνεύουν τήν ὑπαρξη τῶν συγκεκριμένων διαφορῶν.

Στό δεύτερο ἡμισυ τῆς ὁμιλίας μου θά ἀσχοληθῶ μέ τή σχέση τῶν φαινομένων σεξισμού, ρατσισμού καί κοινωνικοῦ αποκλεισμοῦ καί τή δυνατότητα τοῦ σχολείου νά συμβάλει στήν υπέρβασή τους.

Μιά μικρή παρατήρηση ὡς πρός τό πρώτο ἡμισυ: ἐάν ἐκπαιγεῖτε λίγο μέ τήν παρουσίαση τῶν κοινωνικῶν δεδομένων, κάνατε λίγη ὑπομονή, ἀκόμη καί ἂν ὁ κόσμος πού περιγράφω φαίνεται νά μήν εἶναι ὁ δικός μας. Ἔχετε, ὅμως, ὑπόψη σας — καί αὐτό εἶναι τό σημαντικό — ὅτι τά ἐπιστημονικά δεδομένα, τά ὁποῖα θά παρουσιάσω, ἀνταποκρίνονται πλήρως στήν πραγματικότητα.

Τά κοινωνικά δεδομένα

Ο ρόλος τοῦ ἀνδρα στήν κοινωνία μας συνεχίζει νά εἶναι ἐκεῖνος τοῦ συζύγου καί τοῦ πατέρα, ἐνῶ μικρός εἶναι ὁ ρόλος τοῦ στή δημόσια ζωή. Στήν πολιτική, στούς ἀμβωνες τῶν ἐκκλησιῶν, στίς πρυτανεῖες τῶν πανεπιστημίων, στήν οἰκονομία καί γενικῶς σέ ὅλα τά κέντρα ἀποφάσεων καί στίς ἀνώτατες θέσεις δρῶνται γυναῖκες.

Γυναῖκες κάνουν τούς νόμους· μόνο 4% τῶν κοινοβουλευτικῶν μας ἐκπροσώπων εἶναι ἄνδρες. Πρωθυπουργίνα, ὑπουργίνες, ἐργοδοτισσές, συνδικαλιστικές ἡγέτιδες, ἱέρειες — παντοῦ γυναῖκες. Σπάνια βλέπουμε ἄνδρα σέ ὑψηλή θέση, καί οἱ περιπτώσεις αὐτές μᾶλλον ἀποτελοῦν ἄλλοθι γιά δήθεν ὑπαρξη ἰσότητος εὐκαιριῶν παρά τάση πρός διαμόρφωση μιᾶς νέας κοινωνικῆς πραγματικότητας.

Θεωρητικά οἱ ἄνδρες στήν κοινωνία μας εἶναι ἰσότιμοι μέ τίς γυναῖκες. Περίπου ἕνα τρίτο τῶν ἐργαζομένων εἶναι ἄνδρες. Ὅμως οἱ περισσότεροι ἀπ' αὐτούς δρῶνται σέ κατώτερες θέσεις καί, ἀκόμη καί στά τυπικά ἀνδρικά ἐπαγγέλματα, ὅπως οἰκισκός βοηθός, κομμωτής, δακτυλογράφος, βρεφονηπιόκομος κλπ., ἔχουν χαμηλότερο μισθό ἀπό τίς γυναῖκες.

Πολλές γυναῖκες ἀμφιβάλλουν κατά πόσο οἱ ἄνδρες εἶναι κατάλληλοι γιά τό ρόλο τῆς προϊσταμένης, ἐξαιτίας τοῦ γεγονότος ὅτι οἱ ἄνδρες — ὡς γνωστόν — ἀντιδρῶν περισσότερο συναισθηματικά παρά λογικά καί δύσκολα μποροῦν νά ἐπιβληθοῦν. Ἄλλωστε ἀκόμη καί οἱ ἄνδρες προτιμοῦν μιά γυναίκα γιά προϊσταμένη ἀπό ἕναν ἄνδρα — διότι ἀναμφισβήτητα ἕνας ἄνδρας πού θέτει ὡς πρωταρχικό στόχο στή ζωή τήν ἐπαγγελματική σταδιοδρομία παύει νά εἶναι φυσικός.

Ἡ παραδοσιακή ἀντίληψη, ἀκόμη καί σήμερα, θέλει τόν ἄνδρα κυρίως στό σπίτι καί αὐτό παραδίδεται ἀπό τή μιά γενιά στήν ἄλλη μέσα ἀπό τίς διαδικασίες ἐκκοινωνισμοῦ τῶν παιδιῶν. Ἔτσι ὁ ἄνδρας μέ αὐτονόητο τρόπο ὀδηγεῖ σέ δρόματα προσωπικῆς ζωῆς ὅπου τό ἰσχυρότερο συστατικό τῆς προσωπικῆς εὐτυχίας συνίσταται στό νά εἶναι πατέρας καί νά μεγαλώνει παιδιά.

Στήν ἐποχή μας, ἐποχή ραγδαίων τεχνολογικῶν καί κατά συνέπεια καί κοινωνικῶν ἀλλαγῶν, εἶναι ὁρατές οἱ ἀλλαγές καί στούς τυπικούς ρόλους τῶν φύλων. Ἔτσι, πολλές γυναῖκες εἶναι πρόθυμες νά ἐπιτρέψουν στούς ἄνδρες τους μιά ἐπαγγελματική ἀπασχόληση. Συνήθως, ὅμως, ὑπό τήν προϋπόθεση ὅτι ἡ ἐπαγγελματική ἀπασχόληση δέν θά ἀποβῆ εἰς βάρος τῆς ἀνατροφῆς καί, κατά συνέπεια, εἰς βάρος τοῦ μέλλοντος τῶν παιδιῶν. Σχετικά μέ αὐτό πρέπει νά ἀναφέρουμε πῶς οἱ καλές σχέσεις πατέρα-παιδιοῦ στά πρώτα χρόνια χρόνια τῆς ζωῆς εἶναι ἀπολύτως ἀπαραίτητες γιά τή σωστή καί ὁμαλή ἀνάπτυξη τῶν παιδιῶν.

Τά ἐπιστημονικά δεδομένα

Ὅσα ἀνέφερα προηγουμένως — τά ὁποῖα δεδαίως σᾶς εἶναι γνωστά, διότι ἀνταποκρίνονται στίς προσωπικές σας καθημερινές ἐμπειρίες καί ἀποτελοῦν μέρος τῆς ἐγκυρης συσσωρευμένης γνώσης τῆς ἀνθρωπότητας — ὡς αὐτονόητες δομές καί κοινωνικές συμπεριφορές προφανῶς δέν ἔχουν ἐμφανιστεῖ κατά τυχαῖο τρόπο στήν ἀνθρώπινη κοινωνία. Ἀντίθετα, γνωρίζουμε πολύ καλά ὅτι ἔχουν μιά σοβαρή βιολογική βάση.

Ὁ ἄνδρας, ἔτσι ἔχει προβλέψει ἡ φύση, συμπληρώνει τή γυναίκα. Αὐτό εἶναι βιολογικά προκαθορισμένο, διότι μόνο οἱ γυναῖκες ἔχουν τήν ικανότητα τῆς τεκνοποίησης, δηλαδή ἰκανότητα ἀναπαραγωγῆς τῆς ἴδιας τῆς ἀνθρωπότητας. Δέν μπορεῖ νά ὑπάρξει ἀμφιβολία ὅτι αὐτή εἶναι ἡ σημαντικότερη ἰκανότητα πού μπορεῖ νά ἔχει ὁ ἄνθρωπος. Σ' αὐτό τό γεγονός στηρίζεται ἡ παραδοσιακή «ἀνωτερότητα» τῆς γυναίκας.

Ἀντίθετα, ὁ ρόλος τοῦ ἀνδρα περιορίζεται ἀπό τή φύση στή φροντίδα τῆς γυναίκας καί τῶν παιδιῶν — δηλαδή μποροῦμε νά χαρακτηρίσουμε τό ρόλο του ὡς συμπληρωματικό τοῦ ρόλου τῆς γυναίκας.

Ἡ προφανῆς αὐτή διαφορά στή σημασία τῶν βιολογικά προκαθορισμένων ρόλων συνεπάγεται ἤδη ἀπό τήν ἀρχή τῆς ἀνθρώπινης ἱστορίας διαφορετική κοινωνική ἀξιολόγηση τοῦ ρόλου καί τῆς θέσης τῶν δύο φύλων μέ διαφορετική, δεδαίως, ἐκφανση, ὅπως γνωρίζουμε ἀπό τήν κοινωνική ἀνθρωπολογία, σέ διαφορετικούς πολιτισμούς καί σέ διαφορετικές ἐποχές, μέ σταθερό ὅμως τό πλαίσιο καί τό πρόσημο τῆς ἀξιολόγησης αὐ-

των των διαφορετικών ρόλων.

Οι μηχανισμοί μέσα από τους οποίους η βιολογία επηρεάζει κοινωνικούς ρόλους και προδιαθέτει για κοινωνικές θέσεις είναι πολλοί και σύνθετοι. Ήδη οι βιολογικές διαφορές στην ανατομία επηρεάζουν, όπως είναι φυσικό, και την άγωγή.

Ένα παράδειγμα: Τά ανδρικά γεννητικά όργανα τά έχει αφήσει ή φύση απροστάτευτα, αντίθετα με τή φροντίδα της φύσης σ' αυτόν τον τομέα για τά κορίτσια. Απόρροια αυτού του γεγονότος είναι οι διαφορετικές συμπεριφορές άγωγής για τά δύο φύλα πού έχουν αναπτυχθεί στις ανθρώπινες κοινωνίες. Έτσι, στή συγκεκριμένη περίπτωση, παντού στον κόσμο οι πατεράδες έχουν αναπτύξει προστατευτικούς μηχανισμούς για τά αγοράκια, πού παίρνουν τή μορφή άπαγορεύσεων, με στόχο τήν άνατροπή έξωτερικών κινδύνων. Άς πάρουμε για παράδειγμα τό ποδόσφαιρο — ένα τυπικό παιχνίδι κοριτσιών — πού είναι πολύ επικίνδυνο για τά αγοράκια, διότι πολύ εύκολα μιά μπαλιά στά εύπαθα σημεία του σώματος των άγοριών μπορεί νά προξενήσει δάλαδες για όλη τή ζωή.

Ρίξτε μιά ματιά στά γήπεδα — όπου τον τελευταίο καιρό άρχισαν νά εμφανίζονται τά ανδρικές ομάδες. Θυμηθείτε τή σκηνή όπου ή αντίπαλη ομάδα έτοιμάζεται νά χτυπήσει φάουλ κοντά στην περιοχή και ή άπειλούμενη ομάδα φτιάχνει άμυντικό τείχος. Με πόση χάρη οι γυναίκες σταυρώνουν τά χέρια τους επάνω στό στήθος, παρουσιάζοντας μιά εικόνα ήρεμίας, σιγουριάς, άυτοπεποίθησης — εικόνα τής ανθρώπου πού είναι γεννημένη για ποδόσφαιρο, χωρίς όποιουσδήποτε φόβους και περιορισμούς.

Και τώρα ή εικόνα του άλλου φύλου. Εικόνα γελοιότητας και άσχημίας. Χαρακτηριστικό τής σκηνής είναι ότι οι άμυνόμενοι παίκτες πού σχηματίζουν τό άμυντικό τείχος, με τον πανικό ζωγραφισμένο στό πρόσωπο, κυρίως ενδιαφέρονται με τά χέρια τους νά καλύψουν τά γεννητικά τους όργανα. Φυσική συνέπεια του γεγονότος ότι παιχνίδια όπως τό ποδόσφαιρο δέν άρμόζουν στην ανδρική φύση.

Η συνείδηση ύπαρξης πολλών παρόμοιων βιολογικών διαφορών όδηγησε λογικά τήν ανθρώπινη κοινωνία σε πρακτικές άγωγής των οποίων κύριο χαρακτηριστικό είναι νά άποτρέπουν τά αγοράκια από τό νά παίζουν ζωηρά παιχνίδια. Ταυτοχρόνως από πολύ νωρίς τά κορίτσια μαθαίνουν νά παίρνουν ύπόψη τους αυτές τις ιδιαιτερότητες και νά προστατεύουν τά άγόρια — πράγμα πού στό επίπεδο των συμβολισμών εκφράζεται άργότερα με τήν ειγενική χειρονομία τής γυναίκας νά δοθηήσει τον άνδρα νά βάλει τό παλτό του ή νά του άνοιξει τήν πόρτα και νά τον αφήσει νά περάσει πρώτος.

Άς παραμείνουμε λίγο περισσότερο στό χώρο των βιολογικών διαφορών. Τηλεγραφικά σχεδόν θά άναφέρω άντιπροσωπευτικά δείγματα από τό πλήθος των δεδομένων και τής έρμηνείας τους πού μās παρέχει ή έπιστήμη.

— Η Γένεσις, πρώτο κεφάλαιο τής Άγίας Γραφής, παρουσιάζει τή βιολογική άνωτερότητα τής γυναίκας με σαφήνεια: στή Γένεση έχουμε από τήν πρώτη προς τήν έκτη ήμέρα μιά βιολογική άνοδική πορεία από τους άπλούστερους στους πιο έξελιγμένους οργανισμούς, με άποκορύφωμα τή δημιουργία τής γυναίκας.

— Οι γυναίκες ζούν περισσότερο χρόνια από τους άνδρες — κατ' αυτόν τον τρόπο μεταφέρουν τήν παράδοση και τον πολιτισμό από τή μία γενιά στην άλλη. Έτσι, ή βιολογική άνωτερότητα έχει ως έπακόλουθο τήν άνάθεση στις γυναίκες σημαντικότερου ρόλου από ό, τι στους άνδρες, άκόμη και στά άμύγες κοινωνικά δρώμενα.

— Οι γυναίκες έχουν στό 23ο ζεύγος των χρωμοσωμάτων τά λεγόμενα XX—χρωμοσώματα —, οι άνδρες XY. Τό Y-χρωμόσωμα, πού κάνει τον άνδρα, είναι στην πραγματικότητα «ύπόλοιπο ενός χρωμοσώματος» με έλάχιστο γενετικό ύλικό. Είναι χαρακτηριστικό ότι σε πολλά είδη τό άρσενικό φύλο δημιουργείται χωρίς Y-χρωμόσωμα και μόνο με τήν έλλειψη δεύτερου X-χρωμοσώματος. Έξαιτίας των παραπάνω δεδομένων πολλές και πολλοί βιολόγοι χαρακτηρίζουν τό άρσενικό φύλο ως «βιολογικά άτελές θηλυκό». Η βασιμότητα του χαρακτηρισμού αυτού είναι φανερή και σε μή είδήμονες από μιά σειρά χαρακτηριστικών του άρσενικού φύλου. Πώς άλλως μπορεί νά έρμηνευθεί π.χ. ή ύπαρξη θηλών στό ανδρικό στήθος;

— Χαρακτηριστικό τής διαφορετικής βιολογικής σημασίας των δύο φύλων είναι τό γεγονός ότι τό ώριο πού άποτελεί τή συμβολή τής γυναίκας στην άναπαραγωγή του είδους είναι 85.000 φορές μεγαλύτερο από τό σπέρμα, πού είναι ή ανδρική συμβολή. Και ενώ τό σπέρμα έμπεριέχει άπλώς χρωμοσώματα, τό ώριο έμπεριέχει έπιπλέον πλάσμα, πού παρέχει τήν άπαραίτητη ένέργεια κατά τά πρώτα στάδιο τής άνάπτυξης του νέου οργανισμού. Έπίσης ύπάρχουν πολλές ένδείξεις ότι τό πλάσμα έμπεριέχει πρόσθετη γενετική πληροφορία και γι' αυτό μιλούμε για έξωχρωμοσωματική κληρονομικότητα, τής οποίας ή ύπαρξη έχει ήδη άποδειχθεί σε φυτά και σε πολλά ζώα.

— Η βιολογία τής συμπεριφοράς έχει περιγράψει τον τρόπο με τον όποιο σε διάφορα είδη οργανώνονται οι κοινωνίες άναλόγως με τό είδος του συμπληρωματικού ρόλου πού άνατίθεται στά άρσενικά. Ο τελευταίος δέν είναι άνεξάρτητος από τις οικολογικές συνθήκες στις όποιες ζει τό συγκεκριμένο είδος. Έτσι, σε πολλές περιπτώσεις:

— Η βιολογία τής συμπεριφοράς έχει περιγράψει τον τρόπο με τον όποιο σε διάφορα είδη οργανώνονται οι κοινωνίες άναλόγως με τό είδος του συμπληρωματικού ρόλου πού άνατίθεται στά άρσενικά. Ο τελευταίος δέν είναι άνεξάρτητος από τις οικολογικές συνθήκες στις όποιες ζει τό συγκεκριμένο είδος. Έτσι, σε πολλές περιπτώσεις:

• Θηλυκά έπιλέγουν άνάμεσα σε πολλά άρσενικά τό ισχυρότερο. Για τό σκοπό αυτό τά άρσενικά όδηγούνται σε μονομαχίες μεταξύ τους μέχρι τήν άνάδειξη του ισχυρότερου. Αυτό συμβαίνει όταν τό είδος άντιμετωπίζει στό περιβάλλον του δυνατούς έχθρους και, συνεπώς, ή έπιβίωσή του έξαρτάται από τήν άριστη φυσική κατάσταση των άπογόνων.

• Θηλυκά διατηρούν χαρέμι άρσενικών (πολυανδρία) — αυτό συμβαίνει συνήθως όταν ή άπαραίτητη τροφή για τά παιδιά και για τό θηλυκό πρέπει νά μεταφερθεί από μακριά. Για τό σκοπό αυτό χρησιμοποιούνται τά άρσενικά. Η έκμετάλλευση περισσότερων άρσενικών συνεπάγεται άφθονότερη τροφή για τό θηλυκό και για τις άπογόνους.

• Πολλά θηλυκά μαζί διατηρούν ένα άρσενικό για τις άνάγκες τής άναπαραγωγής — αυτό συμβαίνει όταν ή τροφή συλλέγεται σε περιορισμένο χώρο και κατ' αυτόν τον τρόπο ή ύπαρξη περισσότερων άρσενικών, πού δέν είναι άπαραίτητη γι' αυτή καθ' αυτή τήν πράξη άναπαραγωγής, θά περιορίζε τήν ποσότητα τροφής των θηλυκών.

• Θηλυκά καταδροχθίζουν τά άρσενικά μετά τήν πράξη άναπαραγωγής (π.χ. κάποια είδη άραχνοειδών) ή αφήνουν τά άρσενικά νά πεθάνουν από τήν πείνα (π.χ. οι μέλισσες).

Γενικώς τό άρσενικό φύλο δέν είναι άπαραίτητο στή φύση. Έτσι, έχουμε πλήθος περιπτώσεων άναπαραγωγής του είδους χωρίς συμβολή του άρσενικού φύλου — ή λεγόμενη παρθενο-

γέννηση— ενώ είναι αδύνατη ή αναπαραγωγή χωρίς τό γυναικείο φύλο. 'Επιστημονικά σήμερα είμαστε σε θέση να αναπαράγουμε είδη αποκλειστικά από τό ώάριο (πετυχημένα πειράματα έχουν γίνει μέ βατράχους, κουνέλια κλπ.).

Μέ βάση αυτά τά δεδομένα και τήν άλματώδη ανάπτυξη τών βιολογικών επιστημών, πολλές αναρωτιούνται σε τί χρησιμεύει σήμερα τό ανδρικό γένος. Βιολογικά, μάλλον σε τίποτε. Διότι ή ποικιλία στίς απογόνους ενός είδους, ή όποία επιτυγχάνεται μέ τήν ύπαρξη δύο διαφορετικών φύλων, δίνει σε ένα είδος μεγαλύτερη προσαρμοστικότητα και, συνεπώς, δίνει περισσότερες δυνατότητες επιβίωσης όταν αλλάζουν οι περιβαλλοντικές συνθήκες. Αυτή είναι μία βασική άρχή τής βιολογίας και έρμηνεύει τήν εμφάνιση του άρσενικού φύλου.

Σήμερα, όμως, τό ανθρώπινο είδος είναι εκείνο πού μεταβάλλει τίς περιβαλλοντικές συνθήκες και τίς προσαρμόζει στή βιολογία και όχι τό αντίθετο. 'Ετσι, ή ύπαρξη δύο φύλων δέν έχει πλέον τή βιολογική σημασία πού είχε παλιότερα. Μάλλον θά μπορούσαμε να ισχυριστούμε τό αντίθετο.

'Ας μή βιαστούμε όμως να κάνουμε χρήση όλων τών δυνατοτήτων πού μās παρέχει ή έπιστήμη. 'Ο ιδιαίτερος ρόλος τών ανδρών στήν κοινωνία, κυρίως στήν ανατροφή τών παιδιών, δεβαίως συμβάλλει στή διατήρηση αρχαϊκών και συνεπώς ξεπερασμένων συμπεριφορών και δομών και μέ τήν έννοια αυτή αναμφιδόλως είναι άρνητικός για τήν ανθρώπινη κοινωνία. Δέν μπορούμε, όμως, να άμφισβητήσουμε ότι ή ύπαρξη άρσενικών άνταποκρίνεται, όπως φαίνεται, σε διαδεδομένες αταξιστικές ανάγκες τόσο τών παιδιών όσο και μιάς άριθμητικά μικρής μέν αλλά ύπαρκτης άκόμη ομάδας γυναικών.

'Εδώ και λίγα χρόνια γινόμαστε μάρτυρες τών δραστηριοτήτων ενός αυτοαποκαλούμενου ανδρικού ή, όπως διεθνώς άποκαλείται, μασκουλινιστικού κινήματος.

Οί άνδρες άπαιτούν τόν ίδιο μισθό για τήν ίδια δουλειά. Δέν θέλουν πιά να έξαρτώνται από τίς γυναίκες τους αλλά θέλουν να είναι ισότιμοι σύντροφοι τής γυναίκας.

'Η δυσπιστία και ή έχθρότητα άπέναντι στό κίνημα αυτό είναι μεγάλη άκόμη και μεταξύ τών ανδρών. Αυτό όφείλεται εν μέρει στό φανατισμό μέ τόν όποιο οι λεγόμενοι χειραφετημένοι άνδρες διεκδικούν τίς αλλαγές: 'Εκεί πού οι γυναίκες είναι άπλώς εύξαπτες αυτοί γίνονται ύστερικοί. 'Εκεί πού οι γυναίκες ύψώνουν τή φωνή τους αυτοί στριγγλίζουν.

Κυρίως, όμως, όφείλεται στό γεγονός ότι για τήν ύλοποίηση τών αλλαγών τό ανδρικό κίνημα διεκδικεί για μία μεταβατική περίοδο ιδιαίτερα προνόμια για τούς άνδρες, θεωρώντας ότι οι αλλαγές προϋποθέτουν ανατροπή τής μέχρι τώρα κατάστασης. Πέραν του γεγονότος ότι καμιά δέν είναι βέβαιη ότι οι επιδιωκόμενες αλλαγές είναι δυνατές και δέν προσκρούουν σε βιολογικά όρια τών φύλων, ή θεσμοθέτηση προνομίων, όπως ποσοτώσεις κλπ., θά έξετε εκτός λειτουργίας τούς κανόνες τής άξιοκρατίας και τής ίσης μεταχείρισης τών ανθρώπων άνεξαρτήτως φύλου και φυλής. Τό τελευταίο, όμως, άποτελεί τή σημαντικότερη κατάκτηση του ανθρώπινου πολιτισμού και θεμελιακή άρχή του δημοκρατικού μας πολιτεύματος. Συνεπώς, ή άμφισβήτηση τής ύποσκάπτει τά θεμέλια του πολιτισμού και τής δημοκρατίας.

Ρατσιστική και σεξιστική ιδεολογία

'Επέλεξα τό μέσο τής αντιστροφής τών πραγματικών κοινωνικών δεδομένων¹ μέ παράλληλη διατήρηση τών πραγματικών επιστημονικών δεδομένων για να άποκαλύψω ένα σημαντικό

γεγονός: στό θέμα τό όποιο έξετάζουμε, ή μετατροπή επιστημονικών δεδομένων σε επιστημονικά επιχειρήματα πού αίτιολογούν τήν ύπαρξη άνισοτήτων μεταξύ τών φύλων είναι άπλή και φαντάζει άπολύτως λογική, όποιο φύλο και έάν είναι κυρίαρχο. 'Ετσι, ό άνυποψίαστος άνθρωπος δέν άντιλαμβάνεται ότι ό τρόπος μέ τόν όποιο έντάσσει δεδομένα στό συγκεκριμένο έρμηνευτικό πλαίσιο καθορίζεται έξ όλοκληρου από τίς κυρίαρχες κοινωνικές σχέσεις πού σχετίζονται μέ τό συγκεκριμένο φαινόμενο. Στο πλαίσιο αυτό, είναι τά «βολικά» επιχειρήματα πού εμφανίζονται σαν επιστημονικά δεδομένα και όχι τό αντίθετο.

Στίς περιπτώσεις πού έχουμε τέτοια φαινόμενα μιλούμε για ιδεολογία.

Στίς περιπτώσεις πού ή ιδεολογία επικαλείται ως αίτια τής άνισότητας ιδιαίτερα —συνήθως άναλλοίωτα— χαρακτηριστικά τής κατηγορίας ανθρώπων πού άποτελεί τό θύμα τών άνισότιμων σχέσεων και διακρίσεων, τότε μιλούμε για ρατσιστική ιδεολογία.

Στήν περίπτωση πού τό ιδιαίτερο χαρακτηριστικό είναι τό φύλο μιλούμε για σεξιστική ιδεολογία.

Οί δύο ιδεολογίες είναι όμοιες στον τρόπο πού δομούνται μέσα στό μυαλό τών ανθρώπων, και, παρ' όλο πού προφανώς δέν ταυτίζονται, ή ύπαρξη τής μιάς διευκολύνει τήν εμφάνιση ή/και ισχυροποίηση τής άλλης.

Και οι δύο άποτελούν σημαντικά προβλήματα τής κοινωνίας μας, στήν αναπαραγωγή τών όποιων συμμετέχει και τό εκπαιδευτικό σύστημα.

Ταυτοχρόνως και οι δύο άποτελούν σημαντικό έμπόδιο στήν επίτευξη βασικών στόχων του εκπαιδευτικού συστήματος: Τόσο στόχων τής κλασικής παιδείας, όπως είναι εκείνος τής άπελευθέρωσης του ανθρώπου από τά δεσμά τής άγνοιας και του δογματισμού, όσο και στόχων μιάς εκπαιδευσης πού άποσκοπεί στήν όλοκληρωμένη κατάρτιση του μεγαλύτερου δυνατού ανθρώπινου δυναμικού προς όφελος τής οικονομίας και κατ' επέκταση τής κοινωνίας.

Συνεπώς, ή ένασχόληση μέ τόν σεξισμό και τόν ρατσισμό στό πλαίσιο του εκπαιδευτικού συστήματος έξυπηρετεί, πρώτον, μία ανάγκη πού βρίσκεται έξω από τό εκπαιδευτικό σύστημα, δηλαδή άποτελεί συμβολή στήν επίλυση ενός γενικότερου κοινωνικού προβλήματος, και, δεύτερον, μία έσωτερική ανάγκη, δηλαδή άποτελεί συμβολή στήν ύλοποίηση τών στόχων του εκπαιδευτικού συστήματος.

Τό έρώτημα κατά πόσο τό εκπαιδευτικό σύστημα είναι δυνατόν από τή φύση του να συμβάλλει στήν ικανοποίηση αυτών τών αναγκών θά τό ξεπεράσω μέ μία διατύπωση άξιωματικού χαρακτήρα: 'Εάν ισχύουν οι κατηγορίες πού δέχτηκαν τά εκπαιδευτικά συστήματα από τούς περισσότερους κοινωνιολό-

1. Η άντιστροφή είναι συνηθισμένο φαινόμενο σε τέτοιες περιπτώσεις. Βλ. σχετικά: Angelika C. Wagner et. al., *Mann-Frau. Rollenklischees im Unterricht*, Urban & Schwarzenberg, München-Wien-Baltimore 1978 (άπό όπου άντλησα όρισμένα παραδείγματα ως προς τά κοινωνικά δεδομένα). 'Επίσης Tony Bernay & Dorothy W. Cantor, *The Psychology of Today's Woman. New Psychoanalytic Visions*, The Analytic Press, New Jersey 1986.

2. Βλ. σχετικά: Dimitra Kongidou & Tsiakalos, «Praktische Modelle antirassistischer Erziehung», στό R. Leiprecht (Hg.), *Unter Anderen-Rassismus und Jugendarbeit*, DISS, Duisburg 1992, σ. 63-76.

γους τής εκπαίδευσης — και θεωρώ ότι ισχύουν — σύμφωνα με τις οποίες σημαντική λειτουργία του εκπαιδευτικού συστήματος είναι η παραγωγή ιδεολογίας — τότε η σχετικότητά τους με τό θέμα είναι αυτονόητη. Συνεπώς, πρὸς διερεύνηση είναι ὄχι ἔάν μπορεῖ ἀλλὰ μέ ποιούς τρόπους μπορεῖ ἡ εκπαίδευση νά συμβάλει στήν ἀπαλλαγὴ τῆς ἀνθρωπότητας ἀπὸ τό ρατσιστικό καί τό σεξισμό καταπολεμώντας τῆ ρατσιστική καί τῆ σεξιστική ιδεολογία.

Τί είναι ρατσισμός, σεξισμός, κοινωνικός αποκλεισμός;

Θά διαπιστώσατε βεβαίως ὅτι κάνω μιὰ διάκριση μεταξύ τοῦ ρατσισμού καί τῆς ρατσιστικῆς ιδεολογίας, τοῦ σεξισμού καί τῆς σεξιστικῆς ιδεολογίας. Ὁφείλω, συνεπώς, ἕναν ὀρισμό.

Μέ τόν ὄρο «ρατσισμός» ἐννοοῦμε ἕνα πλέγμα ἀντιλήψεων, στάσεων, συμπεριφορῶν καί/ἢ θεσμικῶν δομῶν πού ἐξαναγκάζει ὀρισμένους ἀνθρώπους σέ ὑποτελή διαβίωση, κι αὐτό μόνο καί μόνο ἐπειδὴ ἀνήκουν σέ μιὰ διακριτὴ ὁμάδα ἀνθρώπων. Ὡς δικαιολογία γιά τίς διακρίσεις χρησιμοποιεῖται ἡ διαφορετικότητα τῆς ὁμάδας, στήν ὁποία διαφορετικότητα προσάπτεται συνήθως μιὰ ὑποτιθέμενη κατωτερότητα.²

Τό φάσμα τῆς ὑποτελοῦς διαβίωσης είναι εὐρύ. Ἔχει, ὅμως, ὡς πυρῆνα πάντοτε τόν ἀπόλυτο ἢ σχετικό ἀποκλεισμό ἀπὸ δημόσια καί κοινωνικά ἀγαθά, ὅπως είναι ἡ εκπαίδευση καί ἡ ἀπασχόληση καί ὅπως είναι ἡ συμμετοχὴ στά κοινά.

Προσέξτε: ἐγγενές συστατικό στοιχεῖο τοῦ ρατσισμού καί τοῦ ρατσιστῆ είναι ἡ ἄσκηση ἐξουσίας εἰς βάρος τῶν θυμάτων του. Μέ τήν ἐννοια αὐτή, ἡ συμπεριφορὰ ἑνὸς ἀνθρώπου μπορεῖ νά χαρακτηριστεῖ ρατσιστική ἀκόμη καί ἔάν ὁ συγκεκριμένος ἀνθρώπος δέν ἐπικαλεῖται ρατσιστικές ἀντιλήψεις. Ἡ συμπεριφορὰ είναι σημαντική καί ὄχι ἡ αἰτιολόγησή της.

Συνήθως, ὅμως, ἀντιλήψεις, στάσεις καί συμπεριφορές εἶναι ἐναρμονισμένες μεταξύ τους. Ἡ ρατσιστική συμπεριφορὰ στηρίζεται σέ ἕνα πλέγμα ρατσιστικῶν ἀντιλήψεων καί στάσεων, πού σέ ὀρισμένες περιπτώσεις μπορεῖ νά ὀλοκληρώνεται σέ μιὰ συνολική ρατσιστική εἰκόνα τῆς κοινωνίας.

Στή δικαιολογημένη ἐρώτηση πού συχνά συνοδεύει τήν ἀπόγνωσή μας: «πὼς είναι δυνατόν νά διατηρεῖται ἕνα πλέγμα λαθεμένων ἀντιλήψεων, καί προφανῶς ἀντιανθρωπιστικῶν στάσεων καί συμπεριφορῶν» ἡ ἀπάντηση είναι ἀπελπιστικά ἀπλή: Πρῶτον, ὡς πρὸς τίς ἀντιλήψεις: σέ μιὰ κοινωνία, στήν ὁποία θεωρητικά ὁ κάθε ἀνθρώπος βρῆσκει σέ μιὰ θέση χάρις ἢ ἐξαιτίας τῶν προσωπικῶν του ἰδιοτήτων, ἰκανοτήτων καί προσόντων, ἡ ὑποτελής διαβίωση μιᾶς κατηγορίας ἀνθρώπων, ὅπως ἐκφράζεται μέ τόν ἀναπαραγόμενο ἀποκλεισμό, λειτουργεῖ ὡς ἐπιβεβαίωση τῆς ὑποτιθέμενης κατωτερότητάς τους.

Δεύτερον, ὡς πρὸς τίς στάσεις: σέ μιὰ κοινωνία, στήν ὁποία ὁ ἀνταγωνισμός βρῆσκει στήν κλίμακα τῶν ἀξιών ὑψηλότερα ἀπὸ τήν ἀλληλεγγύη, δέν είναι ρεαλιστική ἢ προσδοκία αὐθόρμητων θετικῶν στάσεων ἀπέναντι στοὺς κοινωνικά ἀποκλεισμένους.

Τρίτον, ὡς πρὸς τίς συμπεριφορές: ὁ ρατσισμός βραχυπρόθεσμα συμφέρει ὄσους δέν ἀνήκουν στά θύματά του. Αὐτή είναι μιὰ πικρὴ ἀλήθεια, ἡ ὁποία θά βρῆσκει μπροστά μας τόσο καιρὸ ὅσο δέν θά καταφέρνουμε νά δείχνουμε στοὺς ἐν δυνάμει ρατσιστές ὅτι αὐτά πού φαίνεται νά κερδίζουν βραχυπρόθεσμα ἀπὸ τόν ρατσισμό θά τὰ πληρώνουν πολλαπλάσια ἀργότερα, καθὼς ρατσισμός σημαίνει ὑπονόμευση τῶν θεμελιῶν τοῦ πολιτισμοῦ ἀπὸ τόν ὁποῖο ἀντλοῦμε τήν εὐημερία μας καί τήν εὐτυχία μας.

Ἔτσι ὅσα εἶπα γιά τόν ρατσισμό ισχύουν ἀκριβῶς τό ἴδιο γιά τόν σεξισμό, δηλαδή γιά τίς σχέσεις μεταξύ τῶν φύλων. Καί ἔάν ἐδῶ οἱ στάσεις δέν μπορεῖ νά είναι τόσο ἐντονα ἀρνητικές ὅπως στήν περίπτωση τοῦ ρατσισμού, ἐπειδὴ ἐδῶ ἐκτός ἀπὸ τίς «γυναῖκες ὡς κατηγορία» ὑπάρχουν οἱ γυναῖκες καί ὡς μητέρα, σύντροφος, ἀδελφή, κόρη, ισχύουν ὅμως ἐντονότερα ὡς πρὸς τῆ συμπεριφορὰ διότι ὁ ἀποκλεισμός τοῦ μισοῦ τῆς ἀνθρωπότητας ἀπὸ σημαντικά δημόσια καί κοινωνικά ἀγαθά φαίνεται νά ἀνεβάξει κατακόρυφα τίς ἀντίστοιχες εὐκαιρίες τοῦ ἄλλου μισοῦ. Τό γεγονός αὐτό μέ τῆ σειρά του ἀναπαράγει τίς ἀντιλήψεις περὶ κατωτερότητας καί ἡ ὀλοκλήρωση τοῦ φαύλου κύκλου είναι γεγονός.

Ὁ ρόλος τοῦ εκπαιδευτικοῦ συστήματος

Ἐπιτρέψτε μου τελειώσω μέ μιὰ σύντομη ἀναφορὰ στήν προσθήκη «ὁ ρόλος τοῦ εκπαιδευτικοῦ συστήματος» πού ὑπάρχει στόν τίτλο τοῦ θέματός μου.

Ἡ προσθήκη αὐτὴ μπορεῖ νά σημαίνει: συμβολὴ τοῦ εκπαιδευτικοῦ συστήματος στή δημιουργία καί στήν ἀναπαραγωγή τοῦ σεξισμού, τοῦ ρατσισμού καί τοῦ κοινωνικοῦ ἀποκλεισμοῦ. Ἐπιλέγω τῆ λέξη «συμβολή» συνειδητά, διότι ἀπ' ὅσα ἀνέφερα προηγουμένως ἀπαντώντας στήν ἐρώτηση «πὼς εἶναι δυνατόν νά διατηρεῖται ἕνα πλέγμα προφανῶς λαθεμένων ἀντιλήψεων, καί προφανῶς ἀντιανθρωπιστικῶν στάσεων καί συμπεριφορῶν» προκύπτει σαφῶς ὅτι οἱ ἀντιλήψεις, οἱ στάσεις καί οἱ συμπεριφορές πού ἀποτελοῦν τό ὑπόστρωμα ἐπάνω στό ὁποῖο ἀναπτύσσονται ὁ σεξισμός καί ὁ ρατσισμός εἶναι ἀντιλήψεις, στάσεις καί συμπεριφορές πού κατ' ἐξοχὴν καλλιεργεῖ τό εκπαιδευτικό σύστημα.

Ἐφόσον κρατήσουμε αὐτό στό μυαλό μας, μποροῦμε νά προχωρήσουμε στή δεύτερη δυνατότητα τήν ὁποία μπορεῖ νά ὑπονοεῖ ἡ προσθήκη «ὁ ρόλος τοῦ εκπαιδευτικοῦ συστήματος». Δηλαδή, συμβολὴ τοῦ εκπαιδευτικοῦ συστήματος στήν ὑπόβαση τοῦ σεξισμού, τοῦ ρατσισμού καί τοῦ κοινωνικοῦ ἀποκλεισμοῦ.

Κατ' ἀρχήν, τό εκπαιδευτικό σύστημα, ὅπως ἀνέφερα προηγουμένως, ἀπὸ τῆ φύση του ἐνδείκνυται ἰδιαίτερα γιά ἕνα ἐγχείρημα ἀποδόμησης τοῦ σεξιστικοῦ καί ρατσιστικοῦ πλέγματος ἀντιλήψεων, στάσεων καί συμπεριφορῶν καί ἀποκάλυψης τῶν αἰτίων τοῦ κοινωνικοῦ ἀποκλεισμοῦ.

Ἡ ἀποτελεσματικότητα, ὅμως, τῶν εἰδικῶν ἐγχειρημάτων ἐξαρτᾶται ἀπὸ τό κατά πόσον οἱ εκπαιδευτικὲς πρακτικὲς πού διαμορφώνουν τό ὑπόστρωμα τοῦ σεξιστικοῦ καί ρατσιστικοῦ πλέγματος ἀντιλήψεων, στάσεων καί συμπεριφορῶν θά τύχουν ἀνάλογης προσοχῆς καί θά ὑποστοῦν ἀποφασιστικὴ μεταρρύθμιση.

Πρὸς τοῦτο χρειάζεται πολιτικὴ βούληση καί κατάλληλη τεχνολογία. Παραθέτω τίς δύο αὐτές παραμέτρους χωριστά, γνωρίζοντας ὅμως ὅτι, ἰδιαίτερα στόν τομέα πού ἐξετάζουμε, οἱ δύο παράμετροι εἶναι ἐντελῶς ἀλληλένδετες.

Ἡ πολιτικὴ βούληση γεννιέται καί τρέφεται ἀπὸ τῆ γνώση ὅτι ἡ ἀλλαγὴ είναι δυνατή.

Ἡ τεχνολογία σέ ἕναν τομέα, τοῦ ὁποίου ἡ σημασία καί ἡ ἐμπιστοσύνη προφανῶς δέν θά ἀναγνωριστεῖ ἀμέσως ἀπὸ τήν ἀκαδημαϊκὴ καί ἀπὸ τήν εκπαιδευτικὴ κοινότητα, γιά νά ἀναπτυχθεῖ χρειάζεται τῆ δηλωμένη πολιτικὴ βούληση αὐτῶν πού τήν ἔχουν ἀνάγκη καί αὐτῶν πού τήν ἀναπτύσσουν.

Δέν ξέρω κατά πόσο μπορούμε νά ισχυριστοῦμε ὅτι ἔχουμε νά ἐπιδείξουμε πολλά σοβαρά δείγματα πολιτικῆς βούλησης καί τεχνολογίας.

Ὁ ἀποσπασματικός τρόπος μέ τόν ὁποῖο ἐκφράστηκε μέχρι σήμερα ἡ πολιτικὴ βούληση — δέν ἐννοῶ μόνον τήν πολιτικὴ ἡγεσία καί τά κόμματα, ἀλλά κυρίως τά πανεπιστήμια καί τόν κόσμον τῶν ἐκπαιδευτικῶν — ὑπενθυμίζει μέ ἔντονο τρόπο ὅτι ἀπό τήν ὑπαρξη τοῦ σεξισμού κάποιιοι, τουλάχιστον, δέν ἐνοχλοῦνται.

Καί δέν ἐνοχλοῦνται, δυστυχῶς, οὔτε οἱ πιό φανατικοί σεξιστές ὅταν βλέπουν τήν ἀπλοϊκότητα κάποιων ἐγχειρημάτων πού μᾶλλον προάγουν παρά καταπολεμοῦν τόν σεξισμό. Σεξισμός καί ρατσισμός εἶναι πολύ ισχυρά φαινόμενα γιά νά ἀντιμετωπισθοῦν μέ ἀπλοϊκά ἐρμηνευτικά σχήματα καί ἀπλοϊκά σχεδιασμένες παρεμβάσεις.

Ἄς γίνω στό τέλος λίγο προσωπικός. Φαντάζομαι ὅτι ὁ λόγος πού οἱ ὄργανωτές τοῦ συνεδρίου μέ κάλεσαν νά μιλήσω στή συνεδρία αὐτή, εἶναι γιατί τυγχάνει νά εἶμαι πρόεδρος ἑνός πανεπιστημιακοῦ τμήματος πού ἀπό τήν πρώτη στιγμή τῆς λειτουργίας του εἶχε στό πρόγραμμα σπουδῶν του καί στό ἐπίκεντρο τῆς προσοχῆς του τή μὴ σεξιστικὴ ἀγωγή καί ἐπιπλέον εἶναι τό πρῶτο τμήμα — καί μέχρι σήμερα τό μοναδικό στήν Ἑλλάδα — πού ἴδρυσε τομέα «Κοινωνικοῦ Φύλου καί Ἐκπαίδευσης». Ἄργά σκέφτηκα ὅτι σέ σχέση με αὐτά ἴσως θά ἦταν προτιμότερο νά μιλοῦσα γιά κάτι ἄλλο καί ὄχι γ' αὐτό πού μίλησα. Νά μιλοῦσα ἀπό τή μιά μεριά γιά ὅσα πλείστα ἀκούσαμε καί ἀκοῦμε κατά τήν ἀνάπτυξη αὐτοῦ τοῦ τομέα καί ἀπό τήν ἄλλη γιά τίς προσεκτικῆς ἐργασίες τῶν γυναικῶν-συναδέλφων μας στόν τομέα αὐτό, πού ξεπεροῦν τά ἀπλοϊκά ἐρμηνευτικά σχήματα καί δίνουν ἐλπίδες γιά ὀλοκληρωμένες παρεμβάσεις. Θά ἦταν μιά εἰκονογράφηση ἀπό τή μιά μεριά τῶν ἀντιστάσεων πού τρέφουν τήν ἀπαισιοδοξία καί ἀπό τήν ἄλλη μεριά τῆς ἐπιστήμης πού ἀναπτύσσεται καί ἀναθεομαίνει τήν αισιοδοξία.

Ἴσως μιά ἄλλη φορά.

Ἐλπίζω ὅτι τό συνέδριο αὐτό θά δώσει οὐσιαστικὴ ὠθηση πρὸς πιό ὀλοκληρωμένες καί ἀποτελεσματικῆς παρεμβάσεις στήν ἐκπαίδευση καί σᾶς εὐχαριστῶ πού μέ ἀκούσατε.

Κύριοι καί κυρίες — Gentlemen first. ὅπως εἶπαι

ΕΠΙΛΟΓΗ

Διορθώσεις στο «Δοκίμιο καί Ἐπιστημονικός Λόγος» τοῦ Π. Κιμουρτζή.

σ. 48 ἄριστ. στήλη, στίχ. 46: ὁ σχολιαστικός, δοκιμαζόμενος ἄντι ὁ σχολαστικός, δοκιμαζόμενος ἄντι ὁ σχολαστικός, σ. 49, ἄριστ. στήλη, στίχ. 18: λόγος λιτός, ἐξεταστικός καί συστηματικός ἄντι λόγος λιτός, ἐξεταστικός καί συστηματικός, σ. 49, δεξιὰ στήλη, στίχ. 58: νά ἀπαλλαγούμε ἀπό τίς συμπλεγματικῆς ἐρμηνείες πού τονίζουν τό τυχαῖο ἄντι νά ἀπαλλαγούμε ἀπό τίς συμπλεγματικῆς ἐρμηνείες πού τονίζουν τό χυδαῖο.

Με ἐκτίμηση καί χαρετισμούς
Π. Γ. Κιμουρτζή

ἡ ΑΥΓΗ

ἔχει λόγο

κ ά θ ε π ρ ω ῖ

ανανεωμένη,

αξιόπιστη,

νηφάλια

καί μαχητική

κυριακάτικη
καί ἡ ΑΥΓΗ

με τὰ **εἰθέματα**

Γνώμες καί Ἰδέες

Λόγος καί Τέχνες

ὅταν οἱ οθόνες
βουλιάζουν

ΚΕΝΤΡΙΚΟΣ ΣΧΕΔΙΑΣΜΟΣ ΚΑΙ ΕΛΕΥΘΕΡΗ ΑΓΟΡΑ ΚΑΤΑ ΤΗ ΣΟΣΙΑΛΙΣΤΙΚΗ ΜΕΤΑΒΑΣΗ

του Κώστα Σταμάτη

Ο σχηματισμός σοσιαλιστικής κοινωνίας αλληλεγγύης είναι ιστορικό έργο τιτάνιας πνοής, τό όποιο σήμερα φαντάζει νά ανήκει στό χώρο τής ουτοπίας. Η τυχόν πραγματοποίηση σοσιαλιστικής κοινωνίας θά είναι πάντοτε υπόθεση ανδρών και γυναικών πεπεισμένων — στην πλειοψηφία τους — ότι αξίζει τόν κόπο παρόμοιος κοινωνικός πειραματισμός. Όπωςδήποτε ή εγκαθίδρυση μακροπρόθεσμα μιās μη αγοραίας, συνεργατικής κοινωνίας αλληλεγγύης είναι απόλυτως αδύνατον νά προκύψει μονομιās, όπως ή Αθηνά ξεπήδησε από τό κεφάλι του Δία. Θά απαιτηθεί, και μάλιστα σέ μεγάλο ιστορικό δάθος, μία γιγάντια κινητοποίηση δυνάμεων, διαθέσεων, φαντασίας και βεβαίως πόρων γιά τήν κατά προσέγγιση έστω επίτευξη ενός τέτοιου στόχου.

Έννοείται ότι τυχόν απόπειρα ριζοσπαστικής μεταρρύθμισης θά εκδηλωνόταν ξεκινώντας από διαφορετικά σημεία αφετηρίας από χώρα σέ χώρα, ακολουθώντας διαφορετικές πορείες και θέτοντας ποικίλλουσες στοχοθεσίες. Όσα έπονται επιθυμούν απλώς νά θέσουν ορισμένα κρίσιμα ζητήματα στρατηγικής, γύρω από τά όποια ή πολιτική Αριστερά άτυχώς έχει παύσει πρό πολλού νά στοχάζεται. Τό σύντομο τούτο κείμενο δέν τρέφει πάντως φιλοδοξία νά αποτελέσει κεφάλαιο σέ συγκεκριμένο πρόγραμμα πολιτικής δράσης. Πολύ λιγότερο, επειδή σέ παγκόσμια κλίμακα θά απαιτηθεί μία πραγματική σύγκλιση τών επιπέδων ανάπτυξης ανάμεσα σέ χώρες μέ τρομακτικές ανισότητες μέχρι σήμερα. Οί αναπτύξεις πού άκο-

λουθούν άφορούν ως επί τό πλείστον ομάδες οικονομικώς προηγμένων καπιταλιστικών χωρών. Ακόμη τό κείμενο αφήνει έξω από τή θεματική του έμβέλεια πολιτικής τάξεως προβλήματα μιās σοσιαλιστικής μετάβασης.¹

Μέ αυτές τίς μεθοδολογικού χαρακτήρα προφυλάξεις, μπορεί σέ γενικές γραμμές νά λεχθεί ότι σέ μία πρώιμη και πάντως δυνητικώς έγγύτερη ιστορική φάση ό πρωταρχικός σκοπός μιās σοσιαλιστικής μεταρρύθμισης θά ήταν ή ικανοποίηση τών βασικών άναγκών όλου του πληθυσμού. Οί άνάγκες αυτές άναφέρονται σέ έξασφάλιση άπασχόλησης, αξιοπρεπούς κατοικίας και διαβίωσης, σέ στοιχειωδώς καθαρό περιβάλλον, μέ εύκολη πρόσβαση τών ανθρώπων στίς θαμίδες τής παιδείας, στή ροή τών πληροφοριών και τήν κυκλοφορία τής γνώσης, και μέ προστασία τής δημόσιας υγείας. Τά άγαθά πού χρειάζονται γιά τήν ικανοποίηση τών άναγκών αυτών καλό είναι μακροπροθέσμως νά μήν διατίθενται μέσω τών ιδιωτικών μηχανισμών τής αγοράς, δηλαδή βάσει σταθμίσεων προσφοράς και ζήτησης. Ός προς αυτά, οί τιμές μπορούν και πρέπει γά προσδιορίζονται μέ κεντρικό σχεδιασμό, σέ ένα επίπεδο ίσο προς τήν πραγματική τους αξία, άκριβώς προκειμένου νά είναι προσιτά σέ όλες τίς κατηγορίες του πληθυσμού.

Κατά τά λοιπά, ύπάρχουν και άνάγκες πού δέν είναι «βασικές» μέ τήν άνωτέρω γενική έννοια. Άνάγκες δηλαδή πού συνδέονται μέ κάποιο ευρύτερο πλαίσιο εϋημερίας, πολιτισμού, σχολής και ψυχαγωγίας. Ός προς αυτές τίς άνάγκες, γιά ένα άπροσδιόριστο εκ τών προτέρων ιστορικό διάστημα, θά ήταν άνεκτό οί τιμές τών αντίστοιχων άγαθών νά διαμορφώνονται βάσει τών κανονικοτήτων τής προσφοράς και ζήτησης. Μπο-

* Τό κείμενο αυτό αποτελεί επανεπεξεργασμένο απόσπασμα από τό βιβλίο του συγγραφέα, *Άστική κοινωνία, δικαιοσύνη και κοινωνική κριτική. Μιά κριτική θεωρία τής δικαιοσύνης*, εκδ. Ίδρύματος Σάκη Καράγιωργα, Άθήνα 1995, σ. 146-151. Άρκετές από τίς ιδέες του όφείλω στόν φίλο Μάκη Καβουριάση.

1. Σχετικά μέ αυτά βλ. προχείρως τό άρθρο μου, «Δημοκρατικός σοσιαλισμός συμβιβάζεται μέ περιορισμούς τών ελευθεριών», *Ό Πολίτης*, αρ. 118, 1992, σ. 46-52.

ρεί δηλαδή ή διαμόρφωση τών τιμών τους νά αφήνεται κατ' αρχήν στους νόμους του ανταγωνισμού καί στή λειτουργία αγοράς.² Η διάκριση τών αναγκών σε βασικές καί μή είναι καί ή ίδια ιστορικά μεταβαλλόμενη καί ζήτημα πρός έλλογη διαβούλευση υπεύθυνων καί διαφωτισμένων πολιτών. Όσο περισσότερο ή ανθρώπινη κοινωνία θά προσέγγιζε ένα επίπεδο σχετικής άφθονίας μέσωσ ικανοποίησης τών αναγκών, τόσο περισσότερο θά διευρυνόταν ό κύκλος τών βασικών αναγκών.

Ιστορικά κυμαινόμενη είναι αντίστοιχος καί ή διάκριση τών αγαθών σε εκείνα οί τιμές τών οποίων επιτρέπεται νά διαμορφώνονται μέσα από μηχανισμούς αγοράς καί σε εκείνα ως προς τά όποια είναι προτιμότερος ό κεντρικός προσδιορισμός τών τιμών καί ή συλλογική διάθεσή τους μέ αποφάσεις τής κοινότητας. Τούτο σημαίνει, επομένως, ότι γιά μακρό χρονικό διάστημα είναι αναπόφευκτη ή συνύπαρξη καί διαπλοκή διαφορετικών μορφών ιδιοκτησίας τών μέσωσ παραγωγής. Οί μορφές αυτές θά κινούνται ανάμεσα στους δύο άκραίους πόλους, άφ' ενός τής ατομικής ιδιοκτησίας καί άφ' έτέρου τής συλλογικής ιδιοποίησης. Οί οικονομικές διαδικασίες καί ή οργάνωση τών νέων σχέσεων παραγωγής θά είναι έν πάση περιπτώσει στενάς συνδεδεμένες μέ τή συνολική μορφή τής κοινωνικής οργάνωσης.³

Εφόσον ολοκληρωθεί αυτή ή μεταβατική πορεία, τότε ό σοσιαλισμός θά μπορεί νά όρισθεί ως ή μορφή κοινωνικής οργάνωσης στήν όποια τά μέσωσ παραγωγής τής κοινωνικής ζωής δέν αποτελούν πλέον αντικείμενο ατομικής ιδιοκτησίας, άλλα έχουν περιέλθει στήν ιδιοκτησία τής κοινότητας. Εφόσον δέ ή επιχειρηματικότητα δέν θά συναρτάται πλέον μέ αποφάσεις ιδιωτών-κατόχων μέσωσ παραγωγής, τότε αναγκαστικά θά περιέλθει στή δικαιοδοσία τών πολιτών-παραγωγών τής κοινωνικής ζωής. Εύχερώς γίνεται φανερό ότι ή ποιοτική ολοκλήρωση αυτής τής μετάδοσης ούτε στιγμιαίως θά γίνει ούτε και

μέ τόν ίδιο ρυθμό γιά τό σύνολο τών σχέσεων παραγωγής καί μάλιστα σε παγκόσμια κλίμακα.

Από τό ύποθετικό εκείνο σημείο καί εκείθεν, θά λειτουργεί αγορά άπλώς ως τόπος ανταλλαγών, δίχως έμπορευματικές σχέσεις. Τέτοια «αγορά» πιθανότατα θά είναι απαραίτητη κατ' άρχήν λόγω ως προς τά καταναλωτικά αγαθά. Αυτά θά αποτελούν αντικείμενο ελεύθερης κατοχής καί διάθεσης από τούς ανθρώπους. Άλλωστε θά είναι άδύνατον όλα τά μέλη τής σοσιαλιστικής κοινωνίας νά άμείβονται μέ τό άκριβές σύνολο αγαθών από τά όποια καθείς καί καθεμία θά είχε ανάγκη. Αυ-

2. Η λειτουργία «αγοράς» δίχως ατομική ιδιοκτησία σε μέσωσ παραγωγής τής κοινωνικής ζωής δέν είναι άδιανόγη υπόθεση. Για όρισμένους τύπους κατανομής πόρων ή ύπαρξη κάποιας μορφής αγοράς ένδεχομένως νά έγγυάται καλύτερα αποτελέσματα. Βλ. Κ. Τσουνκαλά, *Είδηλα πολιτισμού. Έλευθερία, ισότητα καί αδελφότητα στη σύγχρονη πολιτεία*, έκδ. Θεμέλιο Αθήνα, 1991, σ.125 καί 373-374. Alan Gilbert, *Democratic Individuality*, Cambridge University Press, 1990, σ.333. Βλ. ακόμη Γιώργου Σταμάτη, *Σχέδιο καί αγορά στις σοσιαλιστικές οικονομίες*, έκδ. Κριτική, Αθήνα 1988, ίδιος το τρίτο μέρος.

3. Αντιθέτως σοσιαλιστές οικονομολόγοι του Μεσοπολεμου, καθιερώντας ένα νεοκλασικό πρότυπο γενικής στατικής ισορροπίας, περιέγραψαν τίς οικονομικές διαδικασίες άνεξαρτήτως από την καταλιστική ή σοσιαλιστική μορφή τής κοινωνικής οργάνωσης. Θεωρούσαν τήν κατάργηση τής ατομικής ιδιοκτησίας στά μέσωσ παραγωγής ως δεδομένο πολιτικής τάξης, κείμενο έκτός τών αναλυτικών πλαισίων τής οικονομικής θεωρίας. Έτσι, κατά τή γνώμη τών «νεοκλασικών σοσιαλιστών», «ή μετάβαση από ένα καθεστώς βασισμένο στήν ατομική ιδιοκτησία σε ένα άλλο βασισμένο στήν κοινοτική ιδιοκτησία άφηνει άναλλοίωτες τίς οικονομικές διαδικασίες πού περιγράφει τό (νεοκλασικό) υπόδειμά τους». Σ. Ίωαννίδη, *Ανταγωνισμός, Αγορά καί Δημοκρατία. Μία κριτική τής νεοαυστριακής οικονομικής θεωρίας*, έκδ. Ίδρυματος Σάκη Καράγιωργα, Αθήνα 1993, σ.244.

τό σημαίνει ότι τά άτομα θά έχουν τή δυνατότητα νά αποκοιύν αγαθά πού χρειάζονται ή επιθυμοῦν καί μέσα από τή δυνατότητα ἀνταλλαγῆς τους μέ αγαθά πού ἐκάστοτε κατέχουν. Κατά δεύτερο λόγο κάποιας μορφῆς ἀγορά θά εἶναι ἴσως ἀναγκαία ἀκόμη καί ὡς πρὸς μέσα παραγωγῆς καί ἐν γένει κοινωνικούς πόρους ἀνάμεσα σέ σοσιαλιστικές ἐπιχειρήσεις διαφόρων οικονομικῶν κλάδων ή διαφορετικῶν γεωγραφικῶν περιοχῶν.

Ἐνώσεις προσώπων θά μπορούσαν νά ἰδρύνουν ὑπό προϋποθέσεις αὐτοδιαχειριζόμενες δημόσιες ἐπιχειρήσεις, εἴτε κοινῆς ὠφέλειας ή παραγωγικῆς μονάδες, χρηματοδοτούμενες ἀπό δημόσιους ὀργανισμούς καί δημόσιες τράπεζες, ἀνταγωνιζόμενες μεταξύ τους.⁴ Τέτοιες ἐπιχειρήσεις θά ἦταν ἀνεξάρτητες ἀπό τό κράτος καί σέ περίπτωση παθητικῆς θά ἦταν δεκτικές διαλύσεως καί ὑποχρεωτικῆς ἐκκαθαρίσεως. Σέ αὐτές τίς ἐπιχειρήσεις οἱ ἐργαζόμενοι θά ἦταν ἐλευθέρως συνεταιριζόμενοι πολίτες, αὐτονόμως καθορίζοντες τήν ἐργασιακή καί παραγωγική διαδικασία| δίχως ὡστόσο νά ἀποκοιύν κυριότητα ἐπί τῶν στοιχείων τοῦ ἐνεργητικοῦ τῶν ἐπιχειρήσεων. Στίς ἐπιχειρήσεις αὐτές μέρος τοῦ παραγόμενου πλεονάσματος θά μπορεῖ νά διατίθεται ὑπό μορφή πρόσθετου εἰσοδήματος μεταξύ τῶν ἐργαζομένων, ἐνῶ ἕνα ἄλλο μέρος νά ἀπορροφᾶται ἀπό δημόσιους χρηματοδοτικούς ὀργανισμούς καί βεβαίως ἀπό δημοσιονομικούς μηχανισμούς τοῦ κράτους.

Στόχος τῶν μὴ ἰδιωτικῶν ἐπιχειρήσεων θά ἦταν ὄχι ἡ μεγιστοποίηση κερδῶν ἀλλά ἡ καλύτερη δυνατή συμπίεση τοῦ κόστους παραγωγῆς, συγχρόνως μέ τήν καλύτερη δυνατή κατανομή τῶν πόρων τῆς κοινωνίας. Ὁ Oskar Lange, ἤδη στή δεκαετία τοῦ 1930, ἔχει προτείνει ἐν προκειμένῳ τρεῖς γενικούς κανόνες, ἀκολουθητέους ἀπό τίς σοσιαλιστικές ἐπιχειρήσεις: α) Ἡ ἐπιχείρηση στοχεύει στήν ἐπίτευξη τοῦ ἐλάχιστου μέσου κόστους. β) Καθορίζει τό ὕψος τῆς παραγωγῆς της στό ἐπίπεδο στό ὁποῖο ἡ τιμή τοῦ τελικοῦ προϊόντος ἀντιστοιχεῖ μέ τό ὀριακό κόστος του. γ) Ἡ παραγωγή τῶν προϊόντων κατά κλάδο οικονομίας ὀρίζεται ἐπίσης στό ἐπίπεδο πού ἀντιστοιχεῖ στή ζήτηση, ἐπιδιώκοντας ὁμοίως οἱ τιμές τῶν προϊόντων νά ἐξισοῦνται πρὸς τό ὀριακό κόστος τους.⁵

Ἡ συνδυασμένη χρήση τῶν πόρων θά εἶναι ἀποδοτική καί ὀρθολογική, ἂν κατορθῶναι ἐπίσης ὥστε ἡ συνολική ποσότητα ἑνὸς παραγόμενου ἀγαθοῦ νά ἀνταποκρίνεται στή ζήτησή του ἀπό τήν κοινωνία. Για νά διαγνωσθεῖ ὁμως ἡ ἐν λόγω ζήτηση, θά πρέπει ἡ κεντρική διεύθυνση τῆς οικονομίας νά ἀκολουθεῖ ἑτ' ἀνάγκη μίαν πειραματική μέθοδο διαδοχικῶν προσεγγίσεων ὡς πρὸς τόν καθορισμό τιμῶν σχετικῶς μέ τά αγαθά καί τούς συντελεστές τῆς παραγωγῆς. Ἀκόμη καί ἂν τοῦτο ἐνδεχομένως θά συνέβαινε μέ βραδύτερο βαθμό, σέ σύγκριση μέ ὅ,τι γίνεται στίς κεφαλαιοκρατικές οικονομίες, τό κοινωνικό κόστος λειτουργίας τῆς οικονομίας συνολικῶς θά εἶναι σαφῶς μικρότερο. Ἄλλωστε δέν εἶναι καθόλου βέβαιο ὅτι ὁ μεμονωμένος ἐπιχειρηματίας στόν καπιταλισμό διαθέτει ἐπαρκῆ ἐπιπέδεια τοῦ συστήματος, προκειμένου νά ἀντιδρᾷ μέ μεγαλύτερη ταχύτητα προσαρμογῆς ἀλλά καί μέ μεγαλύτερη ὀρθότητα στίς ἀποφάσεις του.

Σέ δεδομένη σύνθεση πραγμάτων, ὁ κοινωνικοποιημένος δημόσιος (μὴ κρατικός) τομέας τῆς οικονομίας⁶ θά μπορούσε νά θεωρεῖται ὅτι προσφέρει στούς ἐργαζομένους καλύτερες συνθήκες ἀπασχόλησης σέ σύγκριση μέ τούς τομεῖς ἰδιωτικῆς οικονομίας, εἴτε κεφαλαιοκρατικῆς εἴτε συνεταιριστικῆς φύσης. Ἐφόσον θά πρόκειται γιά συλλογικῶς διαχειριζόμενες μονά-

δες μέ οικονομική δημοκρατία, μέ ἐξασφαλισμένη καί ποιτική ἀπασχόληση, μέ ἐγγύηση ἑνὸς ἱκανοποιητικοῦ ἐλάχιστου μισθοῦ, πολλοί ἄνθρωποι θά προτιμοῦσαν νά ἐργασθοῦν ἐκεῖ. Ὡς πρὸς τό ἐπίπεδο ἀμοιβῶν, σέ αὐτόν τόν τομέα οικονομίας μπορεῖ νά γίνεται μία ἐσωτερική διαφοροποίηση καί κλιμάκωση ἀμοιβῶν, μέσα σέ εὐλογα πλαίσια, μέ ἀποφάσεις τῶν ἰδιῶν τῶν αὐτοδιαχειριζόμενων μονάδων.

Ὅσοι πάλι προτιμοῦν νά ἀπασχοληθοῦν σέ συνθήκες ἰδιωτικῆς οικονομίας, δηλαδή σέ κεφαλαιοκρατική ή συνεταιριστική ἐπιχείρηση, θά ἀναλαμβάνουν τούς κινδύνους καί τίς ἀβεβαιότητες πού αὐτό συνεπάγεται. Ὡστόσο, σέ μίαν κοινωνία ἀλληλεγγύης δέν ἐπιτρέπεται ἡ πολιτικῶς ὀργανωμένη κοινότητα νά ἐγκαταλείπει τούς μισθωτοὺς τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ τομέα, πολύ λιγότερο τούς ἀνέργους, στήν τύχη τους. Τό κράτος προνοίας ἔχει ἐπινοήσει σημαντικούς θεσμούς κοινωνικῆς προστασίας, οἱ ὁποῖοι ἀξίζει νά ἐνδυναμωθοῦν σέ συνθήκες σοσιαλιστικῆς ἀνάπλασης τῆς κοινωνικῆς ζωῆς.

Ὁ συνδυασμός κεντρικοῦ σχεδιασμοῦ καί ἐλευθέρης ἀγορᾶς, κατά τή μεταβατική φάση, θά ἐπηρεάζει ὄχι μόνο τόν προσδιορισμό τῶν τιμῶν τῶν ἀγαθῶν κατά τά ἀνωτέρω, ἀλλά καί μίαν ὀλόκληρη σειρά ζητημάτων διαχείρισης τῆς οικονομίας καί τῆς κοινωνίας. Τέτοια ζητήματα ἀφοροῦν τήν κατανομή, τό εἶδος καί τό ὕψος τῶν ἐπενδύσεων, τίς προτεραιότητες τῆς ἀνάπτυξης, τή διάρκεια τῆς ἐργασίας, τή διεθνή ἐνσωμάτωση τῶν οικονομῶν τῶν χωρῶν, τή διάθεση τοῦ πλεονάσματος κ.ο.κ. Τά ζητήματα-αὐτά δέν μποροῦν νά ἀφήνεται σέ ἐπί μέρους ἐπιχειρήσεις, ἔστω καί αὐτοδιαχειριζόμενες, διότι οἱ ἐπιλογές τους ἀνταποκρίνονται σέ περιορισμένο ὀρί-

ζοντα εμπειριών. Θα εξακολουθούν επομένως να αντιμετωπίζονται από κεντρικές θαμνίδες αποφάσεων, συντονισμού και έλεγχου, που θα λειτουργούν δημοκρατικά σε τοπική, εθνική και σε περιφερειακή κλίμακα.

Η εντυπωσιακή ανάπτυξη της πληροφορικής προσφέρει σήμερα και ακόμη περισσότερο στο μέλλον μεγάλες δυνατότητες για συλλογή και αξιοποίηση των εκάστοτε κρίσιμων πληροφοριών, σχετικά με την παραγωγή και την κυκλοφορία των αγαθών, σχετικά με τη διαμόρφωση των τιμών τους, με τις παραγωγικές δυνατότητες που παρουσιάζονται και εν γένει με τις οικονομικές δραστηριότητες. Οι πληροφορίες αυτές αφορούν κλάδους και επιχειρήσεις, σε τοπικό, περιφερειακό, εθνικό αλλά και διεθνές επίπεδο. Η πρόσφορη επεξεργασία και αξιοποίησή τους διανοίγει τη μοναδική δυνατότητα στην ανθρώπινη ιστορία για μία δίκαιη κατανομή των όρων της κοινωνικής παραγωγής και για την επίτευξη ενός υψηλότερου επιπέδου ευημερίας. Σήμερα γίνεται εύχερως κατανοητό ότι αυτή η τεχνική δυνατότητα έλειπε τόσο κατά την εποχή της σοβιετικής επανάστασης όσο και κατά την εποχή που διατυπώθηκαν κατά του κεντρικού σχεδιασμού της οικονομίας οι γνωστές επικρίσεις, ιδίως της νεοαυστριακής σχολής οικονομικής σκέψης.⁷

Ίσως η βασικότερη από τις αντιρρήσεις αυτές αφορούσε πράγματι όχι τη λογική συνοχή όσο το πρακτικώς ανεφάρμοστο της σοσιαλιστικής πρότασης, αντιτείνοντας στην τελευταία, πρώτον, ότι θα ήταν αναγκασμένη να προσφεύγει σε ατελείωτους υπολογισμούς τιμών, δεδομένων και ένδεχομένων και, δεύτερον, ότι η σοσιαλιστική πρόταση θα αδυνατεί να αφομοιώσει δόλοκληρη τη γνώση που κατέχουν τα μέλη της κοι-

νωνίας. Η πρώτη αντίρρηση υπερκεράζεται με τις πρωτοφανέστερες δυνατότητες της ηλεκτρονικής τεχνολογίας για επεξεργασία και διάχυση της γνώσης, σε συνδυασμό με την αύξηση της διαφάνειας στη λειτουργία μιας όντως σοσιαλιστικής οικονομίας και δημοκρατικής κοινωνίας. Η δεύτερη αντίρρηση, ήδη από τον Μεσοπόλεμο, κάμφθηκε έπαρκώς με τη σκέψη ότι, όπως σε καθεστώς κρατικής διεύθυνσης της κεφαλαιοκρατικής οικονομίας έτσι και σε συνθήκες σοσιαλιστικού μετασχηματισμού, αρκεί να εξασφαλίζεται κεντρικά κάποια συνολική εικόνα για τη λειτουργία της οικονομίας και τις γενικές τάσεις της, πράγμα ιστορικώς εφικτό.

Ας επαναλάβουμε ακόμη μία φορά ότι τα προβλήματα της σοσιαλιστικής αναμόρφωσης των αστικών κοινωνιών παραπέμπουν στην ιδιαίτερη σύνθεση, τις από κοινού στοχεύσεις και τις αξίες πολιτισμού των δυνάμεων που θα αναλάμβαναν να φέρουν σε πέρας παρόμοιο έργο. Το στοιχείο του σοσιαλισμού θα είναι μονίμως εκκρεμές, με την έννοια ότι θα αναμετριέται ακατάπαντα με την εκάστοτε έναπομένουσα ανισότητα, κοινωνική ανελευθερία και φτώχεια. Ο σοσιαλισμός δεν είναι ένα πείραμα που μπορεί να επιτύχει με στιγμιαίο τρόπο και μάλιστα σε εκτέλεση προϋπάρχοντος πειραματικού σχεδίου, επεξεργασμένου μέχρι την τελευταία του λεπτομέρεια. Είναι, αντιθέτως, μία κολοσσιαία πορεία για την κατά το δυνατόν υλοποίηση των σοσιαλιστικών αξιών ουσιαστικής και ίσης ελευθερίας. Οποιαδήποτε προσπάθεια για πραγμάτωση των σοσιαλιστικών αξιών καταδικάζεται να είναι ιστορικώς ανέκδοτη και ανεπανάληπτη.

4. Μία πολύ καλή πραγμάτευση των ζητημάτων της σοσιαλιστικής μετάβασης μπορεί κανείς να βρει στο τεύχος 14 της επιθεώρησης *Actuel Marx, Nouveaux modèles de socialisme*, σε σχετικά κείμενα των John Roemer, Fred Block, David Schweickart, Diane Elson, Tony Andréani, Marc Feray, 1993, σ. 19-134. Πρβλ. Τάκη Φωτόπουλου, «Οι οικονομικές βάσεις της οικολογικής κοινωνίας», *Κοινωνία και Φύση*, αρ. 3, 1993, σ. 15-50. Στόν αγγλοσαξονικό κόσμο δρίσκεται σε εξέλιξη μία συζήτηση σχετικά με «σοσιαλισμό της αγοράς», περί της οποίας βλέπε μεταξύ άλλων τις συμβολές των Alec Nove, *The Economics of Feasible Socialism Revisited*, 2η έκδ., Harper Collins Academic, London 1993. David Miller, *Market, State and Community. Theoretical Foundations of Market Socialism*, Clarendon Press, Oxford 1990. Allen Buchanan, *Ethics, Efficiency and the Market*, Rowman-Allanheld, Totowa N.J. 1985. John Roemer, *The Future of Socialism*, Verso, London 1994. Πρβλ. Joachim Hirsch, *Kapitalismus ohne Alternative?*, VSA-Verlag, Hamburg 1990.

5. Ως προς αυτά βλ. Σ. Ίωαννίδη, *δ.π.*, σ. 234-235.

6. Βλ. ιδίως Tony Andréani, «Thèses pour un socialisme non étatiste», στο *Actuel Marx, L' idée du socialisme a-t-elle un avenir?*, PUF, Paris 1992, σ. 147-161. Tony Andréani, Marc Feray, «De l'autogestion au socialisme associatif», στο *Actuel Marx, Nouveaux modèles de socialisme*, *δ.π.*, σ. 113-114. Tony Andréani, «Démocratie représentative, délégative, directe», στο *Actuel Marx, Les paradigmes de la démocratie*, 1994, σ. 181-199.

7. Για τις αντιρρήσεις των Mises και Hayek απέναντι στα πρότυπα «νεοκλασικού σοσιαλισμού» των D.H. Dickinson και O. Lange, κατά τον Μεσοπόλεμο, βλέπε την κατατοπιστική παρουσίαση του Σ. Ίωαννίδη, *Αγору και Δημοκρατία*, *δ.π.*, σ. 226 έπ., 231 έπ., 236 έπ. A. Buchanan, *Ethics, Efficiency and the Market*, *δ.π.*, σ. 104-116.

Η ΖΩΓΡΑΦΟΣ ΕΛΕΝΗ ΑΛΤΑΜΟΥΡΑ:

”Αγνωστες πτυχές του έν Φλωρεντία βίου της

της Γιώτας Κραβαρίτου

Ι. “Οτι η Έλενη Μπούκουρη-Αλταμούρα είναι μία σπουδαία σύγχρονη γυναίκα δημιουργός¹ είναι γνωστό ήδη από τά τέλη του περασμένου αιώνα, όταν ή μεγάλη κυρία του ελληνικού φεμινισμού και εκδότρια της *Εφημερίδος των Κυριών* Καλλιρρόη Παρέν τήν «ανακαλύπτει» τό 1890. Ανακαλύπτει δηλαδή, διαβάζοντας λένε εφημερίδες, ότι έχει ζήσει στην Άθήνα μία Έλληνίδα ζωγράφος σπουδαγμένη στό έξωτερικό, πού ήταν μέλος — εκλεγμένη έλλανοδίκης —, παρ’ ότι γυναίκα, τών επιτροπών πανελληνίων διαγωνισμών ζωγραφικής — τών ολυμπιακών εκθέσεων.² Ψάχνει και βρίσκει ότι ζει αποτραβηγμένη στίς Σπέτσες, τήν επισκέπτεται και συζητά μαζί της — θά δημοσιεύσει στην *Εφημερίδα των Κυριών* τό σχετικό άρθρο^{2α} — θά τήν πείσει μάλιστα νά επισκεφτεί μετά από πολλά χρόνια και γιά τελευταία φορά τήν Άθήνα.³ Η ζωή τής Έλενης Άλταμούρα έγινε επίσης γνωστή μέ τό διβλίο τής Άθηνάς Ταρσούλη πού φέρει ως τίτλο τό όνομά της και δημοσιεύτηκε στόν Μεσοπόλεμο. Έτσι γνωρίζουμε σέ γενικές γραμμές ότι κατόρθωσε νά ανατρέψει μία σειρά από έμπόδια και άπαγορεύσεις πού δέν επέτρεπαν στό φύλο, στό όποιο άνήκε, νά σπουδάσει, νά καταρτισθεί και νά δημιουργήσει στό χώρο τής τέχνης. Ωστόσο ούτε μελέτες ούτε διογραφία της ολοκληρωμένη ή εργογραφία της ύπάρχει ακόμη. Τό χειρότερο είναι ότι πρόσφατες ιστορίες τέχνης και εγκυκλοπαίδειες γράφουν γι’ αυτήν πολύ λιγότερα απ’ ό,τι οί παλιές ή και τήν ξεχνούν έντελώς. Παρ’ όλο πού ή περίπτωση της συγκινεί, ιδιαίτερα όσες γνωρίζουν τήν ύπαρξή της — λόγω τών άτυχών και τραγικών θανάτων δικών της πού τήν έπληξαν στή ζωή, αλλά όπως φαίνεται έπληξαν καιρία και τή δημιουργικότητά της. Παρουσιάζονται εδώ όρισμένα στοιχεία πού έχουν σχέση μέ τό γάμο της, πού δρέθηκαν σέ διάφορα άρχεία τής Φλωρεντίας. Θέλω νά δείξω όρισμένες άγνωστες πτυχές τής ζωής της, κρυμμένες έπιμελώς γιά πάρα πολλά χρόνια, πού θά μπορούσαν νά βοηθήσουν ως έναν βαθμό στην κατανόηση τής «ανατρεπτικής» συνθήκης πού δημιούργησε ή ίδια γιά τόν έαυτό της και τό έργο της αλλά και στους λόγους πού τήν ύπονόμισαν — και καθήλωσαν τή ζωγράφο.

Πολύ συνοπτικά: Η Έλενη Μπούκουρη-Αλταμούρα γεννιέται στίς Σπέτσες τό 1821, ό πατέρας της είναι ένας τολμηρός ναυτικός πού παίρνει μέρος στην Έπανάσταση του 1821 και έχει άλλες δύο άδελφές και έναν άδελφό. Θά λάβει έξαιρετική μόρφωση, πρώτα στό Ναύπλιο, τήν πρώτη πρωτεύουσα, και μετά στην Άθήνα, όπου είναι μαθήτρια στή Σχολή Χίλλ και εκδηλώνεται ή κλίση της στή ζωγραφική. Έχει ως δάσκαλο ζωγραφικής τόν Ιταλό Ραφαήλ Τσέκοι, ζωγράφο και φιλέλληνα, πού είχε μαθητές και τόν Νικηφόρο Λύτρα και τόν Νικόλαο Γύζη.⁴ Γενικά ή Έλενη Άλταμούρα είναι «πολιτικοποιημένη», όπως θά λέγαμε σήμερα. Ζει άνάμεσα σέ άνθρώπους πού έλαβαν μέρος στην Έπανάσταση και συνεχίζουν νά ασχολούνται μέ τήν πολιτική. Συγγενείς της κατέχουν πολιτικές θέσεις — ναύαρχοι, θεϊός ύπουργός — και ή ίδια της ή οικογένεια, πού είναι δημοκρατική, έχει σχέσεις μέ κύκλους του παλατιού. Η πολύγλωσση Έλενη, πού οί γονείς της είναι άλβανόφωνοι, πείθει τόν πατέρα της, ό όποιος έν τώ μεταξύ στην Άθήνα θά ασχοληθεί και μέ τό θέατρο ως έπιχειρηματίας,⁵ νά τήν πάει στην Ιταλία γιά νά σπουδάσει ζωγραφική. Δέν προλαβαίνουν καλά καλά νά φτάσουν εκεί και ξεσπά σέ πόλεις τής Νότιας Ιταλίας τό επαναστατικό κίνημα γιά τήν ένωση τής Ιταλίας, στό όποιο συμμετέχει και ό ζωγράφος Σαβέριο Άλταμούρα, πού πρωτοσυναντά στην Νάπολη, μόλις πατούνε τό πόδι τους στην Ιταλία, και θά ξαναβρεί τυχαία μετά από δύο χρόνια στή Φλωρεντία.⁶ Στή διάρκεια αυτών των δύο ετών σπουδάξει ζωγραφική σέ γνωστές σχολές ζωγραφικής, όπως είναι ή Σχολή του “Οδερμπεκ, θρησκευτικής κατευθύνσεως και προοραφηλικών τάσεων.⁷

Η Έλενη ζωγραφίζει ακατάπανστα και στην αρχή της στενότερης γνωριμίας της μέ τόν Σαβέριο Άλταμούρα στή Φλωρεντία, μέ τόν όποιο θά κάνει τρία παιδιά. Έπιστρέφει στην Άθήνα τό 1857, όπου συνεχίζει νά ασχολείται μέ τήν τέχνη της, κυρίως ως καθηγήτρια σχεδίου και ζωγραφικής, μέχρι τό 1877, όποτε και, λόγω του θανάτου των παιδιών της, αποσύρεται στό πατρικό της στίς Σπέτσες, εγκαταλείποντας τή ζωγραφική μέχρι τό θάνατό της, τό 1900.

II. Η ανατροπή της απαγορευτικής συνθήκης

Τό χαρακτηριστικό γνώρισμα στην πορεία της Έλένης Άλταμούρα είναι η άρση, με τρόπους πρωτότυπους, τολμηρούς και ευφάνταστους όλων των εμποδίων, έτσι ώστε να δημιουργηθούν οι ιδανικές συνθήκες που θά της επιτρέψουν την καλλιτεχνική δημιουργία. Η Έλένη: σπάει το φράγμα της απαγόρευσης¹ που στην Ελλάδα εκείνη την εποχή ήταν βέβαια ακόμη ισχυρότερο απ' ό,τι στη Δύση. Γιατί όχι μόνο για τις γυναίκες της Ελλάδας αλλά ούτε και για τους άνδρες δεν είναι εύκολο να σπουδάσουν τέχνες, να σπουδάσουν ζωγραφική στη χώρα τους, σ' αυτό το νεότερο ανεξάρτητο κράτος, όπου δεν υπάρχουν κατ' ουσία σχολές, ακαδημίες καλών τεχνών ή έστω παράδοση ακαδημαϊκής ζωγραφικής: μόλις και μετά βίας αρχίζει να εμφανίζεται.

Άναιρεί αυτή την απαγόρευση, κατ' αρχάς αρνούμενη να ακολουθήσει τον «φυσικό» της προορισμό, να έρθει εις γάμον κοινωνίαν, σέ αντίθεση με τις δύο άλλες αδελφές της, οι οποίες μάλιστα καλοπαντρεύονται. Όταν φεύγει με τον πατέρα της για την Ιταλία τό 1848 είναι 27 χρόνων, ήδη «μεγαλοκοπέλα». Δεν γνωρίζουμε τίποτε για ένδεχόμενες έρωτικές σχέσεις — ή σκέψεις της σχετικές — κατά την περίοδο αυτή.

Άναιρεί την απαγορευτική συνθήκη για τή δημιουργία που επιβάλλεται στό φύλο της, ζωγραφίζοντας και διαβάζοντας, καλλιεργώντας τις γλώσσες τις ευρωπαϊκές, μελετώντας αρχαία — διαβάσε «Όμηρο και Πίνδαρο», θά γράψει αργότερα ο Σαδέριο Άλταμούρα, «όπως έμεις διαβάζουμε έφημερίδα».²

Άναιρεί την απαγορευτική συνθήκη πείθοντας τον πατέρα της να τή συνοδεύσει στην Ιταλία και να παραμείνει εκεί ή ίδια για να σπουδάσει ζωγραφική. Φυσικά ήταν πο-

λύ τυχερή που είχε την ύποσπριξη και την κατανόηση του Ίωάννη Μπούκουρη — σέ αντίθεση με την Έλισάβετ Μαρτινέγκου, παρ' όλο που ο δικός της πατέρας ήταν μορφωμένος και άνηκε στην άνώτερη κοινωνική τάξη.¹⁰

Άναιρεί την απαγορευτική συνθήκη βάζοντας ρούχα άντρικά, κόβοντας τά μαλλιά της, ζώντας σάν άνδρας μέσα στις σχολές που σπουδάσει στην Ιταλία — ή Σχολή του Όδεριμπεκ μάλιστα, στην όποια φοίτησε, κοντά στη Ρώμη, ήταν μία άυστηρή σχολή-μοναστήρι.

Άναιρεί την απαγορευτική συνθήκη για τό φύλο της τριγυρνώντας με κραγιόν στό χέρι και σχεδιάζοντας στην Περούτζια, στην Άσσιζη, στη Φλωρεντία ή τή Σιένα.

Τά έργα της, τά σχεδιάσματα και τά λευκώματα που διασώζονται από αυτή την εποχή δείχνουν ένα λαμπρό ταλέντο, μία ζωγράφο με μεγάλες δυνατότητες, όπως φαίνεται από τον πίνακά της τον όνομαζόμενο «Άπελπισία» και τό γυμνό με μολύδι, τή Σαπφώ ή τον πίνακα που έμπνέται από σίχους του Δάντη.

Στην αρχή του δεσμού της με τον ζωγράφο Σαδέριο Άλταμούρα δουλεύουν μαζί, είτε στό άτελίε του στη Φλωρεντία — έχοντας μάλιστα τό ίδιο μοντέλο — είτε στις έξοχές της Τοσκάνης, όπως γράφει ο ίδιος ο άντρας της στην αυτοβιογραφία του.¹¹

Ένδεχομένως ή πρώτη αναχαίτιση της δημιουργικότητας της να έχει σχέση όχι με τό δεσμό αυτόν καθ' αυτόν αλλά με τις έγκυμοσίνες και τή φροντίδα που δημιουργούν για κάθε γυναίκα τά παιδιά και ή οικογένεια. Αυτό είναι μία υπόθεση που ίσως και να μην ισχύει καθ' ολοκληρίαν, άλλωστε δεν είναι αυτές οι περιό τόν γάμον δυσκολίες που θά λανον την Έλένη Άλταμούρα να παρατήσει τό χρωστήρα της. Άλλα γεγονότα, άσύγκριτα πιό τραγικά, είναι εκείνα που θά νεκρώσουν τελικά τό δημιουργικό της χέρι.

1. Mario Simone (έπιμ.), Saverio Altamura. pittore-patriota foggiano nell' autobiografia nella critica e nei documenti. Foggia 1967. Άθηνάς Ταρσούλη, Έλένη Άλταμούρα, Άθήνα 1934. Στέλιου Λυδάκη, Έλληνες ζωγράφοι, τόμ. Γ': Η ιστορία της νεοελληνικής ζωγραφικής (16ος-20ός αιώνας), Άθήνα 1976, διάσπαρτα, Έλένης Βαρίκα, Η έξέγερση των κυριών, Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος, Άθήνα 1987. Εύθυμίας Γεωργιάδου-Κούντουρα, «Πρωτοπόρες Έλληνίδες ζωγράφοι», περ. Έντευκτήριο, τεύχ. 2, Φεβρ. 1988, σελ. 71 έπ., Χάρο. Σχολινάκη-Χελιώτη, Έλληνίδες ζωγράφοι 1800-1922 (διδάκτ. διατρ.), Άθήνα 1990, Mischa de Vreede, Een gelijkend portret, Uitgeverij De Arbeiderspers, Amsterdam 1990, τής ίδιας, «Eleni achterna. Een Kunstreis van Napels via Rome naar Florence in het spoor van de Griekse schilderess Eleni Altamura», περ. Elegance, Ιούλιος 1988, σελ. 34 έπ. Βλ. επίσης συλλογικό έργο Κενά στην ιστορία της τέχνης, γυναίκες δημιουργοί, Γκοδόστης, Άθήνα, 1993.

2. Βλ. Ταρσούλη, ό.π., σελ. 30. Κατά τον Στ. Λυδάκη, ή Έλένη μετέιχε στην έπιτροπή κρίσης ύποτροφιών του σχολικού έτους 1868-69. βλ. Στ. Λυδάκη, ό.π., σελ. 97.

2α. Καλλιρρόης Παρέν, «Έλένη Άλταμούρα Β.», Έφημερίδα των Κυριών, 27 Μαΐου 1890, σελ. 1-3.

3. Θά τήν πείσει κώλας να τής τραγουδήσει — ή Έλένη είχε σπουδάσει μουσική κι ήταν καλλιφώνη. Τό μυθιστόρημα της Καλλιρρόης Παρέν Η χειραφετημένη, που δημοσίευσε σέ συνέχειες στην Έφημερίδα των Κυριών από τον Ιανουάριο του 1899 έως τον Άπριλιο του

1900 — ή ηρωίδα της είναι μία γυναίκα ζωγράφος ή όποια ζει από την τέχνη της, πρέπει να έχει έμπνευσθεί και από τή ζωή της Άλταμούρα.

4. Βλ. Άντώνη Κωτίδη, Ζωγραφική 19ου αιώνα, Έκδοτική Άθηνών, Άθήνα, 1995. Ό Τσέκολι είναι ο μόνος ξένος που δρίσκεται κλεισμένος στό σπίτι του Μακρυγιάννη τό βράδυ της 3ης Σεπτεμβρίου 1843, όπως συνάγεται από τήν έπιστολή του Μακρυγιάννη προς τήν έφημερίδα Ζέφυρος άρ. φύλ. 152/12 Σεπτεμβρίου 1843, με άρ. Α. 342-6 σέ: Ρεάς Γαλανάκη, Κείμενα Μακρυγιάννη, Έπιλογή, Όλκος, 1974, σελ. 93.

5. Μεγάλη Έλληνική Έγκυκλοπαίδεια (Δρανδάκη), τόμ. Β' σελ. 258 έπ., επίσης Γ.Π. Σταματίου, «Τό θέατρο Γιάννη Μπούκουρα», περ. Ιστορία, τεύχ. 116, Φεβρ. 1978, σελ. 92 έπ.

6. Αυτοβιογραφία, ό.π., σελ. 25, δλ. και Γ. Κραδαρίτου, «Έλένη Άλταμούρα» έφημ. Η Καθημερινή, Κυριακή 6.10.1996, αφιέρωμα: Η γυναίκα στη Νεοελληνική Τέχνη.

7. Βλ. ένδεικτικά Ι.Μ. Παναγιωτόπουλου, «Προοραφηλίται», λήμμα στη Μεγάλη Έλληνική Έγκυκλοπαίδεια, τόμ. Κ, σελ. 766 και σημείωση Νίνας Άθανάσογλου για τους Ναζαρητούς, σέ: Έλληνες ζωγράφοι, τόμ. Α': Από τον 19ο αιώνα στον 20ό, Άθήνα 1974, σελ. 350.

8. Βλ. Σ. Λυδάκη, ό.π., σελ. 309 και 355.

9. Βλ. τήν αυτοβιογραφία του Σ. Άλταμούρα, ό.π., σελ. 26.

10. Έ. Μουτζάν-Μαρτινέγκου, Αυτοβιογραφία, εισαγωγή-σημειώσεις: Κ. Πορφύρης, Άθήνα 1956.

11. Ό.π. σημ. 8.

Ὅσοι καί τὰ τοῦ γάμου της εὐκολα δέν ὑπῆρξαν, ὅπως φαίνεται ἀπό τὰ ντοκουμέντα πού βρέθηκαν σέ διάφορα ἀρχεῖα τῆς Φλωρεντίας.

III. Ἡ σχέση της μέ τόν Σαβέριο Ἀλταμούρα: «ἐκκαθολικισμός», γάμος καί ἄλλα μυστικά

Πρὶν γίνει ὁ γάμος τῶν δύο ζωγράφων στή Φλωρεντία, ἔζησαν περίπου τρία χρόνια μαζί. Εἶναι ἐντυπωσιακό ὅτι κανεῖς δέν μιλά οὔτε ὑπαινίσσεται τήν ἐποχὴ τῆς ἐλεύθερης συμβίωσής τους στή Φλωρεντία καί τὰ προβλήματα πού ἀντιμετώπισαν. Οὔτε ὁ Σαβέριο στήν αὐτοβιογραφία του οὔτε ἡ Ἐλένη στή συνέντευξη πού δίνει στήν Καλλιρρόη Παρέν οὔτε καί ἡ οἰκογένεια: Θέλουν νά καλύψουν ὀρισμένα γεγονότα πού τούς συνέβησαν καί πού δέν ἦταν σύμφωνα μέ τὰ ἦθη τῆς ἐποχῆς καί τίς ἀρχές τῶν καλῶν οἰκογενειῶν. Ἔτσι, ὁ Σαβέριο, ἐνῶ στήν αὐτοβιογραφία του γράφει ὅτι τὸ πρῶτο τους παιδί — ἡ πρωτογέννητη, ὅπως γράφει χαρακτηριστικά — εἶναι ἡ Σοφία, πού παίρνει τὸ ὄνομά της, καί τὸ δεύτερο ὀνομάστηκε Ἰωάννης πρὸς τιμὴν τοῦ πατέρα τῆς Ἐλένης, δέν λέει ὅτι γεννήθηκαν ἐκτός γάμου.¹² Πάντως οἱ δυσκολίες γιὰ τὴ σύναψη τοῦ γάμου ὀφείλονται ἴσως κατ' ἐξοχὴν στό διαφορετικὸ δόγμα στό ὅποιο ἀνήκει ὁ καθένας, ὀρθόδοξη ἡ Ἐλένη, καθολικὸς ὁ Σαβέριο, ὁ ὁποῖος γράφει: «Ἀφοῦ ἦρθε ἕνας ἀδελφός της στή Φλωρεντία, παντρευτήκαμε μετὰ κοινὴ συμφωνία ὕστερα ἀπὸ πολλὰς δυσκολίες ὀφειλόμενες στή διαφορὰ τῶν θρησκειῶν».¹³

Ἀπὸ ἔρευνες πού κάναμε μέ τὴ Νίκη Κονιόρδου στή Φλωρεντία, προκύπτουν τὰ ἐξῆς νέα στοιχεῖα, ὅπως καταμαρτυροῦνται ἀπὸ ἔγγραφα πού βρέθηκαν στὰ ἀρχεῖα τῆς πόλης.

Γιὰ νά μπορέσει νά παντρευτεῖ τόν Σαβέριο Ἀλταμούρα ἡ Ἐλένη Μπούκουρη πρέπει νά ἀπαρνηθεῖ τὸ ὀρθόδοξο δόγμα καί νά γίνει καθολικὴ. Γιὰ νά γίνει καθολικὴ, σύμφωνα μέ τούς κανόνες τῆς Καθολικῆς Ἐκκλησίας χρειάζεται νά κάνει μαθήματα πού τὴν κατηχοῦν στὸν καθολικισμό. Ἐνδεχομένως νά βρέθηκε σέ δύσκολη θέση καί νά ὑπέκρινε στίς διάφορες πιέσεις καί ἀνάγκες, δεδομένου ὅτι ὁ πατέρας της τὴν εἶχε ἀναθρέψει μέ τὰ ἔθνη ἀιδεώδη. Οἱ Ἰταλοὶ φίλοι της τὴν ἄκουγαν νά μιλά μέ ἐνθουσιασμό γιὰ τὴν Ἑλληνικὴ Ἐπανάσταση — ἡ Ἰταλία ἐκείνη τὴν ἐποχὴ δέν εἶχε ἀκόμη, ὡς γνωστόν, ἔνωθεῖ καί βρισκόταν σέ ἐπαναστατικὴ περίοδο καί ἡ Ἐλένη μετέφερε στοὺς νεαροὺς ἐπαναστατημένους καλλιτέχνες τὴν ἐμπειρία τῆς Ἑλλάδας. Ὁ πατέρας της, ἀφήνοντάς τιν μόνη στήν Ἰταλία, τῆς εἶπε, σύμφωνα μέ τὴν βιογράφο της Ἀθηνᾶ Ταρσούλη:¹⁴ «Παιδί μου, μὴν ξεχνᾷς ὅτι εἶσαι Ἑλληνίδα», πράγμα πολὺ πιθανὸ γι' αὐτὸν τὸν πατριώτη ἀλφανόφωνο, μέ ἑλληνικὴ συνείδηση καί φίλο τῶν τεχνῶν, πού, ὅπως γράφει ἡ ἴδια: «Ἡσθάνετο ἐνθουσιασμόν διὰ πᾶν ὅ,τι μέγα καί ἐξέφραζεν ἐν τῇ ἀπλῇ αὐτοῦ γλώσσᾳ τὸν θαυμασμόν του. Αἱ ἀρχαιοτήτες τοῦ ἐπροξένουν μεγάλην ἐντύπωσιν καί θεωρῶν αὐτάς ἐν τοῖς μεθ' ἡμῶν περιπάτοις ἡρώτα, ἐξήτητη πληροφορίας». Αὐτὸς πού ἔχοντας προσλάβει γιὰ τὰ παιδιά του καθηγητὴ ἀρχαίων ἑλληνικῶν ὅταν γινόταν τὸ μάθημα ἔμενε μέσα στό δωμάτιο γιὰ νά ἀκούει καί αὐτός, «ἀκροαζόμενος τοῦ μαθήματος», ὅπως γράφει ἡ Ἐλένη. Ὁ ὁποῖος

χάρισε στό ἔθνος «δέκα χιλιάδων ταλλήρων ἀλύσεις ἄς εἶχε δώσει ἐν καιρῷ τοῦ ἀγῶνος». «Χαρίζω αὐτὰ εἰς τὸ ἔθνος», εἶπε. «Τὸ ἔθνος τὸ νεογνὸν εἰς τὸν νοῦ του, μέ πόσας ἐλπίδας καί μέ πόσα θέλητρα ἦτο ἐστολισμένο».¹⁵

Γιὰ νά γίνει ὁ γάμος της μέ τόν Ἀλταμούρα, ἡ Ἐλένη ὀφείλει νά ἀπαρνηθεῖ ἐπίσημως τὸ ὀρθόδοξο δόγμα, κατὰ βέβαια πού ποτὲ δέν θὰ ὁμολογηθεῖ — ἀπ' ὅσο γνωρίζουμε — δημοσίως.

Ἔτσι, σύμφωνα μέ τὸ ἔγγραφο πού φέρει ἡμερομηνία 6 Ἀπριλίου 1853, ἡ Ἐλένη δηλώνει μέ τὸν ἐπίσημο τρόπο ὅτι «Ἐγὼ ἡ Ἐλένη Μπούκουρη Ἑλληνίδα σχισματικὴ, ἀνύπαντρη ἡλικίας 26 χρονῶν, * καθομολογῶ ἐνώπιον τῆς Ἁγίας Τριάδος, ὅλης τῆς ἐπουράνιας ἀκολουθίας καί τῶν παρευρισκομένων μαρτύρων ὅτι μετανοῶ μ' ὅλη μου τὴν καρδιά γιὰ ὅλες τίς πλάνες μου ἐναντι τῆς ἁγίας μητρὸς καθολικῆς ἀποστολικῆς ρωμαϊκῆς ἐκκλησίας, τίς ὁποῖες ἀποκηρύσσω καθ' ὀλοκληρίαν καὶ ὀρκίζομαι στήν Ἁγία Γραφή καί ὑπόσχομαι ἀπὸ τώρα καί στό ἐξῆς νά τίς ἀντιμετωπίζω μέ φρίκη καί ἀποτροπιασμό, μέ τὴ χάρι τῶ Θεοῦ, καί νά μὴ ἔχω οὐδέποτε ἄλλο πιστεύω ἀπὸ αὐτὸ πού τώρα εἶμαι ἐτοιμὴ νά ὁμολογήσω δημοσίως».

Στό φάκελο ὅπου βρέθηκε αὐτὴ ἡ δήλωση, μέ τὴν ὑπογραφή τῆς Ἐλένης Μπούκουρη, ἀρνησθης τοῦ ὀρθόδοξου δόγματος καί προσχώρησής της στὸν καθολικισμό ὑπάρχουν ἄλλα δύο σχετικὰ ἔγγραφα τὰ ὁποῖα συντάχθηκαν καί τὰ δύο τὸν Σεπτέμβριο τοῦ 1853 στή Φλωρεντία. Τὰ κείμενα αὐτὰ πιστοποιοῦν ὅτι ἡ ζωγράφος ἔλαβε τὴ σχετικὴ κατῆχηση, εἶναι σέ θέση νά ἀπαρνηθεῖ τὸ δόγμα της καί νά ἀσπασθεῖ τίς «ἀλήθειες» τοῦ καθολικισμοῦ καί ὅτι τῷ ὄντι ἀπαρνήθηκε τὴν αἵρεση στήν ὁποία πιὸ μπροστά ἀνήκε.

Ἔτσι, στό πιστοποιητικὸ μέ ἡμερομηνία Φλωρεντία, 6 Σεπτεμβρίου 1853, ὁ ἱερωμένος Φραντζέσκο Μπαντόνι δεικνύει:

«Ὁ ὑπογεγραμμένος πιστοποιῶ ὅτι, κατόπιν ἐντολῆς τῆς Ἀυτῆς Ἐξουχίας τοῦ κυρίου Ἀρχιεπισκόπου, ἔχω κατηχήσει στὰ χριστιανικὰ δόγματα τὴ δεσποινίδα Ἐλένη Μπούκουρη, Ἑλληνίδα σχισματικὴ, τὴν ἔχω ἐκπαιδεύσει ἐπαρκῶς, ὥστε νά εἶναι σέ θέση νά διατυπώσῃ τὴν ἀπάρνηση.
Ἄγαπη 26 ἐτῶν

Πιστοποιῶ τὸ γνήσιο τῶν κειμένων
Φραντζέσκο Μπαντόνι

* Ἡ Ἐλένη Ἀλταμούρα κρύβει φαίνεται τὸν ἀληθινὸ χρόνο γεννήσεώς της καί κάνει τὴν ἡλικία της πιὸ ταμιασθὴ μέ ἐκείνη τοῦ Σαβέριου πού ἦταν κατὰ τί νεότερός της. Τὸ παρουσιαστικὸ της ἄλλωστὶ τῆς τὸ ἐπιτρέπει.

12. Ὁ.π.

13. Ὁ.π.

14. Βλ. Ἀθηνᾶς Ταρσούλη, ὀ.π., σελ. 17.

15. Ἐπιστολὴ της πού ἔστειλε στή θεῖα της Ἀντωνία Μπόταση, ἡ ὁποία ἀρθρογραφοῦσε μέ τὸ ψευδώνυμο Βατία, *Νέα Ἐφημερίς*, 9.6.1894.

Τό δεύτερο πιστοποιητικό, πού φέρει ἡμερομηνία 9 Σεπτεμβρίου 1853 καί τό ὑπογράφει ὁ καθολικός ἱερωμένος Λουίτζι Σαντίνι, συντάχθηκε ἐνώπιον δύο μαρτύρων, ἀπό τούς ὁποίους ὁ ἕνας εἶναι ὁ δικηγόρος Ἰγνάτιος Βάστα, δικηγόρος προφανῶς τῆς Ἑλένης, τήν ὑπογραφή τοῦ ὁποίου θά βροῦμε καί σέ ἄλλα ἔγγραφα πού ἀφοροῦν τήν οἰκογένεια Ἀλταμούρα-Μπούκουρη. Τό κείμενο ἔχει ὡς ἑξῆς:

«... 9 Σεπτεμβρίου 1853. Ὁ ὑπογεγραμμένος ἔδδομος καγκελλάριος τῆς ἀρχιεπισκοπῆς τῆς Φλωρεντίας πιστοποιῶ ὅτι, ὅπως προκύπτει ἀπό τίς ὑπάρχουσες σέ αὐτήν τήν καγκελλαρία πράξεις, ἡ δεσποινίς Ἑλένη Μπούκουρη, Ἑλληνίδα σχισματική, ἀπαρνήθηκε τίς πλάνες τῆς αἰρεσῆς της... ἐνώπιον τοῦ ἐκλαμπρότατου κυρίου γενικοῦ δικαρίου παρουσίας τῶν κυρίων Ἀλεσάντρο ντέλ Περούτζια καί τοῦ δικηγόρου Ἰγνάτιου Βάστα

*Πιστοποιῶ τό γνήσιο τῶν ἀνωτέρω
Λουίτζι Σαντίνι».*

Μόλις πληρωθοῦν οἱ ἀπαραίτητες διαδικασίες τοῦ ἀναγκαστικοῦ «προσηλυτισμοῦ» τῆς ζωγράφου στόν καθολικισμό, πού συνιστᾶ καί προϋπόθεση ἀπαραίτητη σύμφωνα μέ τό δίκαιο τῆς Καθολικῆς Ἐκκλησίας, ἐπιτέλους ὁ γάμος τῆς Ἑλένης μέ τόν Σαβέριο Ἀλταμούρα στόν λαμπρό Καθεδρικό Ναό τῆς Φλωρεντίας Σάντα Μαρία ντελ Φιόρε. Εἶναι παρών καί ὁ ἀδελφός της Ἀναστάσης Μπούκουρης, πού σπούδαζε στή Μασσαλία καί ὁ ὁποῖος ἐνδεχομένως νά ἐπέσπευσε ὅλες αὐτές τίς «προγαμιαίες» διαδικασίες. Ἡ ἡμερομηνία τοῦ γάμου, 10 Σεπτεμβρίου 1853, προκύπτει ἀπό τό πιστοποιητικό γάμου πού ἐκδόθηκε τόν Αὐγουστο τῆς ἐπομένης χρονιάς. Αὐτό μαζί μέ μιά δεδαίωση τοῦ ἴδιου τοῦ δικηγόρου Ἰγνάτιου Βάστα, πού συνυπογράφει καί ὁ γλύπτης Λουίτζι Γκατέσι, ἕνα πιστοποιητικό βαπτίσεως τοῦ Ἰωάννη, πού ἐκδίδεται στίς 22 Σεπτεμβρίου 1854 καί μιά δήλωση μιάς μάρτυρος, τῆς Τζουντίτα συζύγου Τζουζέπε Καρντίνι, πού συνυπογράφεται ἀπό τήν Ἑλένη καί τόν Σαβέριο, σκοπό ἔχουν νά στηρίξουν τό αἶτημα τῆς ἀλλαγῆς τοῦ ὀνόματος τοῦ γιου τους, Ἰωάννη Μαρία Χρυσίνη. Μέ αὐτό τό ὄνομα —τό παρόνομα τοῦ πατέρα τῆς Ἑλένης— εἶχε δηλωθεῖ καί μέ ψευδή ὀνόματα γονέων, ὅταν γεννήθηκε τό 1852 καί οἱ γονεῖς του ζοῦσαν μαζί χωρίς νά εἶναι παντρεμένοι. Ἦταν ἄλλωστε, ὅπως λέει ὁ Σαβέριο στήν αὐτοβιογραφία του, ὁ δευτερότοκος γιός του. Γιά τήν πρωτότοκη Σοφία δέν ἔχει βρεθεῖ κανένα ἴχνος στοιχείου ὅσον ἀφορᾷ τή γέννησή της. Ἐναν χρόνον ἀκριβῶς μετά τό γάμο τους ἡ Ἀρχιεπισκοπή τῆς Φλωρεντίας θά ἐκδώσει τό πιστοποιητικό τῆς διορθωτικῆς πράξης τοῦ ὀνόματος τοῦ Ἰωάννη μέ τά ἀληθινά ὀνόματα καί τό ἐπιθετο, πλέον, τοῦ πατέρα του.

Τόν ἐπόμενο χρόνο, ὡστόσο, ἡ Ἑλένη θά ἐγκαταλείψει ὀριστικά τήν Ἰταλία —ἐν τῷ μεταξύ ἔχει γεννηθεῖ καί τό τρίτο παιδί της, ὁ Ἀλέξανδρος— λόγω τοῦ δεσμοῦ τοῦ συζύγου της μέ τή φίλη της, Ἀγγλίδα ζωγράφο Τζέν Χέν. Ὁ Σαβέριος στή βιογραφία του γράφει ὅτι ἡ Ἑλένη εἶχε τή νοσταλγία τῆς Ἑλλάδας —χρησιμοποιεῖ μάλιστα τή λέξη *spleen*—, ὅτι ἔπαρνε τά παιδιά καί ἔφυγε συχνά. Ἐνδεχομένως ἡ Ἑλένη νά πήγαινε στό Λιβόρνο ὅπου ὑπῆρχε κραταιά ἑλληνική παροικία καί εἶχε συγγενεῖς τῆς γυναίκας

τοῦ ἀδελφοῦ της, τό γένος Ροδοκανάκη. Τό 1855 πάντως ἡ Ἑλένη θά πάρει τούς πίνακές της —πάντα τούς κουβαλοῦσε μαζί της—, τά δύο μεγάλα της παιδιά καί θά ἐγκαταλείψει τή Φλωρεντία, ἀφήνοντας ἐκεῖ τόν μικρό Ἀλέξανδρο, γιά νά ἐπιστρέψει στήν Ἀθήνα.

Μετά τήν ἐγκατάστασή της στήν Ἀθήνα ἡ ζωγράφος φαίνεται πῶς ἐνδεχομένως νά ζωγραφίζε λιγότερο, πάντως θά ἀσχολεῖται συνέχεια, ἐπίμονα καί ποικιλοτρόπως, μέ τήν τέχνη της σέ μιά Ἀθήνα πού δέν μπορεῖ νά συγκριθεῖ μέ τή Φλωρεντία, τήν ἀπό αἰῶνες κατ' ἐξοχήν πόλη τῶν καλλιτεχνῶν, πού ἦταν τόν περασμένο αἰῶνα ἀκόμη συνδεδεμένη μέ τά μοντέρνα καλλιτεχνικά ρεύματα τῆς ἐποχῆς.¹⁶ Δέν ὑπάρχει καμιά ἀμφιβολία ὅτι περίπου ἐπί εἴκοσι χρόνια (1855-1876), μέ τήν παρουσία της στήν Ἀθήνα, τή διδασκαλία καί τό ἔργο της ἡ Ἀλταμούρα θά συμβάλει στή δημιουργία τῆς νεοελληνικῆς ζωγραφικῆς. Ἡ ἀπομάκρυνσή της ἀπό τήν τέχνη της πού τήν κατακτᾶ μέ τρόπο ἀνηκουστο γιά γυναίκα τῆς ἐποχῆς της, δυναμικό καί θεαλλόδη, θά συντελεστεῖ ἀκαριαῖα ἀπ' ὅ,τι γνωρίζουμε. Τό ἐπόμενο περίπου τέταρτο τοῦ αἰῶνα μέχρι τό θάνατό της, ἀποτραβηγμένη στό πατρικό σπίτι τῶν Σπετσῶν, ἄλλα θέματα κι ὄχι ἡ ζωγραφική θά κατατρέχουν τό μυαλό της.

IV. Καθώς τό θέμα πού μᾶς ἀπασχολεῖ εἶναι ὄχι δέβαια ἀπλῶς οἱ γυναίκες δημιουργοῖ ἀλλά καί οἱ συνθήκες καί προϋποθέσεις τῆς δημιουργίας —οἱ ἀντικειμενικές καί κοινωνικές συνθήκες, θά μπορούσαμε νά τίς ὀνομάσουμε καί θεσμικές— ἡ παρακολούθησή καί διερεύνησή τῆς ζωῆς τῆς Ἑλένης Ἀλταμούρα θά μποροῦσε νά βοηθήσει νά δοῦμε καλύτερα τό θέμα αὐτό —τουλάχιστον στή συγκεκριμένη περίπτωση.

Μπορεῖ λόγου χάρι νά κάνουμε τήν ὑπόθεση ὅτι ἡ φροντίδα τῶν παιδιῶν —τό περιφημο *care* στήν ἀγγλική γλώσσα πού σημαίνει ἀγάπη, ἔγνοια, συναισθηματικό δέσμο καί ταυτόχρονα τήν ὑλική φροντίδα καί τό χρόνο καί τή δουλειά πού εἶναι ἀπαραίτητη γιά νά περιοριθεῖ ἕνα παιδί, ἕναν ἠλικιωμένο, ἕναν ἄρρωστο— περιορίζει τή δυνατότητα τῶν ἀνθρώπων πού τούς βαρύνει νά ἀφοσιωθοῦν στήν τέχνη — καί αὐτοί οἱ ἄνθρωποι ἀνήκουν κατά κανόνα στό θηλυκό γένος, καί μέ μαθηματική ἀκρίβεια περιορίζονται οἱ δημιουργικές τους ικανότητες ὡς πρός τήν τέχνη.

Βέβαια γιά τήν Ἑλένη Ἀλταμούρα αὐτό δέν ἰσχύει καθ' ἑαυτῆν. Γιατί εἶδαμε πῶς κατόρθωσε νά ἀνατρέψει τήν πρώτη φάση τῆς ζωῆς της τά συνήθη ἐμπόδια. Ἀκόμη πότεν ἔχει κάνει τρία παιδιά —χωρίς ἴσως τή θέλησή της— σέ πολὺ συντομο χρονικό διάστημα. ἡ σχέση της μέ Ἀλταμούρα ναυαγεῖ καί εἶναι ὑποχρεωμένη νά ὑφίσταται

¹⁶ Το κίνημα τῶν Μακκιαϊόλι (Macchiaioli), λόγου χάριν, συνομιλεῖ με ἀντίστοιχα εἰκαστικά παρισινά ρεύματα. βλ. ἐνδεικτικά Μαυροῦ ντε Μικέλι. *Οἱ πρωτοπορίες τῆς τέχνης τοῦ εἰκοστοῦ αἰῶνα* (μετάφρ.) Ὀδυσσεύς, Ἀθήνα 1983, σελ. 18-19. Ὁ Σαβέριος Ἀλταμούρα, παρ' ὅλο πού εἶναι ἕνας ἀπό τούς πρώτους πού ἐπισημαίνει τίς νέες προσεγγίσεις, φαίνεται πῶς τελικά δέν θά ἐπηρεαστεῖ ἀπό αὐτό —σέ ἀντίθεση μέ ὅ,τι συμβαίνει σέ φίλους του— καί θά παραμείνει στήν πορραφειολογική κλασική, χωρίς πλέον ἐνδιαφέρον, σχολή.

στην Ἀθήνα όπου βρίσκεται ἡ οἰκογένειά της — σίγουρα καθόλου ἐλεύθερη ἐπιλογή ἀλλὰ καταναγκαστική καὶ ἀναπόφευκτη, ὑποθέτει κανεῖς, καὶ γιὰ λόγους οικονομικούς — καὶ τότε κάνει μιὰ «ἐπαναστατική» πράξη γιὰ τὴ νοστοροπία πού ἐπικρατεῖ: ἀρνεῖται νὰ πάρει τὸν μικρὸ της γιὸ Ἀλέξανδρο μαζί της καὶ τὸν ἀφήνει στὴ Φλωρεντία, στὸν ἄνδρα της, πού ζεῖ μὲ τὴν ἐπίσης ζωγράφο Τζέιν Χέν. Ὁ ἄνδρας της τὸ λέει ξεκάθαρα στὴ βιογραφία του «ὄτι δὲν θέλησε νὰ πάρει μαζί της» στὴν Ἑλλάδα «τὸ τρίτο παιδί ὀνόματι Ἀλέξανδρο». ¹⁷ Ἀκόμη συνεχίζει νὰ μάχεται καὶ διεκδικεῖ, παρὰ τὴν ἀποτυχία τῆς συναισθηματικῆς της ζωῆς, «ἐπαγγελματικὴ ἀναγνώριση» καὶ τὸ κατορθώνει παραδίδοντας μαθήματα σχεδίου καὶ ζωγραφικῆς στὴν Ἀθήνα, κερδίζοντας ἔτσι καὶ χρήματα πού χρειάζεται γιὰ νὰ μεγαλώσει τὰ παιδιά της.

Ἴσως αὐτὸ πού ὑπονόμευσε τίς δημιουργικῆς της ἰκανότητες νὰ ἦταν, πρὶν ἀκόμη καὶ ἀπὸ τὸ θάνατο τῶν παιδιῶν της, μετὰ ἀπὸ τὸν ὁποῖο καὶ ἡ ἴδια ἡ φύση ἄλλαξε στὰ μάτια της, ὅπως γράφει. ¹⁸ Ἐνα ἀρνητικὸ περιβάλλον γιὰ τὴν καλλιτεχνικὴ δημιουργία τῶν γυναικῶν τῆς ἐποχῆς ἐκείνης στὴν Ἀθήνα, πού μόλις εἶχε ἀποκτήσει Σχολὴ Καλῶν Τεχνῶν, δὲν εἶχε δηλαδὴ ὑποδομὴ καὶ παράδοση οὔτε ἀκόμη γιὰ ἄνδρες ζωγράφους — πράγμα ἀκόμη πιὸ ἀρνητικὸ γιὰ μιὰ γυναίκα ζωγράφο πού ἐπιστρέφει μὲ δύο παιδιά ἀλλὰ χωρὶς τὸν σύζυγο καὶ πατέρα τους.

Ἡ παντελής ἔλλειψη συναισθηματικῆς στήριξης εἶναι ἕνας ἄλλος λόγος πού ὑπονόμευε τὴ δημιουργικότητά της: ὁ μόνος ἄνθρωπος πού τὴν εἶχε ὑποστηρίξει, ὁ πατέρας της, πεθαίνει καὶ τὰ ἄλλα μέλη τῆς οἰκογένειάς της δὲν φαίνεται νὰ τὴν καταλαβαίνουν. Τὸ πορτραῖτο τῆς μητέρας της μᾶς διηγεῖται πολλὰ. Ἡ δὲ δὲσπιστία καὶ ἡ ἀποδοκιμασία πού ἐκφράζει τὸ βλέμμα της, καθὼς κοιτάζει τὴν κόρη πού τὴ ζωγραφίζει, αὐτὴ τὴν κόρη πού θέλησε νὰ ἀλλάξει ἐντελῶς «τρόπο ζωῆς», νὰ γίνεῖ καλλιτέχνις, καὶ μεταμφιέστηκε σὲ ἄντρα, πῆγε στὰ ξένα, ξόδεψε μιὰ περιουσία, πού ἔγινε ἔως καὶ καθολικὴ καὶ γύρισε πίσω πλήρως ἀποτυχημένη γιὰ τοὺς τρόπους τῆς ἐποχῆς της, εἶναι ὀλοφάνερη. Ἄλλωστε χάος φαίνεται νὰ χωρίζει τίς δύο γυναῖκες πού ἴσως καὶ ἡ διαφορετικὴ μόρφωσή τους νὰ τίς τοποθετεῖ, παρὰ τὴ στενότητα συγγενικῆς σχέσης μᾶνας καὶ κόρης, σὲ κόσμους διαφορετικούς καὶ ὄχθες ἀγεφύρωτες. Βέβαια εἶναι ἡ δύναμη τοῦ χρωστήρα τῆς Ἑλένης Ἀλταμούρα πού ὑποβάλλει αὐτὲς τίς σκέψεις. Τὸ πορτραῖτο τῆς μητέρας της, κάτω ἀπὸ τὸ ὁποῖο δάξει τὸν τίτλο «Μέ ἔκαμες καὶ σὲ ἔκαμα», μᾶς δίνει τὴν ἱστορία καὶ τῆς Ἀρβανίτισσας νησιώτισσας μητέρας της καὶ τῆς δύσκολης ἐπικοινωνίας μὲ τὴ σύγχρονη καλλιερρημένη «Εὐρωπαϊα» ζωγράφου κόρη της. ¹⁹

Εἶναι βέβαια ὁ θάνατος ἀπὸ φυματίωση τῆς κόρης της Σοφίας ἀλλὰ προπαντὸς τοῦ γιοῦ, καὶ μαθητῆ της βέβαια στὰ πρῶτα δῆματα τῆς ζωγραφικῆς του μάθησης, τοῦ Ἰωάννη Ἀλταμούρα — τὸ κατ' ἐξοχὴν δημιούρημά της — πού νέκρωσε ἐντελῶς τίς δημιουργικῆς της δυνάμεις. Ἔθραυσε «διὰ παντὸς τὸν χρωστήρα της ἐπὶ τοῦ τάφου δύο προσφιλῶν τέκνων», ὅπως ἔγραψε μιὰ συγγενῆς της.

Πάντως καὶ στὸ νησί τῶν Σπετσῶν πού ἐπέστρεψε χωρὶς ἔργο δὲν ἔμεινε: ἔγραψε ποιήματα — διάβαζε ἄλλωστε ἐφημερίδες καὶ φαίνεται ὅτι παρακολουθοῦσε τίς πολιτικῆς ἐξελίξεις στὴν Εὐρώπη —, κρατοῦσε σημειώσεις. Ἀλλὰ καὶ αὐτὲς οἱ μαρτυρίες τῆς ζωῆς της χάθηκαν οἱ πιὸ πολλές ἀπὸ φωτιά πού ὅπως φαίνεται ἔβαλαν οἱ συγγενεῖς μετὰ τὸ θάνατό της γιὰ νὰ ἀπαλλαγοῦν ἀπὸ τὸ χαρτομάνι. Ἡ Ἑλένη εἶχε τὴ συνήθεια νὰ μαζεύει κάθε χαρτί, ἐφημερίδα, γράμμα, σημείωμα, νὰ μὴν πεταίε τίποτε.

Ἡ ἐκκαθάριση πού ἔκαναν οἱ κληρονόμοι, ἀνάλογη μὲ τὸ πέταμα τῶν φακέλων τῆς Καλλιερρῆς Παρέν ἀπὸ τοὺς συγγενεῖς μετὰ τὸ θάνατό της, εἶναι καταστροφικὴ γιὰ τὴν ἔρευνα τῆς βιογραφίας τοῦ ἔργου καὶ τῶν ιδεῶν τῶν δύο γυναικῶν καὶ τῆς ἐποχῆς τους ἀλλὰ δείχνει ταυτόχρονα καὶ τὴν ἀπέραντη μοναξιά πού περιέβαλλε τὴ δημιουργικὴ τους πορεία, τουλάχιστον στὸ στενὸ οἰκογενειακὸ τους περιβάλλον.

Τὰ στοιχεῖα πού παρατίθενται γιὰ τὴ ζωὴ τῆς τολμηρότατης καὶ ἀτυχεστάτης ζωγράφου, τὰ ὁποῖα χρῆζονται συστηματικῆς ἔρευνας καὶ ἐπεξεργασίας, θὰ μπορούσαν νὰ εἶναι πολλαπλῶς χρήσιμα, φωτίζοντας ἀγνωσμένες καὶ ἀλοδιπλωμένες σελίδες τόσο τῆς ἱστορίας τῶν φύλων, ὅσο καὶ τῆς ἱστορίας τῆς τέχνης στὸ νεοελληνικὸ κράτος

17. *Αὐτοβιογραφία*, ὁ.π. Ὁ Ἀλέξανδρος, πού τον μεγαλοποίησε καὶ τὸν λάτρευε — ὁ πατέρας του, ὑπῆρξε καὶ αὐτὸς ζωγράφος μὲ κεντρικὴ καὶ στὴ Γαλλία.

18. «Καὶ ἡ φύσις νῦν ἠλλαξεν εἰς τοὺς ὀφθαλμούς μου», γράφει στὴν ἐπιστολὴ της πρὸς τὴν Ἀντωνία Μπόταση.

19. Δὲν γνωρίζουμε πότε ζωγράφησε τὸ πορτραῖτο τῆς μητέρας της, ἢ ὁποῖα ζοῦσε ὅταν ἔχασε τὰ δύο παιδιά της, ἀλλὰ εἶναι σίγουρα ἔργο ὄψιμο. Ἴσως σὲ ἰδιωτικῆς συλλογῆς νὰ ὑπάρχουν καὶ ἄλλα ἔργα αὐτῆς τῆς ἐποχῆς, ἐκτὸς καὶ ἂν καταστράφηκαν ὅλα ἀπὸ τίς πλημμύρες πού κατέκλυσαν τὸν μικρὸ ἰδιόκτητο μύλο-ἀποθήκη πού εἶχε στὴν Ἀθήνα ὅπου εἶχε ἀφήσει ἔργα καὶ σχέδια της, ἀδιαφορώντας πᾶ γιὰ τὴν τύχη τους, ὅταν ἀποσύρθηκε στὴς Σπέτσες, αὐτὴ πού μὲ κάθε φροντίδα κουβάλλησε ἐπιστρέφοντας στὴν Ἑλλάδα τοὺς πίνακές της ἀπὸ τὴν Ἰταλία.

ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΠΑΠΑΔΙΑΜΑΝΤΗΣ

από τή «Βασιλική Δρῦ» στή «Φόνισσα»

τῆς Ἀγγελικῆς Ταλιγκάρου

Εάν επιχειρήσει κανείς νά προσεγγίσει τόν Παπαδιαμάντη μόνο μέσα ἀπό τό ιστορικοκοινωνικό πρίσμα, κινδυνεύει νά βρεθῆι πολύ μακριά ἀπό τό πραγματικό ψυχολογικό κλίμα τόσο τοῦ ἴδιου, ὅσο καί τῶν ἡρώων του. Πέρα ἀπό τίς περιστασιακές πολιτικοκοινωνικές συνθήκες πού ἐπικρατοῦν σέ κάθε ἐποχή, ὑπάρχουν κάποιες σταθερές πού μποροῦν νά μᾶς ὀδηγήσουν σέ ἀσφαλέστερες καί πιό ἀποκαλυπτικές προσεγγίσεις τῶν λογοτεχνικῶν ἔργων. Μιά τέτοια σταθερά στό ἔργο τοῦ Παπαδιαμάντη εἶναι ἡ φύση. Μέ τόν τρόπο πού παρουσιάζεται ἡ φύση στό ἔργο του, ἀναδεικνύεται σέ μία δύναμη ἐξωανθρώπινη, κυριαρχική καί πολυπρόσωπη, μέ τίς ποικίλες μορφές καί ἐνσαρκώσεις πού παίρνει στά διηγήματά του. Καθώς οἱ σκιαθίτικες ἱστορίες του διαδραματίζονται μέσα στό πλούσιο φυσικό περιβάλλον τοῦ νησιοῦ του, ὁ χώρος μέ τήν καταλυτική του μοναδικότητα ἀνάγεται σέ μία σταθερά πού φαίνεται νά διατρέχει τό χρόνο, ἀμετάβλητη, ἀμετάκλητη, συγκεκριμένη καί ὀνοματισμένη.

Ἄλλωστε, ὁ ἴδιος, πολύ σύντομα καί, γλαφυρά μᾶς δίνει τίς τρεῖς σταθερές πού διατρέχουν τό ἔργο του:

«Τό ἐπ' ἐμοί, ἐνόσω ζῶ καί ἀναπνέω καί σωφρονῶ, δέν θά παύσω πάντοτε, ἰδίως δέ κατά τάς πανεκλάμπρους ταύτας ἡμέρας, νά ὑμῶν μετά λατρείας τόν Χριστόν μου, νά περιγράψω μετ' ἔρωτος τήν φύσιν, καί νά ζωγραφῶ μετά στοργῆς τά γνήσια Ἑλληνικά ἔθνη» (Β, 245).

Γή φύση τήν κατατάσσει δεῦτερη κατά σειρά στήν κλίμακα τῶν αἰσθητικῶν του προτιμήσεων καί τήν ἐντάσσει στό χώρο τῆς ἐρωτικῆς μυσταγωγίας. Παράλληλα, ὅμως, ὁ ἔρωτας εἶναι συμμετοχικό συναίσθημα. Ἐχει τήν ἐννοια τῆς παρόρμησής καί τοῦ δέους, τοῦ πάθους, τῆς ἔλξης καί τῆς ἀπώθησής· στοιχεῖα πού σέ μεγαλύτερο ἢ μικρότερο βαθμό τά ἀναγνωρίζουμε στίς περιγραφές τῆς φύσης τοῦ Παπαδιαμάντη. Καί δέν θά ἤμαστε πολύ μακριά ἀπό τήν ἀλήθεια, ἂν λέγαμε ὅτι στον τρόπο μέ τόν ὁποῖο ὁ Παπαδιαμάντης παρουσιάζει τή φύση στό ἔργο του ἀναγνωρίζουμε καί στοιχεῖα ἀπό τό δημοτικό τραγούδι. Ὅπως καί στό δημοτικό τραγούδι, ἔτσι καί στό ἔργο τοῦ Παπαδιαμάντη ἡ φύση συμπάσχει μέ τόν ἄνθρωπο. Τοῦτο φυσικά ἀποκτᾶ ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον ὅταν προσεγγίζουμε τό χώρο τῶν γυναικῶν. Καί ἐδῶ τά ὅρια τῆς φύσης - ἄνθρωπου γαίνονται ρευστά καί ἀπληροῦν ἀναμνήσεις ἀπό ἕνα παλιό θρησκευτικό, ποιητικό, τότε τοῦ ἡ' ἢ ἑ' ἔτος Μαν-

Δύναμη θηλυκή - καί ὁ Οὐρανός ἡ ἀναπαγωγική Δύναμη. Ἡ ἀνάμνηση αὐτῆς τῆς βαθιᾶς σχέσης τοῦ ἀνθρώπου μέ τή φύση ζεῖ μέσα στήν τέχνη καί τή θρησκεία, ἀπ' ὅπου καί ὁ Παπαδιαμάντης ἀντλεῖ τήν ἐμπνευσή του. Στό παπαδιαμαντικό τοπίο ἡ κάθε μορφή πού παίρνει ἡ ὕλη δέν εἶναι παρά μία φάση στή διαρκή ἐξέλιξη τοῦ κόσμου. Τά ὅρια ἀνάμεσα στόν ἄνθρωπο καί στόν περιβάλλοντα φυσικό χώρο εἶναι ρευστά. Ἡ ψυχῆ ἄυλη πετᾶ καί ἀλλάζει ἐνδιαίτημα, ἀνάλογα μέ τήν περίπτωση καί τή φάση δοκιμασίας τῶν πλασμάτων.

Γιά τό λόγο αὐτόν συχνά ὁ συγγραφέας προχωρεῖ σέ τολμηρές προσωποποιήσεις τοῦ φυσικοῦ τοπίου. Ἡ φύση εἶναι θηλυκή καί παρουσιάζεται μέ ποικίλα πρόσωπα καί μυστηριακές δυνάμεις· ἡ θάλασσα εἶναι γυναίκα· οἱ καλλικατζούνες στό *Γάμο τοῦ Καραχμέτη* (Δ, 193) παρομοιάζονται με χήρες γυναίκες· ἡ σελήνη εἶναι θεά - ἡ Ἐκάτη· ἡ Μαυρομαντηλοῦ εἶναι θρόαχος, ἀλλά ὑπῆρξε γυναίκα, τό ἴδιο καί ἡ Φλανδρώ. Κάθε μορφή πού παίρνει ἡ φύση ἐπιβάλλει τή δύναμη καί τή μαγεία της στούς ἀνθρώπους, παρασύρει καί γοητεύει, προσωποποιεῖται καί ἀποστασιοποιεῖται, ἀλλάζει, κυλάει, ξεφεύγει καί πάλι ἐπιστρέφει.

Θάλασσα

Ἐνα κατ' ἐξοχήν θηλυκό στοιχεῖο στό ἔργο τοῦ Παπαδιαμάντη εἶναι ἡ θάλασσα. Ἡ ἐντονη παρουσία της στό ἔργο του εἶναι τέτοια πού ἐξωθεῖ μερικούς κριτικούς σέ καταλυτικές κρίσεις, ὅπως αὐτή τοῦ Σπανδωνῆ πού λέει, κατά τή μαρτυρία τοῦ Τ. Ἄγρα: «Γιά μᾶς τοῦς Ἕλληνες ὁ Παπαδιαμάντης ἀνάκλιψε τή θάλασσα» (Ἄγρας, 154).

Ὁ συγγραφέας ἄλλοτε δίνει τήν τραγική διάσταση τῆς σχέσης της μέ τοῦς ναυτικούς πού θαλασσοπνίγονται· ἄλλοτε μέ εἰρωνική καί φιλοπαιγμονα διάθεση παρουσιάζει τή θάλασσα μέ ὅλες τίς ιδιότητες τῶν θηλυκῶν: πότε φλύαρη, ἄπιστη, ἀστατη, πότε ταραχοποιό, πότε ἐχέμυθη καί ἀπληροῦν· ἄλλοτε πάλι χαδιάρια, ἐρωτική, γεμάτη ὑποσχέσεις καί κρυφές ὀμορφίες.

Στό διήγημα *Κοκκίονα θάλασσα* (Α, 760 κ.ε.) ἡ θάλασσα παρομοιάζεται ὅταν εἶναι ἤρεμη με νύφη καμαρωμένη, ἐνῶ σέ ἄλλα σημεία ὁ συγγραφέας μέ χαριτωμένο τρόπο παίζει μέ τίς ἔξεις, ἀποδίδοντας στή θάλασσα ἰδιότητες γυναικείων χαρα-

κπήρων, παρομοιάζοντάς την, όταν είναι άγριεμένη, μέ πεθερά.

Κι αν στο Κοκκώνα θάλασσα ή θάλασσα είναι πεθερά, στο διήγημα Έρωσ· Ήρωσ (Α, 735 κ.ε.) είναι μάνα. Είναι ή καινούργια μάνα του Γιωργή, άφου: « Η μάνα του ήτο πλέον γραία και δέν ήδύνατο νά τόν νανουρίσει εις τήν κούνιαν του, ούτε εις τήν άγκαλιά της. Η άλλη μάνα του, ή θάλασσα, ακόμη τόν έλίκνιζε μέ τά κύματά της» (Α, 740).

Στό Φλώρα ή Λαύρα (Δ, 333) τό κύμα είναι μικρό άτακτο παιδί, «χαϊδεμένο της θαλάσσης μωρόν», ενώ στο διήγημα Έπιμηθείς εις τόν δράχον (Δ, 357) τό «άπόγειον» παρομοιάζεται μέ «γλυκειά μητρική θωπεία».

Σέ άλλα σημεία πάλι, ή θάλασσα φαίνεται σά νά παίρνει ζωή από τά μυθικά πλάσματα πού τήν κατοικούν — Νύμφες και Νηρηίδες —, σέφτεται και ένεργεί γιά λογαριασμό τών ανθρώπων, τούς παρασύρει και έπηρεάζει τή σκέψη και τή ζωή τους.

Δέν είναι, όμως, μόνο ή θάλασσα πού προσωποποιείται στό διηγήματα του Παπαδιαμάντη. Καθετί πού έρχεται σέ έπαφή μαζί της, παίρνει κάτι από τό μυστήριό της: οι δράχοι, τά θαλάσσια κήτη, τά ψαροπούλια. Στο διήγημα Έπιμηθείς εις τόν δράχον (Δ, 357) τά δύο νοτιοανατολικά νησιά, ή Άρκος και ή Τριπτή, παρομοιάζονται μέ νεαρές ντροπαλές παιδούλες, πού κρύβονται πίσω από τήν έσθήτα της μητέρας τους.

Στό Μοιρολόγι της φώκιας (Γ, 217) μιά φώκια πού έκανε τό σεργιάνι της ανέλαβε νά μοιρολογήσει τήν άτυχη Άκριπούλα.

Στό Άγνάντεμα (Α, 752) ή Φλανδρώ είναι δράχος, αλλά μιά φορά κι έναν καιρό ήταν γυναίκα, πού μαρμάρωσε και έγινε δράχος από τό μεγάλο πόνο της, όταν έχασε τόν άνδρα της. Οι μεγάλες δοκιμασίες ή τά έντονα συναισθήματα είναι ό καταλύτης πού μπορεί νά μεταβάλλει τά άψυχα και νά τούς δώσει ψυχή ή αντίστροφα νά μαρμαρώσει τά έμψυχα και νά τά παραδώσει στήν αιωνιότητα, άτρωτα από τόν ανθρώπινο πόνο και τή φθορά. Τήν ίδια δύναμη έχει και ό ανθρώπινος λόγος και συγκεκριμένα ό γυναικείος λόγος.

Στό όμώνυμο διήγημα (Α, 592-3) ή Μαυρομαντηλού είναι δράχος, αλλά κάποτε υπήρξε γυναίκα και μάνα επτά άγοριών, πού πνίγησαν κι έμεινε αυτή μόνη νά θρηνεί τό χαμό τους. « Πέως μοίρα» τή σπλαχνίστηκε και τή μετέτρεψε σέ δράχο, κοντά στο γαλό, νά δέχεται «ώς ίλαστήριον θυσίαν τά εκδραζόμενα υπό τών κυμάτων ναυάγια δροσίζουσαν τόν πόνο της εκεί εις τόν πόντον». Σ' αυτόν τό δράχο κατέφευγε ό ξάδελφος Γιαννιός, κάθε φορά πού τά βάσανα της ζωής έπεφταν βαριά πάνω του, και στόν έναγκαλισμό του μαζί της έβρισκε τήν παρηγοριά και τρυφερότητα πού δέν μπορούσε νά γευτεί στή στερμένη ζωή του.

Έρωτας

Στό διήγημα αυτό διακρίνουμε καθαρά ακόμη ένα από τά χαρακτηριστικά του Παπαδιαμάντη: ή φύση είναι ό χώρος μέσα στόν όποιο διαγίρεται, άπελευθερώνεται ή και έξαγνίζεται τό έρωτικό συναίσθημα· είναι ίσως ό χώρος πού του δίνει τό άλλοθι γιά νά εκφράσει τό προσωπικό έρωτικό ρίγος πού τόν διατρέχει. Και θά μπορούσαμε νά υποστηρίξουμε μέ δεβιαότητα ότι συχνά ό Παπαδιαμάντης μεταφέρει στους ήρωές του τά έρωτικά σκιρτήματα πού έννωσε ό ίδιος, διωλισμένα μέσα από τούς φυσικό περιβάλλον της ιδιαίτερης πατρίδας του, έξαγνισμένα, ύψωμένα σέ μιά υπερβατική σφαίρα. Τό έρωτικό συναίσθημα του νεαρού δοσκού στο Όνειρο στό κύμα (Β, 416) πρόσ τή μικρή Μοσχούλα έξαγνίζεται από τήν έπαφή μέ τό νερό της θάλασσας, όπου πέφτει γιά νά τή σώσει, όταν εκείνη κινδύ-

νευε νά πνιγεί. Επίσης διαπιστώνει κανείς ότι ή έπαφή αυτή της γυναίκας μέ τή φύση της προσδίδει κάτι τό άφθαρτο και τό αιώνιο.

Έτσι, βλέπουμε ότι, μολονότι στό διηγήματα του Παπαδιαμάντη ή γυναίκα της εποχής του έμφανίζεται μέ όλα τά πρόβλήματά της (άφτιασίδωτη, χωρίς καμιά ώριοποίηση), στό διηγήματα όπου ή ματιά του πέφτει έρωτική πάνω της, ή γυναικεία μορφή ύψώνεται σέ μιά σφαίρα έξώκοσμη, υπερβατική. Έκει ή γυναίκα παύει νά είναι ή χήρα μάνα, ή άνύπαντρη άδελφή, ή μαραμένη άρραβωνιαστικιά, ή κακιά πεθερά· παύει νά είναι τό άδύναμο, καταπιεσμένο θηλυκό· εκεί ή γυναίκα ύψώνεται πάνω από τήν εποχή της μέ τίς συμβατικότητες, τίς μικρόνοες προκαταλήψεις και γίνεται υπερβατική παρουσία, ατύαρχης και παντοδύναμη. Σ' αυτές τίς περιπτώσεις τό θηλυκό βουτάει στό βάθος της καταγωγής του ανθρώπινου γένους και γίνεται ή παντοδύναμη θεά, ή άθάνατη νύμφη, ίερεία, όραμα, μορφή δαιμονική και άκατάλυτη.

Έτσι περιγράφει ό συγγραφέας τήν έξαδέλφη Μαχούλα στό αυτοβιογραφικό διήγημα Φαρμακολύτριά (Β, 425 κ.ε.). Τήν όνομάζει «νύμφη και ίερεία και γυνή». Άνάλογες διαπιστώσεις κάνουμε και σέ όλα τά διηγήματα, όπου ή ματιά του Παπαδιαμάντη φαίνεται νά πέφτει έρωτική επάνω στή γυναίκα· τότε ό λόγος του γίνεται ιδιαίτερα τρυφερός, λυρικός, οι περιγραφές έχουν έναν χαρακτήρα υπερβατικό, οι δέ εκφράσεις πού χρησιμοποιεί δημιουργούν έναν σοφά περιγεγραμμένο, κυκλικό χώρο άναφοράς, άσφαλή και ατύαρχη. Μέσα στις περιγραφές αυτές άναγνωρίζει κανείς παγανιστικά στοιχεία πού άνασύρουν άρχαίες μνήμες, αλλά ταυτόχρονα τό λεξιλόγιο πού χρησιμοποιεί ό συγγραφέας θυμίζει βυζαντινές άγιογραφίες και στίχους Βυζαντινών ύμνων.

Στίς περιγραφές αυτών τών μορφών ό λόγος άποκτά έναν παράξενο ποιητικό παλμό, τά χρώματα είναι άπαλά και υπόχροα, οι τόνοι χαμηλοί· όλα συμβαίνουν στό βάθος, σέ ένα βάθος σκοτεινό, σέ έναν θυθό τρέμοντα· και στήν επιφάνεια, μιά τραχηλιά... (Άγνάντεμα, Α, 749) ένα χνούδι... (Πολύμνια, στο Όλόγυρα στή λίμνη, Α, 620).

Σέ όλες αυτές τίς περιπτώσεις τά ρεαλιστικά περιγραφικά στοιχεία παίρνουν στήν ύπηρεσία τών ιδεαλιστικών επιδιώξεων του συγγραφέα και έπιτυγχάνουν νά δώσουν σάρκα και όστά στήν «άχειροποίητη» εικόνα πού ό Παπαδιαμάντης-ποιητής έχει μέσα του. Στίς περιγραφές αυτές ό Παπαδιαμάντης έμφανίζεται ταυτόχρονα παγανιστής και θαύτα πιστός χριστιανός. Στίς μορφές αυτές ή Μάνα-Γη, τό αιώνιο Θηλυκό, τό σκεύος της άμαρτίας — ή Εύα — και τό σκεύος της σωτηρίας — ή Παναγία — γίνονται ένα.

Δρῦς-γυναίκα

Μιά τέτοια μορφή άναδύεται μέσα από τό διήγημα του Παπαδιαμάντη Υπό τήν Βασιλικήν Δρύν, (Β, 443 κ.ε.) γραμμένο τό 1901. Πρόκειται γιά μιά μορφή άλληγορική, πού εϋγλωττα και άποκαλυπτικά παρουσιάζει τή μέθεξη του συγγραφέα στή μυστηριακή ένότητα γυναίκας και φύσης. Σύμφωνα μέ τήν υπόθεση, ό συγγραφέας, όταν ήταν παιδί, συνήθιζε νά θαυμάζει ένα υπέροχο δέντρο, πού συνάντησε στό δρόμο του, καθώς άνηφόριζε μαζί μέ άλλους προσκυνητές γιά νά πάει στό πανηγύρια του χωριού. Οι λέξεις πού χρησιμοποιεί ό συγγραφέας γιά νά περιγράψει τό δέντρο μάς δίνουν μιά εικόνα μεγαλόπρεπη, μιά αίσθηση δύναμης και αιωνιότητας. Αυτό πού πραγματικά προκαλεί έντύπωση είναι ότι σ' αυτές τίς περιγραφές

ο συγγραφέας χρησιμοποιεί λέξεις και χαρακτηρισμούς που αναφέρονται σε κάποιο ξεχωριστό γυναικείο πλάσμα, ενώ δέβια ή περιγραφή αφορά τη βασιλική δρύν.

Ο ήθελημένος αυτός συγκερασμός ιδιοτήτων μάς οδηγεί στη άεψη ότι τά περιγράμματα που συνέχουν τά όντα είναι ρευστά. Η υπόσταση του δέντρου σαφώς έχει ταυτιστεί με κάποια έντονη θηλυκή παρουσία. Η εντύπωση που προκαλεί τό δέντρο δέν είναι μόνο όπτική, γίνεται άκουστικό έρεθισμα και έπιτείνει τήν αίσθηση τής ρευστότητας άνάμεσα στίς ιδιότητες έμφύχων και άψύχων, αλλά και άψύχων μεταξύ τους. Η όμορφιά του δέντρου προκαλεί στόν μικρό ήρωα μιά παράξενη συγκίνηση, ένα έρωτικό σχεδόν ρίγος, που δέν θά τολμούσε νά όμολογήσει γιά μιά καθημερινή συνηθισμένη γυναίκα.

Οί παρορμήσεις του είναι ποικίλες και δίνονται μέ μιά έκφραστική κλιμάκωση, ή όποια καταλήγει στό έξαιρετικά εύγλωττο έπόθρον. Άλλωστε παρακάτω όμολογεί ό ίδιος ότι ή δρυσ ύπήρξε ή πρώτη παιδική του έρωμένη, ή όποια στά έκθαμβά μάτια του φάνταζε «ώς νά ήτο πλάσμα έμφυχον, κόρη παρθενική του δουνού» και ώς «ποθητή νύμφη τών δασών» (B.445).

Σέ μιά από τίς συχνές έξορμήσεις του στήν έξοχή κατάφερε νά ξεφύγει τής προσοχής τών δικών του και έτρεξε στή σκιά του πελώριου δέντρου, όπου τόν πήρε ό ύπνος. Κι εκεί, στόν ύπνο του, τό δέντρο άρχισε σιγά σιγά νά αλλάζει μορφή ή γυναικεία υπόσταση του δέντρου έπαψε άπλά νά είναι έσωτερική συγκίνηση και ντύθηκε όλα εκείνα τά έξωτερικά χαρακτηριστικά που θά δικαιολογούσαν τήν έρωτική έλξη του ήρωα. Μέσα στόν ύπνο του ό συγγραφέας συνειδητοποιεί πώς τό αντίκειμένο τής λατρείας του δέν ήταν δέντρο αλλά γυναίκα, και πώς όλα τά δέντρα που βλέπουμε δέν είναι δέντρα αλλά γυναικες.

Δέντρα λοιπόν οί γυναίκες μέσα στά διηγήματα του Παπαδιαμάντη δέντρα, συμβολικές παρουσίες, αλλά ριζωμένα στό χώμα του νησιού, άκίνητα, παγιδευμένα σέ μιά μίξερη πραγματικότητα, που δέν ανταποκρίνεται πάντα στή μεγαλειώδη υπόστασή τους. Και ίσως δέν θά ήταν τολμηρό νά πούμε ότι μέ τό συμβολισμό αυτόν ό συγγραφέας άποδίδει μέ καθαρά ποιητικούς όρους τήν τροχιά που διέγραψε ή γυναικεία μοίρα, άρχίζοντας από τή ρίζα τής ιστορίας ώς τή σύγχρονη τής πραγματικότητα. Μά τό όνειρο δέν σταματά έδώ. Η κόρη-δρύν έχει φωνή και μιλά:

«Είπέ νά μου φεισθούν, νά μη μέ κοψούν... δια να μη κάμω άκουσίως κακόν. Δέν ειμί έγώ νύμφη άθανάτος... θά ζήσω όσον αυτό τό δένδρον». (B.446).

Τά λόγια του δέντρου άκούγονται σάν παράπονο, σάν φωνή διαμαρτυρίας αλλά και σάν άπειλή και σάν προειδοποίηση. «Πές τους», λέει τό δέντρο. Σέ ποιούς; Ίσως τά λόγια αυτά θά μπορούσαν νά χρησιμεύσουν ώς άπάντηση σέ όσους έπικρίνουν τόν Παπαδιαμάντη ότι δέν άγγιξε τά κοινωνικά προβλήματα τής έποχής του.

Και έδώ χρειάζεται ή δική μας έρμηνευτική παρέμβαση: Μετά λόγια αυτά του δέντρου ό συγγραφέας γίνεται ό άπολογητής όλων τών γυναικών τής έποχής του όλων αυτών τών καταπιεσμένων υπάργων, που, μολονότι ήταν πλασμένες γιά υπεροχα έργα, ή έποχή τους αλλά και οί προηγούμενες έποχές τίς είχαν καθλώσει σέ ρόλους παρακατιανούς, σέ θέση μειονεκτική, νά κινούνται στή σκιά, στά κράσπεδα τής ιστορίας. «Είπέ», λέει λοιπόν τό δέντρο στόν συγγραφέα και του άναθέτει τόν βαρύ ρόλο νά μιλήσει στούς συγχρόνους του και στούς μέλ-

λοντες νά έλθουν, στήν ιστορία τήν ίδια, γιά τήν άδικία που διεπράχθη είς βάρος τών γυναικών.

Όστόσο, γιά νά καταδείξουμε τήν όρθότητα του έπιχειρήματός μας, είναι άπαραίτητο νά αναφερθούμε και σέ άλλα παραδείγματα τής παπαδιαμαντικής μυθολογίας: Στό Άστεράκι (Γ, 221 κ.ε.) ό συγγραφέας περιγράφει μέ μεγάλο θαυμασμό και άπειρη τρυφερότητα τήν όμορφιά τής νεαρής κόρης, τής Πούλιας, κι όταν ό πατέρας της τόν πληροφορεί ότι του τήν ζήτησαν νά τήν παντρέψει χωρίς προικιά, μονολογεί, δυθισμένος μέσα στό όραμα τής όμορφιάς της: «Α!... χωρίς προικιά, και μέ προικιά... ώ, μήν τήν πωλές, είναι κρίμα...» (Γ, 225). Ο άταίριαστος γάμος ήταν ένας από τούς πιό συνηθισμένους τρόπους γιά νά ξεφορτωθούν οί γονείς τά «άνεπιθύματα θηλυκά», και στήν προκειμένη περίπτωση ό συγγραφέας, γνωρίζοντας, όπως λέει ό ίδιος, τό ποιόν του μέλλοντος γαμπρού, σάν σέ όνειρο έπαναλαμβάνει τήν άπελπισμένη έκκληση: «Μήν τήν πωλές, είναι κρίμα...». Δέν μπορούμε νά μήν κάνουμε τή σκέψη ότι τά λόγια αυτά που ό συγγραφέας λέει γιά τό Άστεράκι έρχονται ως άπάντηση ή ως συνέχεια τών λόγων που ό ίδιος άκουσε στόν ύπνο του νά του λέει ή Δρυσ. Στήν έκκληση του δέντρου «είπέ νά μου φεισθούν, νά μη μέ κόψουν...», ό συγγραφέας άπαντά: «Μήν τήν πωλές, είναι κρίμα...».

Έτσι θά ήταν άτοπο νά ισχυρισθεί κανείς ότι ό Παπαδιαμάντης γράφει έρήμην τής έποχής στήν όποία ζει και τών προβλημάτων της. Αντίθετα, μέ κείμενα σάν τά παραπάνω, άποδεικνύεται ότι ό Παπαδιαμάντης δρίσκεται σέ έναν διαρκή και συνεπή διάλογο μέ τήν έποχή του και τήν κοινωνία πάνω στά πιό ουσιαστικά προβλήματά της. Πρόκειται γιά έναν διάλογο που δέν διεξάγεται μέ τήν ψυχρή γλώσσα τών κοινωνικών έπιστημών, αλλά μέ όρους καθαρά ποιητικούς και μέ τή γλώσσα τών συμβόλων. Στό Άστεράκι ό συγγραφέας άφήνει νά έννοηθεί ότι ή μικρή κόρη, ή Πούλια, πριν πάρει τή γυναικεία μορφή της μπροστά στά μάτια του, ήταν ένα φωτεινό άστρο, που έλαμπε έπιμονα στή μισοχαλασμένη στέγη του φτωχικού σπιτιού της. Άλλωστε και τό όνομα που διαλέγει ό συγγραφέας γιά τήν ήρωίδα του ένισχύει αυτή τήν εικόνα. Η Δρυσ επίσης, πριν πάρει λαλιά και μιλήσει, ήταν δέντρο άκίνητο στούς άνέμους και τίς καταρτίδες τών καιρών.

Κακό

Κι επειδή, όπως λέει άλλου ό συγγραφέας, «πάν τό θηρώμενον άμοιδαίως θηράται και τό μισούμενον μισεί» (Α, 588), τό δέντρο προειδοποιεί ότι τό άδικο κόψιμο θά τό αναγκάσει νά κάνει άκουσίως κακό. Αυτό τό κακό που προφητικά έξαγγέλλει τό δέντρο-γυναίκα ότι άκουσίως θά κάνει, παίρνει διάφορες μορφές μέσα στίς σελίδες του παπαδιαμαντικού έργου. Έχει διαφωρητικές άφετηρίες και διαφορητικούς κάθε φορά φορείς-γυναίκες, όργανα τής μοίρας, που στήν προσπάθειά τους να διορθώσουν τήν άδικη μοίρα, στό μέτρο που τίς άφορά, ταρασσουν τήν ύπάρχουσα ίσοροπία και προκαλούν κακό μέ ποικίλους τρόπους και ποικίλους άποδέκτες.

Η πυκνή αυτή προφητεία του δέντρου μέ τό συμβολικό περιεχόμενό της διαγράφει μιά τροχιά σέ όλο τό παπαδιαμαντικό έργο. Αρχίζει από τήν κακιά πεθερά του Χριστόψωμου τό 1887 (Α, 555) και κορυφώνεται στή Φόνισσα (1903) τής όμώνυμης νουβέλας (B, 514 κ.ε.). Είναι δέ χαρακτηριστικός ό τρόπος μέ τόν όποιο ό συγγραφέας άρχίζει τό πρώτο διήγημά του, τό Χριστόψωμο, τό 1887:

«Μεταξύ τῶν πολλῶν δημοδῶν τύπων, τοὺς ὁποίους θά ἔχωσι νά ἐκμεταλλεθῶσιν οἱ μέλλοντες διηγηματογράφοι μας, διαπρεπῆ κατέχει θεῖν ἢ κακή πενθερά, ὡς καί ἢ κακή μητρυνιά». (Α, 555).

Συνειδητά ἢ ἀσυνειδητά, μέ τίς γραμμές αὐτές ὁ συγγραφέας γίνεται ἀπολογητῆς τοῦ κακοῦ πού οἱ γυναῖκες διαπράττον ἀκουσίως, στήν προσπάθειά τους νά ἀμυνθοῦν στό κακό πού τοὺς γίνεται.

Ἄκουσίως προκαλεῖ τό κακό στή *Στοιχειωμένη Καμάρα* (Γ, 14 κ.ε.) ἢ Ἄρετώ, καθῶς κάθεται δίπλα του στόν γέρο πατέρα της πού ψυχομαχεῖ, ἀλλά δέν θγαίνει ἡ ψυχὴ του. Σύμφωνα μέ τήν ὑπόθεση τοῦ διηγήματος, βασανίζοταν φρικτά ὁ ἀδικος πατέρας, γιατί τώρα στό κατώφλι τοῦ θανάτου πληρωνε τήν ἐγκληματική συμπεριφορὰ του ἀπέναντι στήν κόρη του ἀπό τήν πρώτη του γυναῖκα, πού τήν εἶχε παιδέψει καί ὁ ἴδιος καί ἡ δεύτερη γυναῖκα του καί οἱ κόρες πού ἀπέκτησε μαζί της. Ἡ κόρη παραστέκεται, συγχωρεῖ, ἀλλά τό ἀδικο ξέφυγε ἀπό τόν ἐλεγχο καί ἐνεργώντας αὐτοδύναμα, σάν νόμος κοσμικός ἐξωανθρώπινος, προκαλεῖ τό κακό, τιμωρεῖ καί ἐκδικεῖται τόν ἀδικο δράστη. Ἡ κόρη, μέ ὅσα εἶχε ὑποφέρει, γίνεται ὁ ἀκούσιος θύτης τοῦ ἀδικου πατέρα της.

Τήν ἱστορία αὐτή συνήθιζε νά ἀφηγεῖται ἡ ἴδια ἢ Ἄρετώ στόν συγγραφέα, κάνοντας τὰ πάθια της τραγούδια, καθῶς κάθε φορά ἐπαναλάμβανε τό δημοτικὸ τραγούδι *Ἡ Στοιχειωμένη Καμάρα* (Γ, 15) συνδέοντας τὴ δική της μοῖρα μέ τὴ μοῖρα τῆς ὁμώνυμης ἥρωιδας τοῦ δημοτικοῦ τραγουδιοῦ. Καί ὅπως ὅποτε δέν εἶναι ἀνευ σημασίας τό γεγονός ὅτι ὁ συγγραφέας ἀπό τὴ δημοτικὴ μας παράδοση διαλέγει τό πιό χαρακτηριστικὸ τραγούδι, γιὰ νά τό συσχετίσει μέ τὴ μοῖρα τῆς Ἄρετῶς, ἀλλά κατ' ἐπέκταση μέ τὴ μοῖρα ὄλων τῶν ἠρωιδῶν τοῦ πρόκειται γιὰ τό τραγούδι πού μιλά γιὰ τίς γυναῖκες πού ἔπρεπε νά στοιχειώσουν, νά θυσιαστοῦν δηλαδή μέ ποικίλους τρόπους, γιὰ νά εὐδοιωθοῦν τὰ ἔργα τῶν ἀνδρῶν.

Δρῦς-Φόνισσα

Τό ἐπίρρημα *ἀκουσίως* πού δάζει ὁ συγγραφέας στὰ λόγια τοῦ στοιχειωμένου δέντρου μπορεῖ νά συσχετισθεῖ μέ τὴν ἔκφραση *ψηλῶσε ὁ νοῦς*, πού λέει ὁ Πάπαδιαμάντης γιὰ τὴ Φόνισσα, λίγο πρὶν διαπράξει τόν πρῶτο φόνο καί σκοτώσει τὴ μικρὴ ἐγγονή της, γιὰ νά τὴ γλιτώσει ἀπὸ τὰ δάσανα πού τὴν περιέμεναν μέσα στήν ἀδικὴ κοινωνία πού γεννήθηκε (Β, 514 κ.ε.).

Εἶναι φανερό ὅτι ἡ Φραγκογιαννοῦ ἔκανε τό φόνο τῆς μικρῆς ἐγγονῆς της χωρὶς ἐπίγνωση τῆς πράξης της, ἀφοῦ, ὅπως λέει ὁ συγγραφέας:

«Ἄλλ' εἶχε παραλογίσει πλέον. Δέν ἐννόει καλὰ τί ἔκαμνε καί δέν ὡμολόγει εἰς ἑαυτὴν τί ἤθελε νά κάμη» (Β, 538).

Τό μυαλό τῆς Φραγκογιαννοῦς εἶχε «ἐξαρθεῖ σέ ἀνώτερα ζήτματα», «εἶχε παραλογίσει», «εἶχε ψηλώσει ὁ νοῦς της» κατὰ τὴν ἔκφραση τοῦ συγγραφέα. «Ψηλώνει ὁ νοῦς» λοιπόν, δηλαδή *ἐξίσταται*, φεύγει ἀπὸ τὴ θέση του τό μυαλό, χάνει τὰ λογικά της ἢ γυναῖκα καί προχωρεῖ σέ πράξεις γιὰ τίς ὁποῖες δέν εἶναι ὑπεύθυνη, δέν αἰσθάνεται ὑπεύθυνη, ἄρα τίς κάνει ἀκούσια.

Στοὺς *Ἐλαφροῖσκιωτους* (Β, 232 κ.ε.) ξαναδρῖσκουμε τὴν ἔκφραση «θὰ ψηλώση ὁ νοῦς μου», πού λέει ἡ Ἄφεντρα, φοβισμένη γιὰ τὴν τύχη τοῦ ἀνδρα της πού ἀργησε νά ῥθει, «τείνοσα νά ἐξάμη ἀκόμη, ὡς κάμνουν αἱ γυναῖκες, δι' αὐθαιρέ-

του, ἀλλ' ἀσυνειδήτου ἐνεργείας, τὰ ἐξημμένα νεῦρα της». Στὴν πρόταση αὐτὴ εἶναι σαφές τό περιεχόμενο πού δίνει ὁ συγγραφέας στήν ἔκφραση «ψηλώνει ὁ νοῦς», καί μέ τὴ χαρακτηρισμιοποίησή της λέξης «ἀσυνειδήτου». Ἐδῶ δηλώνεται καθαρά ἢ κατάσταση αὐθιποβολῆς καί ὑστερίας πού χαρακτηρίζει πολλές φορές γυναῖκες μέ εὐαίσθητο ψυχισμό μπροστά σέ καταστάσεις δύσκολες, τίς ὁποῖες ἔχουν ἀδυναμία νά ἀντιμετωπίσουν διαφορετικά.

Μιά παραλλαγή τοῦ «ἀκουσίως» τῆς δρυὸς ἢ τοῦ «ψηλῶσε ὁ νοῦς» τῆς Φραγκογιαννοῦς ἀποτελεῖ ἡ ἐρμηνεία τοῦ ὀνόματος τῆς Ντελησφερέως, στό ὀμόνυμο διήγημα (Γ, 19 κ.ε.). Τό ὄνομα της κατὰ μιὰ ἐκδοχή σημαίνει «ντελήδισσα γιὰ τό συμπερόν της», δηλαδή τροelή, παραλογισμένη ἢ Ντελησφερέω ἔδερενε γιὰ τό δικαιο της ἄνδρες καί γυναῖκες, σκόρπαγε τό φόβο καί τόν τρόμο, ὅλη της ἢ ζωὴ ἦταν ἕνας πόλεμος, χωρὶς καν νά γνωρίζει τό παλαιὸν ἐκεῖνο «Πόλεμος πάντων πατῆρ» (Γ, 20), ὅπως λέει καί ὁ συγγραφέας. Ὁ πόλεμος εἶχε γίνει τρόπος ζωῆς γιὰ τὴν Ντελησφερέω, κι αὐτό γιατί τό μόνο πού γνώρισε στή ζωὴ της ἦταν κακία, ἀδικο, ὑποχρεώσεις, πόλεμος. Κ ἐπειδή στόν πόλεμο παύει νά λειτουργεῖ ἡ λογική, ἢ Ντελησφερέω παραλογίσθηκε, ἔγινε «ντελήδισσα». Ἄρα σκορποῦσε κι αὐτὴ γύρω της τό κακό χωρὶς συναίσθηση, ἀκουσίως. Ἦταν ὁ μόνος τρόπος πού εἶχε γιὰ νά ἀνταποκριθεῖ στίς ὑποχρεώσεις πού της εἶχε φορτώσει ἡ ζωὴ, ἀφοῦ ἦταν ἀναγκασιμένη νά εἶναι καί μάνα καί πατέρας γιὰ τὰ ὀρφανά της καί ἀργότερα παπποὺς καί μάμμη γιὰ τὰ ἐγγόνια της.

Αὐτὴ τὴν ὄψη τῆς ζωῆς γνώρισε καί ἡ Φραγκογιαννοῦ, ἀπὸ τὴ στιγμή πού ἦρθε στόν κόσμο. Στίς νύχτες ξαγρόπνιας της περνοῦν ἀπὸ τό μυαλό της μιὰ μιὰ ὅλες οἱ ἀναμνήσεις της ἀπὸ τὴν ἀδικὴ μεταχείριση καί τὴ σκλαδιὰ τῆς ἴδιας πρῶτα στοὺς γονεῖς της καί ἰδιαίτερα τῆς μάγισσα τῆς μάνας της, ὕστερα στόν ἄντρα της καί ἔπειτα στὰ παιδιὰ καί στὰ παιδιὰ τῶν παιδιῶν της.

Ταυτόχρονα, ὅμως, περνοῦν ἀπὸ τό μυαλό της καί ὅλες οἱ σκλαδιές τῶν γυναικῶν, πού γεννήθηκαν γιὰ νά ὑπηρετοῦν ἕναν συχνά ἀνάξιο σύζυγο ἢ ἕναν ἀνάξιο γαμπρό. Στό πλέγμα τῶν δικῶν της ἀναμνήσεων ὑφαίνεται ἡ συλλογικὴ μνήμη τῶν γυναικῶν τῆς ἐποχῆς της, στό πρόσωπο τοῦ δικοῦ της γαμπροῦ ἀναγνωρίζουμε ὅλους τοὺς ἀνεπρόκοτους γαμπρούς, σάν κι αὐτόν τῆς γριᾶ· Ἀχτίσας στή *Σταχομαζώχτρα*, ἢ τοῦ *Πατέρα στό σπίτι*. Καθῶς ἀναπολεῖ τὴν ἀνώφελη καί μάταιη ζωὴ της, καί νανουρίζοντας τό ἄρρωστο ἐγγόνι της, ἦταν ἰκανὴ νά πει «τὰ πάθια της τραγοῦδια». Τό ἐρώτημα πού ἐπίμονα γυρνά στό μυαλό της εἶναι: «Θέ μου, γιατί νά ἔλθῃ στόν κόσμο κι αὐτό;» (Β, 515). Αὐτό τό καί πού λέει ἡ Φόνισσα στό συλλογισμό της, μέ τὴν ἀθροιστικὴ του δύναμη, κλείνει μέσα του κάθε ἀτομικὴ περίπτωση, παρελθούσα καί σύγχρονη, κάθε βασανισμένο θηλυκὸ μέ τὴν ἀδικαίωτη ζωὴ, πού ἐρχόταν στόν κόσμο μόνο γιὰ νά παιδέψει καί νά παιδευτεῖ.

Στὴ *Φόνισσα* ὅλη ἡ πνευματικὴ διεργασία — ἢ ἐκστάση — συντελέστηκε κατ' ὄναρ, ὅπως καί στό *Ἰπὸ τὴν Βασιλικὴν Δρῦν* ἢ μεταβολὴ τοῦ δέντρου σέ γυναῖκα καί ἡ συμβολικὴ προφητεῖα ἔγινε κατ' ὄναρ. Εἶναι ἡ σκοτεινὴ ἐκεῖνὴ ὥρα πού ἡ λογικὴ προοιδοῖ τόν ἄνθρωπο. Μυστηριώδεις δυνάμεις ἀπελευθερώνονται μέσα στό νοῦ, πού παραβιάζουν τὰ στεγανά τοῦ κοινωνικοῦ καταναγκασμοῦ καί ὁ ἄνθρωπος ἀκούει φωνές πού ἐρχονται ἀπὸ τό βάθος τοῦ ὑποσυνειδήτου. Ἡ ἀνθρώπινη βούληση ὑποχωρεῖ καί ἡ ψυχὴ γίνεται μάρτυς αὐτῆς τῆς ἀποκάλυψης πού συντελεῖται ἐρήμην τῆς ἀτομικῆς βούλησης καί εὐ-

θύνης. Ὁ ὕπνος δίνει στό δέντρο ψυχή, τό κάνει γυναίκα μέ φωνή, αίσθημα, προφητική ικανότητα ἢ κατάσταση ὕπνου της τῆς Φραγκογιαννοῦς τήν κάνει νά «ψηλώσει ὁ νοῦς της», οὐσιαστικά ὀπλίξει τό χέρι της, τήν κάνει νά δλέπει σάν λογικό καί πραγματοποιησίμο αὐτό πού μέχρι τώρα τό ἔλεγε μέ πικρή εἰρωνεία: «—Τί νά σᾶς πῶ!... Ἔτσι τοῦ ἔρχεται τ' ἀνθρώπου, τήν ὥρα πού γεννιῶνται, νά τά καρδοπνίγη!...» (B,523). Ἡ φράση αὐτή, πού τόσες φορές εἶχε ἐπαναλάβει στό παρελθόν, ἀποκτᾷ στήν περίπτωση αὐτῆ προφητική δύναμη καί πλησιάζει στήν ὑλοποίησή της. Ἀπό δῶ καί πέρα ἀνάμεσα στό λόγο καί στήν πράξη ἡ ἀπόσταση εἶναι μικρή. Παρεμβάλλεται μόνο τό σκοτεινὸ βάθος τῆς ὕπνου πού κυρίευσε τήν ἡραΐδα.

Ὁμοια, καί ἡ ἀπόσταση ἀνάμεσα στήν προφητική ἐξαγγελία τοῦ δέντρο-γυναίκας καί στό ἀκούσιο κακό πού προμηνύει εἶναι μικρή: Μετά ἀπό χρόνια, ὅταν ὁ συγγραφέας ξαναγενῶν ὁ νησί του καί ἐπισκέπτεται τόν τόπο ὅπου βρισκόταν τό Μεγάλο Δέντρο, δέν τό βρῆκε πλέον ἐκεῖ. Ὅπως ἔμαθε, τό ἔκοψε ἓνας ἄνδρας, ὁ ὁποῖος ὅμως δέν «εἶδε χαίρι» καί πέθανε λίγο ἀργότερα. Ἡ δρῦς-γυναίκα προκάλεσε κακό στόν ἄνδρα πού κἀνοντας χρέση τῆς δύναμής του μέ τό τσεκούρι του ἔκοψε τό ὑπέροχο δέντρο. Οἱ μυστηριώδεις δυνάμεις πού τό κατοικοῦσαν τιμώρησαν τόν βέβηλο ἄνδρα, κι αὐτός ἦταν ὁ μόνος τρόπος ἀντίδρασης στήν ἀδικία πού συμβολικά ἐκφράζεται μέσα ἀπό τὰ λόγια τοῦ δέντρο. Οἱ Νύμφες καί οἱ Δρυάδες πού τό στοίχειωναν ἀπέδωσαν τή δικαιοσύνη πού θά ἀποκαθιστοῦσε τήν κοσμική ἰσορροπία.

Ἡ «Δρῦς» ὅμως πλησιάζει καί κάπως διαφορετικά τή «Φόνισσα». Στή Φόνισσα, ὅταν ἡ μάνα τῆς Φραγκογιαννοῦς, ἡ Δελχαρώ, διώκεται ἀπό τοὺς ληστές γιά τὰ μάγια πού τοὺς εἶχε κάνει, καταφεύγει στήν κουφάλα ἐνός ὑπέροχου δέντρο, βασανισμένου ἀπό τήν ἀδηφάγο ἀρπακτικότητα τῶν ἀνδρῶν καί ἐκεῖ κρύβεται. Τῆς φαίνεται παιδαριῶδες τό τέχνασμα. ἀπιθάνο νά μὴ τῆ δοῦν. Καί ὅμως οἱ διῶκτες της, ἐνῶ προσπέρασαν τό δέντρο, δέν τήν εἶδαν κρυμμένη στήν «κουφάλα-κοιλία» τοῦ δέντρο, καθὼς ἦταν.

Στήν παραπάνω περίπτωση οἱ ἄορατες θηλυκές ψυχές πού κατοικοῦν στό δέντρο ἐνεργοῦν γιά τῆ σωτηρία μιᾶς γυναίκας πού σκορποῦσε τό κακό, στήν προσπάθειά της νά ἀνατρέψει τίς ὑπάρχουσες ἰσορροπίες καί νά ἐξασφαλίσει τό δικό της μέ τόν τρόπο πού τό ἔβλεπε αὐτῆ καί οἱ ὁμοῖές της. Τό δέντρο τήν προστάτευσε. Τό δέντρο «εἶχε κοιλία» καί ἐντός τῆς κοιλίας κρυβόταν ἄνθρωπος. Ἴσως δέν θά ἦταν πολύ τολμηρό νά ὑποθέσουμε ὅτι ἡ κοιλία γιά ἀκόμη μία φορά παραπέμπει στή γυναικεία ὑπόσταση τοῦ δέντρο, πού μέσα στήν κοιλία-μήτρα του ξαναγεννᾷ ἡ Δελχαρώ γιά νά σωθεῖ ἀπό τοὺς διῶκτες της.

Ὁ Φραιῆξερ στό ἔργο του *Adonis* (Frazer, 12 καί σμμ. 1) γράφει ὅτι σέ ὅλους τοὺς λαούς πού κατοίκησαν γύρω ἀπό τήν Ἀνατολική Μεσόγειο ὑπάρχει ἡ λατρεία τοῦ ἱεροῦ δέντρο, πού βρισκόταν φυτεμένο δίπλα στόν ἱερό δωμὸ καί θεωροῦνταν ἐνσάρκωση τῆς ἀνώτατης θεᾶς, πού ἀνάλογα μέ τή θρησκεία καί τόν λαὸ ἔφερε διαφορετικὸ ὄνομα. Στούς λαούς τῆς Συρίας, ἡ Θεά ἔχει τό ὄνομα Ἀστάρτη, πού ἐτυμολογικά προέρχεται ἀπό τῆ λέξη *Asherah*, πού σήμαινε ἱερός κορμός. Στούς Ἕλληνες ἡ ἀντίστοιχη θεότητα ἦταν ἡ Ἀφροδίτη, θεά τῆς ἀναπαραγωγῆς καί τῆς γονιμότητος.

Σέ ἄλλο σημεῖο πάλι τῆς ἴδιας ἐργασίας, ὁ Φραιῆξερ ἀναφέρει τίς ἱερές τελετουργίες πού ἐπιβίωσαν ἀπό τὴν ἐποχὴ τῆς μητριαρχίας, ὅπου τόν κύριο ρόλο εἶχε ἡ ἱερεία. ἐνῶ ὁ ἱε-

ρέας ἀποτελοῦσε ἀπλῶς βοηθητικὸ πρόσωπο. Μιά τέτοια τελετουργία τελούνταν μέχρι τίς ἡμέρες μας ἀπὸ μιὰ φυλὴ στὴν ἡμορεινή Βεγγάλη, μέ τήν ὁποία γιορταζόταν ὁ ἱερός γάμος ἀνάμεσα στήν ἱερεία-θεά Γῆ καί τόν ἱερέα-θεὸ Ἥλιο. Αὐτὸ πού προκαλεῖ ἐντύπωση εἶναι ὅτι ἡ γιορτὴ λάβαινε χώρα τὸν μήνα Μάιο, ὅταν ἀνθοφορεῖ τό ἱερὸ δέντρο *Sal*, τό δὲ ὄνομα τῆς γιορτῆς, *Khaddi*, προέρχεται ἀπὸ τὸ ὄνομα τοῦ λουλουδιοῦ αὐτοῦ τοῦ δέντρο.

Ἡ εἰκόνα τοῦ ἐμπνυχτοῦ δέντρο, πού ἐπαναλαμβάνεται στίς σελίδες τοῦ παπαδιαμαντικοῦ ἔργου, παραπέμπει σ' αὐτὲς τίς πανάρχαιες πίστεις, οἱ ὁποῖες ἐντοπίζονται καί σέ κάποιες διβλικές ἢ καί χριστιανικές ἀντιλήψεις. Καί ἴσως δέν θά ἦταν ἄνευ σημασίας νά ἀναφέρουμε τὸ γεγονός ὅτι ὁ Φραιῆξερ ἀναφέρει ὡς πηγὴ, ἀπ' ὅπου ἀντλεῖ τίς πληροφορίες του, γιά μὲν τὴν πρώτη μαρτυρία τὴν Παλαιὰ Διαθήκη καί συγκεκριμένα τίς προφητεῖες τοῦ Ἰερεμία, τὸ Δευτερονόμιο, καί τοὺς Κριτές, γιά δὲ τὴ δεύτερη τὴν μαρτυρία κάποιου ἰησοῦ μὴ μοναχοῦ.

Ἡ μεγαλειώδης μορφή τοῦ ἐμπνυχτοῦ δέντρο, ὅπως παρουσιάζεται στό ἔργο τοῦ Παπαδιαμαντι, μᾶς ὁδηγεῖ στή σκέψη ὅτι γιά τὸν συγγραφέα ἡ θηλυκὴ ψυχὴ πού γεννᾷ τὸν κόσμο ζεῖ μέσα στὰ δέντρα, ἐξ οὗ καί ἡ φράση τοῦ Παπαδιαμαντι, «τὰ δέντρα πού δλέπουμε εἶναι γυναῖκες» (B,446). Γυναῖκες, πού ἔχοντας ἐπίγνωση τῆς δύναμης πού κλείνουν μέσα τους καί τοῦ προορισμοῦ τοὺς ὑψώνουν τὰ χέρια-κλαδιά ζητώντας δικαίωση. Καί ἐπειδὴ, ὅπως λέει ἄλλοῦ ὁ συγγραφέας, «πάντὸ μισοῦμενον μοσεῖ» ἀνταποδίδουν τυφλά τὰ χτυπήματα πού δέχονται, διαπράττοντας «ἀκουσίως» κακό.

Μορφές τοῦ κακοῦ

Τό κακό πού διαπράττουν οἱ γυναῖκες μέσα στίς παπαδιαμαντικές σελίδες, ἀκουσίως, ἔχει τὴν ἐννοία τῆς ἀνακλαστικῆς ἐνέργειας, ὅπου ἡ δόνηση πού ξεκινᾷ ἀπὸ κάποια αἰτία — ἀδικία, καταπίεση, μάγια, καταλαλιά — φθάνει στὴ γυναίκα καί τὴ θέτει σέ κίνηση. Τὴν ἀναγκάζει νά συντονισθεῖ στόν παλμὸ τῆς δόνησης, νά ἀντιδράσει δηλαδὴ ἀνταποδίδοντας τό κακό. Στὴ *Φαρμακολύττρια* (B,425 κ.ε.) ἡ Μαχοῦλα, ἐφαρμόζοντας μιὰ πρακτική, ὅπου τὰ ὄρια ἀνάμεσα στὴ μαγεία καί τὸ βαθύ θρησκευτικὸ συναίσθημα εἶναι συγκεκριμένα, προσπαθεῖ νά κρατήσῃ μακριὰ τὸ μοναχογιό της ἀπὸ τὴ γυναίκα μέ τὴν ὁποία εἶναι ἐρωτευμένος, καί πού ἡ ἴδια ἡ Μαχοῦλα νομίζει ὅτι τοῦ ἔκανε μάγια. Ἀνεβαίνει λοιπόν στό ἐκκλησάκι τῆς Ἁγίας Ἀναστασίας τῆς *Φαρμακολύττριας* καί τό περιζῶνει μέ λεπτομικρὸ μίλι, πάνω ἀπὸ ἑκατὸ ὄργιές, ὀλοκίτρινο, κηρόπλαστο.

Μέ τὴν τελετουργικὴ αὐτὴ ἐνέργεια ἡ Μαχοῦλα καταφευγεῖ στὴ μαγεία γιά νά ἀντιμετωπίσει τὴ μαγεία. Ἐνεργεῖ μέσα στο πλαίσιο μιᾶς τελετουργίας ἀρχέγονης, ὅπου ἡ γυναίκα, ἱερεία καί θῦμα μαζί, θύτης καί θῦμα, μοιράζεται ταυτόχρονα καί τοὺς δύο ρόλους μέσα στόν κλειστὸ κύκλο τῶν παθῶν της· τὸν κύκλο ἀκριβῶς μέ τὸ τελετουργικὸ κερί, μέ τὸ ὁποῖο ἔξωσεν ἡ Μαχοῦλα τὴν ἐκκλησίαν τῆς Ἁγίας Ἀναστασίας τῆς *Φαρμακολύττριας*, μέ τὴν παράκληση νά λιώσει ἡ Ἁγία τὸ κερί καί νά ἀνοίξει ὁ κύκλος, ὥστε νά ἀπελευθερωθεῖ ἡ ἴδια καί ἡ μοῖρα της ἀπὸ τοὺς καταναγκασμούς της. Ἄλλωστε ὁ συγγραφέας χρησιμοποιεῖ συχνὰ τὴ λέξη «ἱερεία», «νύμφη», ἔννοιες πού δείχνουν ἀκριβῶς τὴν κατάστασι ἐκστασης, στήν ὁποία ὀρίζεται ἡ γυναίκα τὴ στιγμή τῆς τελετουργικῆς πρόκλησης τοῦ κακοῦ· τότε ἡ γυναίκα γίνεται ὄργανο μιᾶς δύναμης καί μιᾶς ἀνάγκης ἀδήριτης, ἐξωκοσμικῆς, τὴν ὁποία ὑπηρετεῖ ἢ θεραπεύει. Ἄλλοτε μέ τελετουργικῆς ἐνέργειας, ἄλλοτε μέ δό-

τανα, μέ μαγείες και μαγγανείες και άλλοτε πάλι μέ τό λόγο της και μόνο.

Ό φόβος ότι κάτι πήγε άσχημα σέ κάποιο γάμο ή σέ κάποιο νοικοκυριό, έξαιτίας τής μαγείας, επανέρχεται συχνά στίς σελίδες του Παπαδιαμάντη, ένδεικτικό του κακού που επισυμβαίνει στίς σχέσεις τής γυναίκας μέ τό περιβάλλον της, άκουσίως γιά τήν ίδια, δηλαδή χωρίς πλήρη συνείδηση του μεγέθους και των συνεπειών του γιά τούς άλλους. Έτσι στίς *Μάγισσες* (B,395) οί τρεις γυναίκες που θγαίνουν γυμνές στό φώς τής σελήνης νά κάνουν μάγια, προσπαθούν νά ανατρέψουν τό κακό που νιώθουν νά τίς άπειλεί άνταποδίδοντας τή μαγεία μέ μαγεία, γιατί, όπως λέει ό συγγραφέας, «ή μαγεία διά τής μαγείας λύεται» (B,397). Οί τρεις γυναίκες ενεργοούν αυτόματα, σέ κατάσταση έκστασης, όπως φαίνεται και από τον χαρακτηρισμό που χρησιμοποιεί ό συγγραφέας, που τίς όνομάζει «ίερείες». Αίτια τής τελετουργικής πρόκλησης του κακού που επιχειρούν δέν είναι άλλη από τήν άδυναμία τους νά αντιμετώπισουν τό κακό που τίς άπειλεί μέ άλλο τρόπο. Τό ότι ή πράξη τους είναι άκούσια και δέν όφείλεται όπωσδήποτε στην κακή τους φύση φαίνεται κι από τόν τρόπο μέ τόν όποιο αντιδρούν μόλις καταλαβαίνουν ότι έγιναν άντιληπτές από τόν γέρο-Παρθένη. «Έκαμαν άτακτον κίνημα. [...] Αί τρεις μάγισσαι τά έχασαν. (B,398). Βγήκαν από τήν έκσταση, στην όποία θρίσκονταν, και κάτω από τή φωνή τής λογικής έτράπησαν σέ άτακτη φυγή. Τήν άλλη μέρα, κάτω από τήν επίδραση τής λογικής και τής συνείδησης, ή Μυρμήγκαινα αυτοκτόνησε δρόθηκε φαρμακωμένη σέ μιá χαράδρα έξω από τό χωριό και οί άλλες δύο χρειάστηκαν πολύ καιρό γιά νά συνέλθουν από τό φόβο που τίς κατέλαβε.

Άλλος τρόπος πρόκλησης του κακού από τίς γυναίκες είναι οί κατάρες, ή κατολυσία και ή καταλαλιά, στην όποία επιδίδονται οί γραίες, τά λαδικά, οί πεθερές, οί άντραδέλφες, προκειμένου νά αντιμετώπισουν δύσκολες καταστάσεις και πάντα κάτω από τό κράτος στιγμιαίας σύγχυσης, φόβου ή θυμού. Σέ μερικές περιπτώσεις, τό κάνουν γιά νά απομακρύνουν τό κακό, όσο κι άν αυτό άκούγεται παράλογο, σύμφωνα μέ τήν πανάρχαια άντίληψη ότι τό όμοιο διά του όμοίου θεραπέυεται.

Είναι πάρα πολλές οί περιπτώσεις στό έργο του Παπαδιαμάντη όπου έκτοξεύονται κατάρες από άνήμπορες κυρίως γραίες, όταν νιώθουν ότι άπειλούνται ή ότι άδικούνται από δυνατότερα πρόσωπα.

Στό διήγημα *Τό άερικό στό δέντρο* (Γ.149 κ.ε.) αναφέρονται τρεις περιπτώσεις, όπου γριές που άπειλήθηκαν ή κατολοιοήθηκαν από άτακτα παιδιά ή κατοπροαίρετους ένήλικες τούς καταράστηκαν και ή κατάρα τους «έβιασε» άργά ή γρήγορα.

Στό *Θάνατο Κόρης* (Γ.130 κ.ε.) ή γραία-Σοφούλα καταράστηκε τήν κόρη της, μετά από έναν καθγά μέ τή γυναίκα του άδερφού της, «νά μή σαραντίση» και δέν σαράντισε. Πέθανε τριάντα έννιά μέρες μετά τό έπεισόδιο. Στό ίδιο διήγημα ό συγγραφέας άφορίζει ότι «οί κατάρες εκείνων των γυναικών πλαινουν, αίτινες σπανίως καταρώνται...» (Γ.135).

Στό *Φώτα Όλόφωτα* (Α.730 κ.ε.), όταν ή πεθερά Πλαντασού καταλαμβάνεται από τό φόβο ότι ό γιός της κινδυνεύει νά θηλασοπνιγεί και νά μή γυρίσει γερός νά γιορτάσει Φώτα μέ την οικογένειά του, καταφεύγει σ' έναν χείμαρρο από καταρες γιά τή νύφη της, που ήταν έτοιμόγεννη, γιά τόν άποκοτο τού γιό της και γιά τό μικρό που ηθελ στον κοσμο την ώρα της τοιζιμίας.

Στήν πλάστιγγα τής συνείδησής της βαραίνουν εκείνη τήν κρίσιμη στιγμή «οί τρεις τρομάρες (τέσσερις, άν σκεφθεί κανείς ότι ή νύφη της μπορούσε νά γεννήσει καλά και νά είναι κορίτσι)», σύμφωνα μέ τό λογοπαίγνιο του συγγραφέα (Α,731). Οί άπειλές και οί κατάρες δίνουν διέξοδο στό φόβο της, στην έσωτερική πίεση που αισθάνεται τήν κρίσιμη ώρα του τοκετού και τής τρικυμίας, και λειτουργούν τελετουργικά, γιά νά αποτρέψουν τό κακό. Και στην περίπτωση αυτή γιά τήν πεθερά δέν είναι άπλά μιá δύσκολη ώρα που έχει νά αντιμετώπισει είναι ένας πόλεμος, στον όποιο μάχεται μέ όσα και όποια όπλα διαθέτει, προκαλεί τή μοίρα της, προκαλεί τόν άόρατο έχθρο, χρησιμοποιεί τή νύφη και τό άγέννητο παιδί —φραστικά— ως έξιλαστήρια θύματα, και κερδίζει. Ό πόλεμός της στηρίζεται στον αϊφνιδιασμό του έχθρου και στην πανάρχαια άντίληψη ότι τό όμοιο διά του όμοίου θεραπέυεται, σύμφωνα δηλαδή μέ τήν αρχή τής όμοιοπαθητικής τελετουργίας, που αναφέρει και πάλι ό Φραϊζερ σαν πανάρχαια θρησκευτική πρακτική. Προκαλώντας τό κακό, έξουδετερώνει τό κακό που τήν άπειλεί.

Στό τέλος του διηγήματος, κι άφου όλα πήγαν κατ' ευχήν, άφου ό γιός της γύρισε γερός και ή νύφη της γέννησε αϊσίως άγόρι, μέ τήν μεγάλη φράση «— Έδίβα, νύφη, μέ καλό νά σαραντίσης... Και ό, τι είπα, παιδάκι μ'... άστοχιά στον λόγο μου!» (Α,734) κλείνει κι αυτόν τόν πόλεμο. Κλείνει άνακαχη, μέχρι τήν έπόμενη φορά που θά νιώσει πώς άπειλείται.

Άλλος τρόπος διάπραξης του κακού στο παπαδιαμαντικό έργο είναι ή καταλαλιά. Η καταλαλιά επανέρχεται πολλές φορές στό έργο του Παπαδιαμάντη ως αίτια πρόκλησης δυστυχίας. Και όπωσδήποτε είναι παράξενο και δύσκολο νά έξηγησει κανείς πώς οί ίδιες οί γυναίκες, οί όποιες συχνά πέφτουν θύματα αυτής τής επικριτικής διάθεσης του κοινωνικού περιγυρου και τίς περισσότερες φορές καταστρέφονται έξαιτίας της, αυτές είναι που επιδίδονται μέ μεγαλύτερο ζήλο σ' αυτήν, κάνοντας έτσι άκόμη δυσκολότερη τή ζωή τή δική τους και των όμοιων τους. Θά μπορούσαμε δέβαια νά πούμε ότι και σ' αυτή τήν περίπτωση άναγνωρίζουμε τόν κλειστό τελετουργικό κύκλο, όπου θύτης και θύμα είναι ένα και τό αυτό πρόσωπο. Στίς παλιές τελετουργίες αυτό απέδλεπε στον έξαγνισμό, στην σύγχρονη κοινωνική πραγματικότητα άλλες είναι οί αίτιες και ή άφετηρία ενός τέτοιου φαινομένου. Στίς μικρές κοινωνίες οί γυναίκες, χωρίς ένήμερωση, αποκλεισμένες από τόν δημόσιο βίο, ζώντας σέ πνευματικό σκοτάδι, κλείνονται στον στενό κύκλο των παθών τους, και αυτά μνησκάζουν και άναπαράγουν, διογκώνοντάς τα, καθώς τά μεταφέρουν από στόμα σέ στόμα. Ίσως θά μπορούσε νά πει κανείς ότι άναπαράγοντας τίς ειδήσεις που άφορούν τίς όμοιές τους, κατά κάποιο τρόπο συμμετέχουν στην κοινή μοίρα, καταμερίζοντάς την και έπωμιζόμενες τό μερίδιό τους.

Στή μικρή κοινωνία του νησιού, ή ζωή του καθενός είναι θέμα που άφορά όλους. Τά μυστικά του κάθε μέλους ή τής κάθε οικογένειας είναι κοινά μυστικά όλων, ή κάθε πράξη, ή κάθε κίνηση περνά από τόν έλεγχο του συνόλου.

Οί σελίδες του παπαδιαμαντικού έργου βρίθουν από περιπτώσεις καταλαλιάς εις βάρος των μελών τής κοινότητας. Σ' αυτή τήν αίτια όφείλονται και τά ποικίλα παραγκώματα που συναντούμε σέ κάθε σχεδόν σελίδα. Μερικές μάλιστα γραίες επιδίδονται τόσο πολυ σ' αυτό τό έργο, ώστε τό δικό τους παραγκώμα παραπέμπει άκριβώς σ' αυτήν τους τήν ιδιότητα, όπως η «Σομπλιαστήρα» στο όμώνυμο διήγημα (Γ.52) και ή «Απομυστικός» στο αντίστοιχο (Γ.118).

Σε άλλες περιπτώσεις πάλι τό κακό συντελείται από τίς γυναίκες μέ πράξεις πονηρίας καί άπάτης, κλοπή, συκοφαντία, μίσος γιά ό,τι στεροϋνται κλπ.

Ό πίο ύπέροχος όμως τρόπος τιμωρίας καί εκδίκησης εκ μέρους τών γυναικών είναι όταν οί γυναίκες άπαντοϋν στό κακό πού τούς γίνεται μέ καλό. Κι αυτό διαπιστώνει καί ό Καζαντζάκης, έτσι όπως τό θέτει στόν *Φτωχούλη του Θεού*: «Δέν ύπάρχει βαρύτερη τιμωρία από τούτη: νά άπαντάς στην κακία μέ καλοσύνη». Καί έχουμε πολλές τέτοιες περιπτώσεις στό παπαδιαμαντικό έργο, όπου οί γυναίκες άπαντοϋν στό κακό μέ μία άξιοθαύμαστη μεγαλοψυχία, παίρνοντας μ' αυτόν τόν ύπέροχο τρόπο τήν εκδίκησή τους από τούς δημίους τους. Σ' αυτή τή διαπίστωση φθάνει καί ό Τ. Λιγνάδης (129-0) όταν λέει: «Όποιος νομίζει ότι δέν είναι ρομφαία, ή άγάπη, τρομερό όπλο, άνίκητο, σφάλλει. Αυτή είναι ή ευαγγελική "μάχαιρα" τής ειρήνης κατά τήν άδύναμή μου προσέγγιση. Τό σκεφθήκατε; Φοβερή εκδίκηση ή άγάπη». Τίς σκέψεις αυτές κάνει ό Τ. Λιγνάδης, ξεκινώντας από τό διήγημα του Παπαδιαμάντη *Ό Γάμος του Καραχμέτη* (Δ, 193 κ.ε.), όπου έχουμε τό πιο ώραιο ίσως δείγμα γυναικείας μεγαλοψυχίας καί γυναικείας άλληλεγγύης. (Όπως όποτε βέβαια, τό θέμα αυτό άνοίγει ένα εξαιρετικά ενδιαφέρον πεδίο εξέτασης καί αξιολόγησης από φεμινιστική σκοπιά.)

Στό παραπάνω διήγημα, ή Κουμπίνα, όταν αντιλαμβάνεται ότι ό άντρας της, ό Κουμπής, είναι έτοιμος νά παντρευθεί τή Λουλούδω, από τήν όποία επιθυμεί νά άποκτήσει παιδιά, παραμερίζει άθόρυβα, καί μάλιστα προσφέρεται νά ζήσει στη σκιά του νέου ζευγαριού γιά νά άναστήσει τά παιδιά τους.

Καμιά σκοπιμότητα καί καμιά συναλλαγή δέν θά μπορούσεν νά ύπαγορεύσει τέτοιου είδους συμπεριφορά. Έδώ ό συγγραφέας ύψώνει τίς γυναικείες μορφές πάνω από τίς συμβατικότητατες καί τίς άναγκαιότητατες τής έποχής, σε σφαίρες ύπεροδαιτικές, όπου ή μιζέρια καί οί μικρότηταες τής καθημερινής ζωής άπαλείφονται από ιδιότητατες του γυναικείου φύλου διαχρονικές καί άνεξίτηλες: τή μεγαλοψυχία, την αυτοθυσία καί τή γενναιοτητα της άλληλεγγύης άνταπόνηση.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

1. Οί παραπομπές τών έργων του Παπαδιαμάντη πού άφοροϋν τά μέχρι του θανάτου του δημοσιευθέντα διηγήματα, αναφέρονται στό *Άπαντα*, τά μέχρι του θανάτου του δημοσιευθέντα. Έκδ. οίκος Σεφερλής, Τόμοι Α', Β', Γ' μέ πρόλογο Σ. Μυριβήλη, επιμέλεια Ένης Βέη-Σεφερλή.

2. Γιά τά μετά τό θάνατό του δημοσιευμένα (*Ό Γάμος του Καραχμέτη*, *Φλώρα ή Λαύρα*, *Έπιμηθείς εις τόν Βράχον*, *Νεκράνθεμα εις τήν μνήμην των*) οί παραπομπές αναφέρονται στό *Άπαντα Α. Παπαδιαμάντη*, έκδοση Π. Κουτσούμπος Α.Ε., Τόμος Δ', Αθήνα.

3. Τ. Άγρας, «Πώς βλέπομε σήμερα τόν Παπαδιαμάντη». *Α. Παπαδιαμάντης, Είκοσι κείμενα γιά τή ζωή καί τό έργο του*. Έκδόσεις τών Φύλων, Αθήνα, 1979.

4. D. Tziouvas, «Dialogism and intepretation: reading Papadiamantis' *A Dream Among the waters*». *Byzantine and Modern Greek Studies*, Vol! 17 1993.

5. Sir J.G. Frazer, O.M., *Adonis*, June 1932, London, Watts & Co.

6. Τ. Λιγνάδης, «Ομολογία πίστewς στόν Παπαδιαμάντη», στό *Φώτα Ολόφωτα. Ένα αφιέρωμα στόν Παπαδιαμάντη καί τόν κόσμο του*, επιμ. Ν.Δ. Τριανταφυλλόπουλος, Ε.Λ.Ι.Α., Αθήνα 1981, σελ. 129 κ.ε.

7. Π. Μουλλάς, *Α. Παπαδιαμάντης αυτοβιογραφούμενος*, επιμ. Π. Μουλλάς, έκδ. Έρμής, Αθήνα 1991.

8. Ε. Κωνσταντινίδου, «*Η παράδοση του εύρωπαϊκού ρομαντισμού*», *Πρακτικά Α' Διεθνούς Συνεδρίου γιά τόν Παπαδιαμάντη*, Έκδ. Δόμος, Αθήνα 1996.

9. Ζ. Κανκαλίδη, *Διαβάζοντας Αλέξανδρο Παπαδιαμάντη*, *Φώτα Ολόφωτα: Ένα αφιέρωμα στόν Παπαδιαμάντη καί τόν κόσμο του*, επιμ. Ν.Δ. Τριανταφυλλόπουλος, Ε.Λ.Ι.Α., Αθήνα 1981, σελ. 129 κ.ε.

ΝΕΑ ΕΛΛΗΝΙΚΑ ΓΙΑ ΑΡΧΑΡΙΟΥΣ

— Η πιο σύγχρονη μέθοδος εκμάθησης της ελληνικής γλώσσας —

Μόλις κυκλοφόρησε

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΝΕΦΕΛΗ... Η άλλη άποψη στο βιβλίο

ΑΥΤΟΒΙΟΓΡΑΦΙΑ

τῆς Ἐλισάβετ Μουτζάν-Μαρτινέγκου

εἰσαγωγή-ἐπιμέλεια Βαγγέλης Ἀθανασόπουλος, Ὁκεανίδα, Ἀθήνα 1997, σελ. 197

τῆς Κικίης Λαλαγιάννη

Η ἔκδοση τῆς *Αὐτοβιογραφίας* τῆς Ἐλισάβετ Μουτζάν-Μαρτινέγκου ἀπὸ τὶς ἐκδόσεις Ὁκεανίδα, μὲ εἰσαγωγή καὶ φιλολογικὴ ἐπιμέλεια τοῦ ἀναπληρωτῆ καθηγητῆ Βαγγέλη Ἀθανασόπουλου, ἐρχεται νὰ συμπληρώσει ἓνα μεγάλο κενὸ στὴν ἑλληνικὴ διβλιογραφία τῆς ἱστορίας τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνίας. Ἡ πληρέστατη εἰσαγωγή βοηθᾷ τὸν ἀναγνώστη στὴν προσέγγιση τῆς *Αὐτοβιογραφίας* — «αὐθιστόρησης» σύμφωνα μὲ τὸν ἐπιμελητὴ — χάρις στὸ πληροφοριακὸ ὕλικό ποῦ περιέχει γιὰ τὴ ζωὴ τῆς Μαρτινέγκου καὶ γιὰ τὴν ἱστορία τῶν ἐκδόσεων τοῦ ἔργου τῆς, περιέχει ἀκόμη ἀναλύσεις γιὰ τὸν λογοτεχνικὸ καὶ ἐπικοινωνιακὸ χαρακτήρα τῶν κειμένων αὐτῶν, τὴν ιδεολογικὴ τους σημασία, τὴν τοποθέτησή τους στὸ ἱστορικὸ πλαίσιο τῆς ἐποχῆς.

Ἡ Ἐλισάβετ Μαρτινέγκου ζεῖ στὴ Ζάκυνθο, σὲ μιὰ ἐποχὴ κοινωνικῶν ἀναταραχῶν καὶ πολιτικῆς ἀστάθειας. Ὁ πατέρας τῆς εἶναι πολιτικὸς, προσκειμένος στοὺς Ἄγγλους, καὶ πολέμιος κάθε προοδευτικῆς ιδέας. Κλεισμένη στὸ σπίτι, σύμφωνα μὲ τὰ ἤθη τῆς ἐποχῆς ἀλλὰ καὶ τὶς ὑποδείξεις τοῦ πατέρα τῆς, ἔχει ὡς δασκάλους τὸν ἱερέα Τσουκαλᾶ καὶ τὸν Φιλικὸ Δημάδη ποῦ τῆς μεταδίδουν τὴν ἀγάπη γιὰ τὰ γράμματα καὶ τὴν ἐλευθερία. Γρήγορα ἐρχεται σὲ σύγκρουση μὲ τὸ οἰκογενειακὸ τῆς περιβάλλον, ποῦ «θέλει τὰ κοράσια νὰ μὴ μανθάνουν πολλὰ γράμματα», ἐνὼ αὐτὴ ἐπιθυμεῖ νὰ προοδεύσει «εἰς τὰς Τέχνας καὶ Ἐπιστήμας». Μιὰ φυγὴ στὴν Ἰταλία κὶ ἓνας ἐκούσιος ἐγκλεισμός σὲ μοναστήρι ματαιώνονται τὴν τελευταία στιγμή κὶ ἔτσι χάνεται ἡ τελευταία ἐλπίδα τῆς νὰ ἀπαλλαγεῖ ἀπὸ «τὰ σκληρὰ καὶ τυραννικὰ πάθη». Ἡ ἀνεύρεση συζύγου δέν εἶναι γι' αὐτὴν — ὅπως γιὰ ὅλες τὶς συνομήλικές τῆς — πρωταρχικὸς σκοπὸς ζωῆς ἀλλὰ οὔτε καὶ παθητικὴ ἀποδοχὴ τῆς πατριαρχικῆς ἐξουσίας. Εἶναι μιὰ διέξοδος καθὼς «εἰς τὴν Ζάκυνθον τὸ νὰ μείνῃ μιὰ κόρη ἀνύπανδρη εἶναι τὸ ἴδιον ὡσάν νὰ μείνῃ καὶ εἰς φυλακὴν» (σελ. 172). Ἡ Μαρτινέγκου ἀρχίζει νὰ γράφει ἀπὸ δεκαῆξι ἐτῶν, εἶναι ὁμως ἀγνωστο πότε ἀρχισε ἡ συγγραφὴ τῆς *Αὐτοβιογραφίας*. Τὸ

μεγάλο συγγραφικὸ τῆς ἔργο, ποῦ καταστράφηκε ἀπὸ τοὺς σεισμούς καὶ τὴν πυρκαϊὰ ποῦ ἐπληξαν τὸ νησί τὸ 1953, περιλάμβανε ποιητικὲς συλλογές, κωμωδίες, τραγωδίες, μεταφράσεις, ἔργα γραμμένα εἴτε στὰ ἑλληνικὰ εἴτε τὰ ἰταλικά: «Ὀδύσσεια Ὀμήρου, ἀπλοελληνικὴ μετάφρασις, πεζόν», «Εὐρύκλεια καὶ Θεανώ», «Ἡ Τιμωρημένη ἀπάτη», «Numitore, tragedia», «Libro di diverse composizioni poetiche κ.ἄ.

Τὸ ἔργο τῆς Μαρτινέγκου ἔπεσε στὴ λήθη γιὰ πολλὰ χρόνια μέχρι ποῦ ὁ γιὸς τῆς, ὁ ποιητὴς Ἐλισαβέτιος Μαρτινέγκος, δημοσίευσε τὸ 1881 τὰ χειρόγραφα τῆς δίνοντάς τους τὸν τίτλο *Αὐτοβιογραφία*. Ἐπενέθη ὁμως στὸ κείμενο ἀφαιρώντας τμήματα ποῦ, κατὰ τὴ γνώμη του, ἔθιγαν τὴν οἰκογένειά του. Ὁ μελετητὴς τῆς Μαρτινέγκου, Κ. Πορφύρης, ἐξέδωσε τὸ 1956 τὴν *Αὐτοβιογραφία* ἡ ἔκδοση συνοδευόταν ἀπὸ κατάλογο ἔργων τῆς συγγραφέως, γλωσσάριο καὶ σημειώσεις. Ἡ ἔκδοση αὐτὴ ἦταν ἡ πρώτη οὐσιαστικὴ παρουσίαση τοῦ ἔργου τῆς Μαρτινέγκου στὴν Ἑλλάδα. Τὸ 1965 ὁ Φ. Μπουμπουλιδῆς ἐξέδωσε τὴν *Αὐτοβιογραφία* καὶ κάποια ἄλλα ἀνέκδοτα ἔργα τῆς Μαρτινέγκου. Ἡ νεοελληνίστρια Helen Dendrinou-Kolias ἐπιμελήθηκε τὴν ἀγγλικὴ ἔκδοση τῆς *Αὐτοβιογραφίας* (1989) δίνοντάς τῆς τὸ τίτλο «My story». Ἡ ἀνάγνωση τοῦ κειμένου ἀπὸ τὸν Π. Κιτρομηλίδη — ποῦ ὀνομάζει τὴ Μαρτινέγκου «πρῶτη Ἑλληνίδα φεμινίστρια» — τοποθετεῖ τὸ ἔργο τῆς στὸ γενικότερο κείμενο τοῦ Διαφωτισμοῦ («The Enlightenment and Womanhood: Cultural Change and the Politics of Exclusion», *Journal of Modern Greek Studies*, No 1, 1982, σελ. 36-61). Σὲ πρόσφατη μελέτη του («Ἐκδόσεις καὶ Ἑρμηνεῖες μιᾶς Ζωῆς: Ἡ Αὐτοβιογραφία τῆς Ἐλισάβετ Μουτζάν-Μαρτινέγκου», *Γράμμα/Gramma*, 1993, σελ. 63-85) ὁ Γ. Καλογεράς ἐξετάζει τὶς διάφορες εἰδολογικὲς, ἱστορικὲς καὶ ἀφηγηματικὲς «ἀ-νακατασκευές» τῶν κειμένων τῆς Μαρτινέγκου ποῦ ἔχουν ἄμεση σχέση μὲ τὴν ιδεολογικὴ παραγωγή τους. Ἡ ἀσυνέχεια, ἡ ἀποσπασματικότητά τοῦ λό-

γου και της γραφής, ή διάσπαση του αφηγηματικού «εγώ» είναι κάποια από τα ζητήματα που θέτει και αναλύει ο μελετητής.

Η παρουσία της Μαρτινέγκου στα γράμματα είναι αυτόνομη: καλλιεργεί τον δικό της λόγο και αποτελεί τή νέα γυναικεία φωνή μέσα στον πατριαρχικό χώρο της λογοτεχνίας. Οί σύγχρονές της γυναίκες συγγραφείς, όπως για παράδειγμα ή Εύανθία Καίρη και ή Ραλλού Σούτζου, παρ όλη τήν ενεργό συμμετοχή τους στον αγώνα για τά δικαιώματα της γυναίκας στή μόρφωση και τήν εργασία, αναπαράγουν τον ανδροκεντρικό λόγο μέσα από τή μετάφραση και τή χρησιμοποίηση «άνδρικών» μοντέλων γραφής. Μέσα από ένα καθαρά «άνδρικό» για τήν εποχή εκείνη είδος τήν αυτοβιογραφία, ή Μαρτινέγκου μιλά μέ παρηγοσία για τά δικαιώματα της γυναίκας στήν κοινωνία και κυρίως στή μόρφωση. Μέ τό κείμενό της, που τοποθετείται μάλλον στον χώρο των πρωτοφαιμιστικών έργων, ή συγγραφέας επιχειρεί τήν απόρριψη της πατριαρχικής παράδοσης, τή σύγκρουση μέ τό «βαρβαρικό ήθος της πατρίδος της» που θέλει τή γυναίκα έγκλειστη και άμόρφωτη. Η έπιθυμία της να πάρει τά όπλα μαζί μέ τούς Έλληνες επαναστάτες του 1821 προσκρούει στα «μακρά φορέματα της γυναικείας σκλαβιάς» που τήν έμποδίζουν να πάρει μέρος στα πολιτικά δράματα. «Αν στή Ζάκυνθο επικρατούσαν συνθήκες ανάλογες μ' εκείνες των προηγμένων κρατών της Ευρώπης της εποχής εκείνης, τότε ή Μουτζάν θα μπορούσε να γίνει μιά Wollstonecraft της Ελλάδας», γράφει στήν Εισαγωγή της νέας έκδοσης της *Αυτοβιογραφίας* ο έπιμελητής Β. Άθανασόπουλος. Ο φιλελεύθερος φαιμισμός της Μαρτινέγκου τή φέρνει κοντά στήν Άγγλίδα θεωρητικό του φαιμισμού και συγγραφέα του *A Vindication of the Rights of Women* (1792). Η Wollstonecraft κατήγγειλε μέσα από τό έργο της τήν οικονομική έξάρτηση των γυναικών από τούς άνδρες και τόν αποκλεισμό τους από τίς δημόσιες δραστηριότητες. Η υπεράσπιση του δικαιώματος των γυναικών στή μόρφωση είναι ο βασικός στόχος στο έργο των δύο γυναικών. Οί πιό προοδευτικές ιδέες της Μαρτινέγκου είναι αυτές που αναφέρονται στήν καλλιέργεια και τήν πνευματική άνέλιξη των γυναικών, σημείο καθοριστικό για τά δικαιώματα και τή θέση τους στήν κοινωνία.

Στό Κεφάλαιο «Λογοτεχνική άξία και ιδεολογική σημασία της Αυτοβιογραφίας», γίνεται ή τοποθέτηση της Μαρτινέγκου στο ιστορικό πλαίσιο του 19ου αιώνα όπου επικρατεί ή «λατρεία της γυναίκας ως οικιακής μοναχής». Σύμφωνα μ' αυτή τή στερεότυπη εικόνα, ή γυναίκα έχει ως φυσικό χώρο τό σπίτι και ως έργο τή διαφύλαξη των ήθικών αξιών και τήν περίθαλψη του άνδρα που είναι και ο δημιουργός της Ιστορίας. Η Μαρτινέγκου δέν έχει λοιπόν να αντιμετωπίσει μόνο τό οικογενειακό της περιβάλλον αλλά και μιά στερεότυπη αντίληψη της γυναίκας που κυριαρχεί σε όλη τήν Ευρώπη.

Στό Κεφάλαιο «Μιά γυναικεία αυθιστόρηση των άρχων του 19ου αιώνα», ο έπιμελητής ονομάζει «γυναικείο» τό κείμενο της Μαρτινέγκου όχι γιατί αποδέχεται τήν ύπαρξη γυναικείας και ανδρικής γραφής, αλλά επειδή στο κείμενο άντανακλώνται γυναικείες έμπειρίες σαφώς διαφορετικές από τίς ανδρικές. Μπορεί να χαρακτηριστεί ακόμη ως «γυναικείο» επειδή εστιάζεται σε γυναικείους χαρακτήρες και

σε τροπους ζωής γυναικών της εποχής αυτής στή Ζάκυνθο. Υπογραμμίζεται ακόμη ή πλήρης άπουσία κάθε αισθηματός σωματικότητας στήν Αυτοβιογραφία. Η θηλυκή ταυτότητα της συγγραφέως προσδιορίζεται μόνο από τά έμποδια που συναντά λόγω φύλου και από τίς προσπάθειές της να τά υπερνικήσει. Συναισθήματα όπως ο έρωτας, συγκινήσεις και ένστικτα δέν αναφέρονται καθώς φαίνεται ότι τή συγγραφέα άπασχολεί μόνο ή πνευματική της καλλιέργεια.

Τά ιδεολογικά ζητήματα που θέτει ή Αυτοβιογραφία αναλύονται στο Κεφάλαιο «Ο άληθινός χαρακτήρας της Αυτοβιογραφίας». Ο μελετητής καταλήγει στήν τοποθέτηση της Αυτοβιογραφίας στον συμβατικό και όχι στον λογοτεχνικό τύπο αυτοβιογραφίας — όπου ή έμφαση δίνεται στα προσωπικά διώματα —, έφόσον δέν αναπαριστάται ένα συγκεκριμένο ύποκειμενο αλλά διαφαίνονται, μέσα από τήν προσωπική έξιστόρηση, οί κοινωνικές συνθήκες της εποχής. Η πραγματική ανάγκη που ικανοποιούσε ή Έλισάβετ μέ τό γράψιμο, σημειώνει ο Β. Άθανασόπουλος, είναι ή ανάγκη της επικοινωνίας, της συνομιλίας μέ κάποιον: «Σ' αυτό τό σπίτι, δέν έχω, δέν γνωρίζω κανένα». γράφει ή Μαρτινέγκου, καθώς αντιμετωπίζει ένα περιβάλλον μέ «παλαιόν, άρβαρον και άφύσικον και άπάνθρωπον ήθος όπου θέλει ταίς γυναίκαίς ξεχωρισμέναις από τήν ανθρωπίνην εταιρίαν». Άλλά εκτός από τήν αντίδραση στο καταπιεστικό αυτό περιβάλλον, τό κείμενο της νεαρής Ζακυνθινής των άρχων του 19ου αιώνα παρουσιάζει ένα ευρύτερο ενδιαφέρον, καθώς σχετίζεται «μέ τό θέμα των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και άντανακλά τίς άξίες που καθόριζαν τήν κοινωνία του τόπου της και της εποχής της, θέτοντας ταυτόχρονα αυτές τίς άξίες σε άμφισβήτηση».

ΓΙΑ ΤΗ ΝΤΑΪΑΝΑ ΣΠΕΝΣΕΡ

«**Ο**χι. Δέν ήτανε ούτε φτωχή ούτε ταπεινή ούτε κοινωνικά καταφρονημένη. Ούτε δέβια ήτανε στέλεχος της Άριστερās, μέ τήν αντίστοιχη (πραγματική ή επίπλαστη) ταξική συνείδηση. Όμως, τά ανθρώπινα δικαιώματα δέν ισχύουν μόνο γι' αυτές τίς κατηγορίες πολιτών — όπως αποπνέεται πιστεύω από τό κείμενο της Λουκίας Ρίτσαρντς (βλ. Πολίτη τής 10.9). Τοχύνουν και γιά εγκληματίες, γιά εμπόρους ναρκωτικών, ακόμα και γιά πριγκίπισσες.

Αντίθετα μέ τά όσα αποφαινεται ή Λ.Ρ., πιστεύω πώς ή ιδιωτική ζωή της Νταϊάνα παρουσιάζει τούτο τό ενδιαφέρον: ήταν μία όμορφη, νέα, πλούσια γυναίκα, προνομιώχος της κοινωνίας, πού όμως τσαλαπατήθηκε από αυτήν. Καί είναι σημαντικό γιά τήν Άριστέρα (τουλάχιστον τήν ανανεωτική) νά καταδείξει ότι εκτός από τήν αντίθεση κεφαλαίου-εργασίας υπάρχουν και άλλες, ότι όλα τά προβλήματα δέν θά λυθούν μέ τό σοσιαλισμό και ότι τά ανθρώπινα δικαιώματα είναι απόλυτη αξία και όφείλουμε νά τά υπερασπισόμαστε ανεξάρτητα από τήν κοινωνική θέση ή τίς πεποιθήσεις του θύματος ή του θύτη.

Η Νταϊάνα ήταν θύμα ρατσισμού, μέ τή στενή έννοια της λέξης. Όπως δηλαδή τά θύματα του Χίτλερ ή των στερρώσεων. Μόνο πού αντί νά τήν εκτελέσουν ή νά τή στερρώσουν, τήν πάντρεψαν. Η επιλογή της γιά βασιλική νύφη δέν έγινε ούτε λόγω της προσωπικότητάς της (δέν κατάφερε νά πάρει ούτε απολυτήριο Λυκείου) ούτε επειδή ό βασιλικός μνηστήρας ένωσε κάποιου τύπου έλξη. Έγινε από τό Μπάκιγγαμ μέ αποκλειστικό κριτήριο ότι μπορεί νά τούς προσφέρει γερούς, ξανθούς και άριους απογόνους, κάτι πού ό πριγκιπικός γαμπρός φρόντισε έξαρχής νά τής τό ξεκαθαρίσει. Έξάλλου, ή «άλλη» προϋπήρχε στή ζωή του.

Η Νταϊάνα ήταν θύμα ψυχολογικής βίας. Σέ συνέντευξή της, τόν Νοέμβριο του 1995, ή ίδια καταγγέλλει ότι δέν μπορούσε νά άντέξει τήν πίεση και αυ-

τοτραυματίζόταν στά χέρια και στά πόδια και ότι υπέφερε από βουλμία. Άς μάς πει ό Έρακλής Πουαρώ τί συμφέρον έβλεπε αυτή ή τό —κατά τήν Λ.Ρ.— «έπιτελειό» της νά δώσει στον κόσμο μία τέτοια έξευτελιστική εικόνα, αν τά καταγγελλόμενα περιστατικά δέν είναι άληθη.

Η Νταϊάνα ήταν θύμα σεξισμού. Πέρα από τά χαστούκια της βασιλικής οικογένειας, εισέπραξε και αυτό της εκμετάλλευσης από έναν άνδρα πού δέν σεβάστηκε ούτε αυτήν ούτε τό φύλο της ούτε τή σχέση πού είχε μαζί της, τήν όποία εξέδωσε σέ βιβλίο. «Ένας φίλος μου, πού είχα εμπιστευθεί, έβγαλε χρήματα από μένα», καταγγέλλει.

Η Νταϊάνα ήταν θύμα «παράδοσης της ιδιωτικής ζωής» (Άρθρο 12 της Οικουμενικής Διακήρυξης Άνθρωπίνων Δικαιωμάτων του ΟΗΕ) και δέν αναφέρομαι μόνο στους παπαράτσι, αλλά κυρίως στή δημοσίευση κασετών μέ τηλεφωνικές συνομιλίες της, σπό ότι πράγματα πού προορίζονταν γι' αυτήν δέν έφθαναν ποτέ στά χέρια της, γραμματα «χάνονταν» κλπ. Γιά τόν θύτη και τό κίνητρό του δέν χρειάζεται ό Έρακλής Πουαρώ, επειδή τόν αποκαλύπτει ή ίδια: «Ήταν επειδή επρόκειτο νά χωρίσουμε, γιά νά κρατάει ό σύζυγός μου περισσότερο χαρτιά».

Η Νταϊάνα ποτέ δέν διανοήθηκε νά άμφισβητήσει τή μοναρχία ή τήν τάξη των πραγμάτων. «Από πού κι ως πού θά ήθελα νά καταστρέψω κάτι τό όποιο

είναι τό μέλλον των παιδιών μου;» Κι έτσι συνέχισε νά επιδίδεται σέ άγαθοεργίες και δημόσιες σχέσεις, όπως αναφέρει ή Λ.Ρ. Σέ ακριβά φορέματα και γλέντια μέ πλεμπόηδες, θά προσέθετα έγώ. «Θά μπορούσε νά παρομοιάσει κανείς αυτή τήν κατάσταση μέ σαπουνόπερα», δήλωσε ή ίδια. Είναι όμως αυτό λόγος νά παρασιωπάται ή έξοφθαλμη καταπάτηση δικαιωμάτων πού δικαιούται ό καθένας;

Θά κατανοούσα, αν και δύσκολα, νά άγνοήσει ό Πολίτης τίς ταλαιπωρίες μιας πριγκίπισσας όταν, γιά παράδειγμα, τήν ίδια στιγμή στήν Άλγερία κυβέρνηση και ισλαμιστές σφάζουν χιλιάδες άοπλους πολίτες. Άφού όμως διαθέτει τό χώρο του γιά νά απομυθοποιήσει τό μύθο της «Βασίλισσας των φτωχών», άς μή χρησιμοποιεί γι' αυτό τόν άλλο μύθο, εκείνου «των κακών πλουσίων και των καλών φτωχών».

Γνωρίζουμε όλοι ότι «σε τελευταία άνάλυση» ή Νταϊάνα ζούσε από τήν εκμετάλλευση της υπεραξίας πού παράγει ή εργατική δύναμη των προλεταρίων. Άλλά ό Πολίτης γνωρίζει καλύτερα από μένα ότι αυτός ό μανιχαϊσμός δέν ώφέλησε τήν Άριστέρα.

Όσως τό γνωρίζουν και μερικοί από τά εκατομμύρια των Βρετανών πού έχυσαν ένα δάκρυ γιά τή Νταϊάνα και πού κυρίως — ανεξάρτητα από τίς προθέσεις της — άμφισβήτησαν τό ρόλο και έφεραν σέ δύσκολη θέση τή μοναρχία.

Διονύσης Γουσήτης

...ΚΑΙ ΜΙΑ ΑΠΑΝΤΗΣΗ

Θά ήταν άπλώς φαιδρός ό ισχυρισμός σας ότι ή Νταϊάνα έπεσε θύμα ρατσισμού «μέ τή στενή έννοια της λέξης», συγκεκριμένα του ρατσισμού των Γουίδσορ πού τήν επέλεξαν κατ' έσας γιά νά γεννοβολήσει «γερούς, ξανθούς και άριους απογόνους», αν ό παραλληλισμός σας δέν ήταν έξοργιστικός. Αιντε λοιπόν, όλοι μαζί, θύματα του Χίτλερ — του φασισμού, θά άκριβολογούσα έγώ — θύματα των στερρώσεων — στίς σκανδιναβικές χώρες υποθέτω ότι έννοείτε — και ή Νταϊάνα Σπένσερ άς δράσουν στο ίδιο καζάνι, μπάς και ξεχάσουμε, άφού πρώτα τόν σχετικοποι-

ήσουμε σέ βαθμό παραμόρφωσης του. τί έστί ρατσισμός. Αν ή Νταϊάνα έπεσε θύμα ρατσισμού, τότε ό ρατσισμός είναι μία τόσο φαρδιά έννοια και μορούμε νά τήν ερμηνεύσουμε όπως γουστάρουμε, μέχρις ότου πάψει πλέον νά έχει τήν παραμικρή έπαφή μέ τήν πραγματικότητα.

Έπεσε άραγε ή Νταϊάνα θύμα σεξισμού επειδή ένας πρώην έραστής της τά κονόμησε από βιβλίο πού έγραψε εξιστορώντας τή σχέση τους; Είναι προφανές σέ αυτή τή ζωή ότι τήν πένα του συγγραφέα κατήθνηναν οι νόμοι της προ-

σφοδράς και της ζήτησης και όχι ο σεξισμός. Έξάλλου δεν ήταν η μόνη αξιοσημείωτη πού θέλησε να χρησιμοποιήσει το πέρασμά του/της από την κλίση κάποιου μείζονος ή ελάσσονος διασημότητας. Ούτε άλλωστε απαγορεύεται κάτι τέτοιο. Συμβαίνουν —ξέρετε— αυτά συχνά στις ανθρώπινες σχέσεις και δη τις έρωτικές: να προδίδουμε και να μās προδίδουν, να πληγώνουμε και να μās πληγώνουν, να εκμεταλλευόμαστε και να μās εκμεταλλεύονται.

Τό σημείο της επιστολής σας για τόν άντρα πού «δέν σεβάστηκε τό φύλο της» άδυνατώ να τό κατανοήσω. Άλιμονο, άν άντλούσαμε τόν σεβασμό μας για έναν άνθρωπο από τό «πουλί» του. Ούτε πιστεύω ότι τό αιδούο εξασφαλίζει ασυλία τήν κριτική. Ξέρετε, οί γυναίκες δέν είναι τόσο άδύναμα και μειονεκτικά ζώακια ώστε να έχουν ανάγκη από προνομακή μεταχείριση.

Η παγκόσμια γελοιοποίηση του πρίγκιπα της Ουαλίας δέν ενόχλησε ποτέ τήν ευαισθησία σας; Θυμάστε τή διαρροή του «ταμπόν τηλεφωνήματός» του; Πόντος για τήν κυρία Νταϊάνα και τό έπιτελείο της —χωρίς εισαγωγικά— μιά πού (πιθανόν τό άγνοείτε) ήταν ύπαρκτό και ουδόλως άποκίημα της δικής μου φαντασίας τούς μισθούς του δέ κατέβαλε τακτικότερα τό Μπάκιγγαμ. Όπως προέβλεπαν οί όροι της συμφωνίας του διαζυγίου. Δυστυχώς γι' αυτόν, ο πρίγκιπας της Ουαλίας ούτε ιδιαίτερα φωτογενής ούτε ιδιαίτερα έξωστρεφής είναι ούτε διαθέτει μάλλον τόσον ελεύθερο χρόνο για να τρέχει να άγκαλιάζει λεπρούς και άσθενείς με AIDS. Ίσως να μήν του άρέσει κιόλας. Μεταξύ μας, κύριε Γουσέτη, πιστεύετε ότι οί θωπέτες της πριγκίπισσας της Ουαλίας είχαν θεραπευτική επίδραση στους άνιατα άρρώστους; Μεγάλη τιμή θά μου πείτε τούς έκανε και απέδειξε ότι μιά πριγκίπισσα άντέχει να συγχρωτίζεται τήν πλέμπα. Αυτό τό «statement» (δήλωση) συγκατάνευσης έμένα μου προξενεί έμετό για λόγους πού δέν έχουν να κάνουν ούτε με τήν υπεραξία ούτε με τήν πάλη των τάξεων αλλά με ό,τι εγώ θεωρώ ανθρώπινη άξιοπρέπεια: Συνδέω βέβαια τήν άπουσία της με τήν οικονομική άνισότητα, αλλά τι να κάνουμε, είμαι λίγο ντεμοντέ.

Γιατί οί Πουαρώ δέν τολμούν να δηλώσουν δημόσια αυτό πού κλαψουρίζουν με μισόλογα: ότι κάποιος, δηλαδή, «έφαγε» τήν Νταϊάνα. Ποιός; Άν διαθέτουν στοιχεία γιατί τά κρύβουν:

Προτιμούν να εκτίθενται ως θρασύδειλοι και άναξιόπιστοι; Τά σενάρια περί συνωμοσίας —άπ' όσο γνωρίζω— και πού έλκυστικά είναι και τίποτα άπολύτως δέν στοιχίζουν. Οί Πουαρώ δέν έπρεπε να ψάξουν μακριά για να βρουν ποιούς ώφέλησε άμεσε αυτή ή ιστορία. Πρώτον και καλύτερο, τόν πρωθυπουργό Τόνν-Μπλαίρ — έμπνευστή του «The people's princess» (πριγκίπισσα του λαού). Η δημοτικότητα του αυξήθηκε τόσο πολύ μετά τήν «παρέμβαση άνθρωπιās» τίς μέρες πριν από τήν κηδεία, ώστε θεώρησε σίγουρη συνταγή να κοτσάρει τό έπιτυχημένο συναισθηματικά «the people's» (του λαού) σε κάθε δεύτερη λέξη στις αυταρχικότερου περιεχομένου κομματικές έξαγγελίες του στο συνέδριο των Έργατικών μόλις πριν από μιά δδομάδα στο Μπράιτον. Σήμερα ή Βρετανία διαθέτει —κατά τόν κ. Μπλαίρ— μεταξύ άλλων και «a people's government» (κυβέρνηση του λαού). Εύτυχώς, γιατί στις προηγούμενες ψήφιζαν —φαίνεται— μόνο γαλαζοαίματοι. Ά. Ξέχασα τούς Όλλανδούς έξαγωγείς λουλουδιών πού —σύμφωνα με τηλεγράφημα του πρακτορείου Ρώυτερ— διπλασίασαν κατά τίς μέρες της εθνικής βρετανικής θλίψης τίς έξαγωγές τους προς τή χώρα.

Καλοί φτωχοί - κακοί πλούσιοι. Άν αυτό καταλάβετε, ξαναδιαβάστε τό κείμενό μου. Άν δέν σας κάνει κόπο. Σας υπενθυμίζω πάντως ότι δέν έχρισα εγώ τήν Νταϊάνα «βασιλίσσα των φτωχών». Άνεργοί φτωχοί, άστεγοί φτωχοί, εργαζόμενοι φτωχοί, εργαζόμενοι άστεγοί φτωχοί, άγράμματοι φτωχοί, νεόφτωχοι: μερικές από τίς κατηγορίες των φτωχών — ανθρώπων δηλαδή πού δέν έχουν μιά— δίπλα στην άφόρητη χλιδή κάποιων άλλων, έξόφθαλμη αντίθεση, συχνά άπαντώμενη στη σημερινή Βρετανία. Όχι βέβαια στο «Harrow's». Άν και ό θάνατος του Ντόντι έδωσε τήν εύκαιρία σε ταπεινούς και καταφρονημένους να πατήσουν και αυτοί τό πόδι τους στο λονδρέζικο πολυκατάστημα για να ύπογράψουν στο δίβλο των συλλυπητηρίων. Ούτε στον ύπνο τους δέν τό 'χαν δει, μιά πού —όπως πιθανόν γνωρίζετε— ή ασφάλεια του καταστήματος του Αιγύπτου μεγαλοεπιχειρηματία έπιφυλάσσει κλοσηδόν ύποδοχή στους αισθητικά άνάξιους έπισκέπτες του. Ξέρετε, κύριε Γουσέτη, δέν είναι τελικά θέμα ταξικής συνείδησης (πραγματικής ή επίπλαστης, όπως τίς

άποκαλείτε), θέμα καλής όρασης είναι. Άλλοι βλέπουν πολλά, άλλοι δέν βλέπουν τίποτα.

Πώς έρμηνεύετε, όμως, τό άναμφισβήτητο πολύ ενδιαφέρον κοινωνιολογικά φαινόμενο της κηδείας της Νταϊάνα Σπένσερ; Μέ τό εκτός τόπου και χρόνου σχόλιο έγκριτης έλληνικής κυριακάτικης έφημερίδας ότι —δήθεν— οί Βρετανοί έδωσαν ένα ράπισμα στη μοναρχία; Τότε γιατί δέν γιουχάρησαν τή βασιλική οικογένεια αντί να τή χειροκροτήσουν, μιά πού τή θεωρούσαν —όπως λέγεται— υπεύθυνη για τά δεινά και τόν θάνατο της Νταϊάνα; Γιατί έπνιξαν τίς πύλες του Μπάκιγγαμ στα λουλούδια αντί να τίς στολίσουν με αυγά και ντομάτες; Μήπως έπειδή τό κύρος πού άπόλαυσε στη σύντομη ζωή της ή Νταϊάνα όφειλόταν άποκλειστικά και μόνο στο γεγονός ότι ήταν μέλος της βασιλικής οικογένειας; Συμμετοχή στο πένθος ζητούσαν οί πενθούντες και όχι άνατροπή, άποκατάσταση του κενού και όχι διακοπή της δυναστείας. Άντίθετα με ό,τι έσείς πιστεύετε, οί Βρετανοί με τή συμμετοχή τους στην κηδεία έδωσαν έρεισμα στην μοναρχία. Τί άλλο έχει άπομείνει ως εθνικό συνεκτικό imaginaire στη χώρα πού τό έπίθετο «Μεγάλη» μπροστά από τό τοπωνύμιο της μόνο ρακένδυτο φάντασμα του παρελθόντος φαντάζει;

Λίγο καλό ποδόσφαιρο, λίγη χλιαρή μύρα και λίγη βασιλική οικογένεια για να πηγαίνουν κάτω τά φαρμάκια.

«Μένουμε πάνω από τό μαγαζί», ή φράση άνήκει στον Φίλιππο ένδεικτική του χιοΰμορ του δούκα του Έδιμβούργου αλλά και εικονογράφηση της ουσίας της βρετανικής μοναρχίας σήμερα: μās οικογενειακής, πολυέξοδης, παραδοσιακής επιχείρησης. Καλή δουλειά αλλά δύσκολη και —όπως αποδείχθηκε— άνθυγιεινή.

Τί περίεργο! Σέ αυτή τήν άνάποδη χώρα, τή μοναρχία σήμερα δέν τήν άμφισβητούν τίποτα γραφικοί «κόκκινοι», αλλά οί όπαδοί της έπανάστασης του νεοφιλελευθερισμού.

Λουκία Ρίτσαρντς

Υ.Γ. Συνιστώ άνεπιφύλακτα σε όσους έπιθυμούν διακαώς να γνωρίσουν τήν προσωπική ζωή της Νταϊάνα Σπένσερ να διαβάσουν τίς χορταστικές αναλύσεις του έγκριτου περιοδικού Hello!.